ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

& ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ «ΑΓΩΓΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΡΙΣΤΟΓΕΝΗ

«ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19^{ου} ΕΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ ΜΕ ΒΑΣΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ»

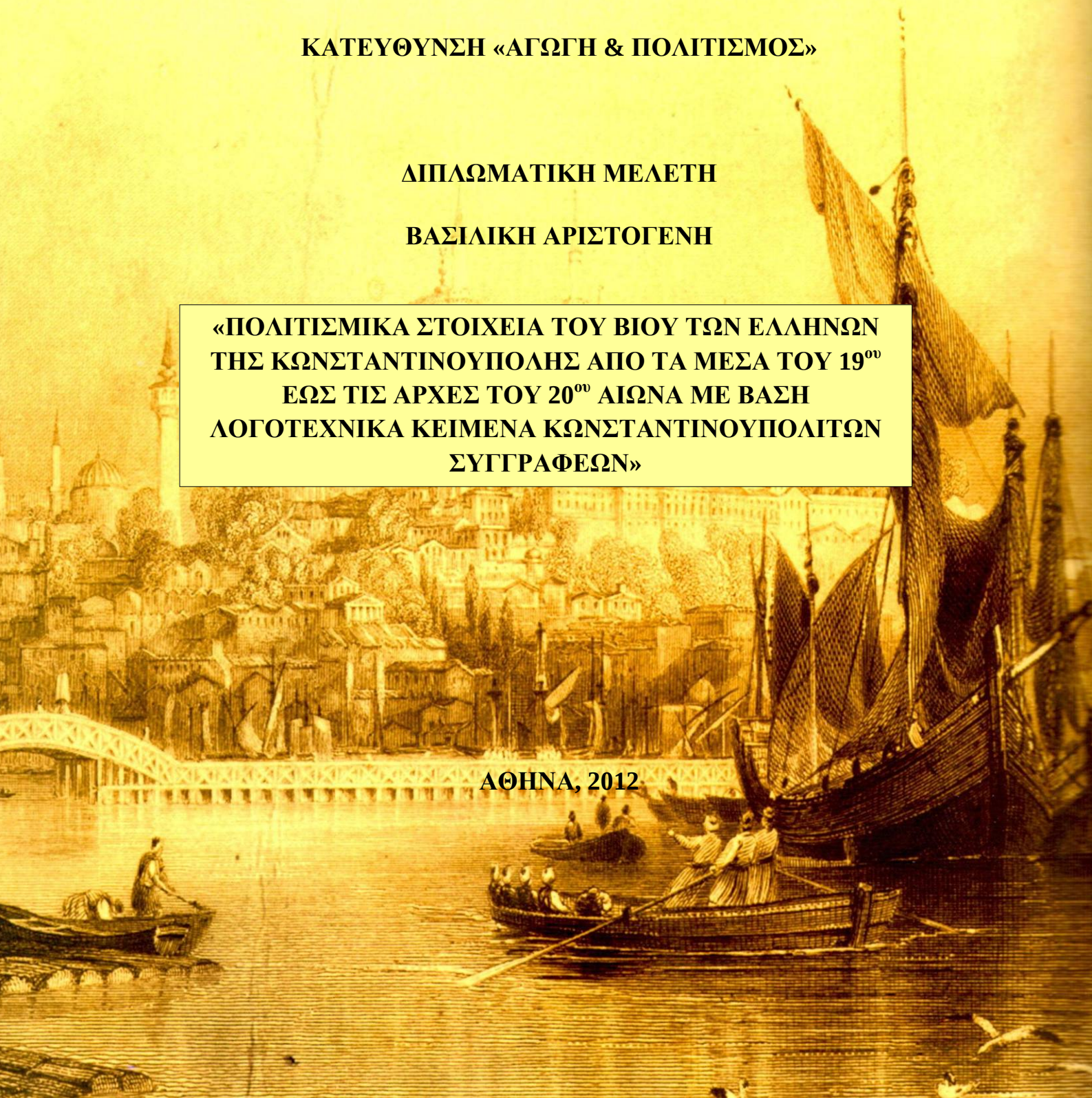

ΑΘΗΝΑ, 2012

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

& ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ. «ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ «ΑΓΩΓΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19ου ΕΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ ΜΕ ΒΑΣΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Βασιλική Λαλαγιάννη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Μέλη: Ευαγγελία Γεωργιτσογιάννη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Αύρα Ξεπαπαδάκου, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα της διπλωματικής μου εργασίας Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου κα Βασιλική Λαλαγιάννη για τη συνεχή καθοδήγηση και τις πολύτιμες συμβουλές και γνώσεις που μου παρείχε κατά την εκπόνηση της εργασίας μου.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Αντιπρύτανη και υπεύθυνη της Κατεύθυνσης «Αγωγή & Πολιτισμός» του Π.Μ.Σ. «Εκπαίδευση & Πολιτισμός» του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου κα Ευαγγελία Γεωργιτσογιάννη για την παρότρυνση και τις συμβουλές για τη συγγραφή της μελέτης αυτής. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Λέκτορα και μέλος της τριμελούς επιτροπής κα Αύρα Ξεπαπαδάκου για τις πολύτιμες γνώσεις που μου προσέφερε κατά τη διάρκεια των σπουδών μου στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Τέλος, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στην οικογένειά μου για την ηθική υποστήριξη, την αμέριστη συμπαράσταση και κατανόηση που επέδειξαν για την επιτυχή ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μεταπτυχιακή αυτή μελέτη έχει ως θέμα τα πολιτισμικά στοιχεία του βίου των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, από τα μέσα του 19ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα, όπως φαίνονται μέσα από λογοτεχνικά κείμενα Κωνσταντινουπολιτών συγγραφέων.

Σκοπός της παρούσης εργασίας είναι ν' αναδείξει τα πολιτισμικά στοιχεία της ζωής των Ελλήνων που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο της ακμής τους μέσα από αυτοβιογραφικά λογοτεχνικά κείμενα. Τα έργα που μελετήθηκαν είναι η «Λωξάντρα» της Μαρίας Ιορδανίδου, οι «Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης» της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, ο «Λεωνής» του Γιώργου Θεοτοκά, τα «Πολίτικα» του Χρήστου Ευελπίδη και το «Πόλη Αγάπη μου» της Ελένης Χαλκούση. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στις συνοικίες και τα προάστια όπου διαδραματίζονται τα έργα, στο κοινωνικό πλαίσιο, στα ήθη της κοινωνίας της Πόλης, στην πνευματική ζωή, στις τέχνες, στα επαγγέλματα και στα λαογραφικά στοιχεία της καθημερινής ζωής.

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε είναι ο συνδυασμός της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου και της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου (κειμενική ανάλυση). Από τη μελέτη και την κατάταξη του λογοτεχνικού υλικού προέκυψαν τα εξής βασικά συμπεράσματα: τα λογοτεχνικά κείμενα και δη τα αυτοβιογραφικά προσφέρονται για άντληση πολιτισμικών στοιχείων του βίου, αφού ανιχνεύεται πλήθος υλικού. Τα υπό μελέτη κείμενα, μέσα από προσωπικές αφηγήσεις, αναπαριστούν μια ολόκληρη εποχή. Ως εκ τούτου, ανιχνεύονται στοιχεία για τα ήθη της κοινωνίας της Πόλης και τις σχέσεις μεταξύ των εθνοτήτων, διαπιστώνεται ότι οι ιστορικές εξελίξεις επηρεάζουν τη διαμόρφωση του πολιτισμού και ότι η εκπαίδευση, η διατροφή και οι θρησκευτικές και μη εορτές παίζουν σημαντικό ρόλο στη ζωή των Ελλήνων της Πόλης. Στα πλαίσια της πολυπολιτισμικής κοινωνίας της Πόλης, οι πολιτισμικές επιρροές είναι πολλές. Σε γενικές γραμμές διαφαίνεται η προσπάθεια των Ελλήνων της Πόλης για τη διατήρηση της ταυτότητάς τους και τη διάσωση του ελληνικού πολιτισμού, η οποία σαφώς ενισχυόταν από το γεγονός ότι είχαν καταφέρει να αποτελούν μια από τις πλέον εύρωστες πνευματικές, κοινωνικές και οικονομικές μειονότητες της Κωνσταντινούπολης.

Ελπίζουμε ότι η παρούσα έρευνα θα συνεισφέρει στη μελέτη πτυχών της ζωής του ελληνισμού της Πόλης την περίοδο της ακμής του και θα φανεί χρήσιμη στους μελλοντικούς ερευνητές.

ABSTRACT

The subject of the present postgraduate study is the cultural elements of the life of Constantinopolitan Greeks from the middle of the nineteenth century to the beginning of the twentieth century, through literary texts of Constantinopolitan writers.

The aim of the present research is to present the cultural aspects of the life of Greeks living in Constantinople during the period of their prime through autobiographical literary texts. The literary works that were studied are “Loxandra” by Maria Iordanidou, “Leonis” by Giorgos Theotokas, “The adventures of a woman teacher” by Alexandra Papadopoulou, “Politica” by Christos Evelpidis and “Poli my love” by Eleni Halkousi. Namely, the current research refers to the districts and the suburbs where the works take place, the social background, the customs of the Constantinopolitan society, the intellectual life, the arts, the professions and the folklore elements of everyday life.

The methodology used was a combination of qualitative content analysis and critical discourse analysis. Through the study and the categorization of the literary material, the key findings were: the literary texts and especially the autobiographical ones are appropriate for tracing cultural elements of life, since a great amount of cultural material is detected. The literary texts that are studied, through personal narrations, represent a whole period. Therefore, we detect the manners of the Constantinopolitan society and the relations between the ethnic groups and we realize that the historical aspects influence the formation of the civilization and that education, nutrition habits and religious and non-religious celebrations play significant role in life of the Constantinopolitan Greeks. In this multicultural society, the cultural influences are many. To sum up, we identify the effort of the Constantinopolitan Greeks to preserve their identity and their culture; this effort was clearly reinforced from the fact that they had succeeded in becoming one of the most powerful societal, intellectual and economical minorities in Constantinople.

We hope that this dissertation will contribute to the study of the aspects of life of Constantinopolitan Greeks during the period of their prime and will be useful to future researchers.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη……..……..…..4

Abstract…….……...……5

Εισαγωγή……...……...…… 10

Α. Η Έρευνα - Μεθοδολογία…….…...…11

1. Επιλογή της μεθόδου…….……...…11

2. Η πορεία της ερευνητικής διαδικασίας…….…...……12

2.1. Το υπό έρευνα υλικό: Επιλογή και παρουσίαση…….……12

2.2. Σκοπός της ανάλυσης……...……..14

2.3. Ερευνητικά ερωτήματα βάσει της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου και της κριτικής ανάλυσης λόγου……..14

2.4. Καθορισμός των τεχνικών ανάλυσης και επιλογή του ερευνητικού παραδείγματος -τεχνικής με το οποίο θα γίνει η έρευνα - συγκρότηση του συστήματος κατηγοριών…….15

2.5. Επιλογή του παραδείγματος ανάλυσης - ανάλυση βάσει του συστήματος κατηγοριών……..…….….18

2.6. Επανεξέταση του συστήματος κατηγοριών βάσει της θεωρίας και του υλικού……..18

2.7. Ερμηνεία των δεδομένων στην κατεύθυνση των βασικών υποθέσεων…...…….....19

Β. Εργογραφίες συγγραφέων και παρουσίαση των υπό εξέταση κειμένων…….…..…..…20

1. Η Μαρία Ιορδανίδου και η μυθιστορηματική βιογραφία «Λωξάντρα»……..……21

1.1. Εργοβιογραφία…….……21

1.2. Παρουσίαση του έργου «Λωξάντρα»…….…...……22

2. Η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου και η νουβέλλα «Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης»……..24

2.1. Εργοβιογραφία…….…….…….25

2.2. Παρουσίαση της νουβέλλας «Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης»……..……..……25

3. Γιώργος Θεοτοκάς και το μυθιστόρημα «Λεωνής»……..……..27

3.1. Εργοβιογραφία……...……..……27

3.2. Παρουσιάση του μυθιστορήματος «Λεωνής»……..……..28

4. Η Ελένη Χαλκούση και το βιβλίο «Πόλη Αγάπη μου»……..……30

4.1. Εργοβιογραφία……..……..……30

4.2. Παρουσίαση του βιβλίου «Πόλη Αγάπη μου»……....……..……31

5. Ο Χρήστος Ευελπίδης και η συλλογή διηγημάτων «Πολίτικα»…….……32

5.1. Εργοβιογραφία……..……32

5.2. Παρουσίαση της συλλογής διηγημάτων «Πολίτικα»……..……..……33

Γ. Η Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 19ου έως τις αρχές του 20ου αιώνα……...…35

1. Η φυσιογνωμία της Κωνσταντινούπολης από τα μέσα του 19ου έως τις αρχές του 20ου αιώνα……..……..……35

2. Ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης από τα μέσα του 19ου έως τις αρχές του 20ου αιώνα……..……..……38

3. Ιστορικό πλαίσιο……..……..……40

4. Πολιτισμικό πλαίσιο……..……..……46

Δ. Πολιτισμικά στοιχεία για τη ζωή των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης (μέσα 19ου - αρχές 20ου αιώνα) μέσα από αυτοβιογραφικά λογοτεχνικά κείμενα Κωνσταντινουπολιτών συγγραφέων……..51

1. Συνοικίες - Προάστια: Ο περιβάλλων χώρος των λογοτεχνικών έργων……...…….51

2. Κοινωνικό πλαίσιο: Εθνότητες της πολυπολιτισμικής κοινωνίας της Πόλης……...…..58

3. Παλαιά και νέα ήθη στην κοινωνία της Πόλης……..……..……62

4. Πνευματική ζωή……..……..……66

4.1. Εκπαίδευση……..……..……..……66

4.1.1. Η Εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 19ου με αρχές 20ου αι…..66

4.1.2. Οικοδιδασκαλία……..……..……..……68

4.1.3. Καλόγριες στο Πέρα - Αμερικανικό κολλέγιο στο Σκουτάρι - Εκπαίδευση στο Μακροχώρι……..……..……70

4.1.4. Εθνικό Ζάππειο Παρθεναγωγείο στο Πέρα……..……..……71

4.1.5. Ελληνογαλλικό Λύκειο στο Πέρα……..……..……78

4.1.6. Κολλέγιο Αγιάζ - Πασά……..……..……..……81

4.1.7. Αντιλήψεις για την εκπαίδευση και τη μόρφωση……..……..……84

4.2. Ελληνικός Τύπος της Κωνσταντινούπολης……..……87

4.3. Γλωσσικό ζήτημα - Φιλολογικά σαλόνια……..……90

5. Τέχνες……..……92

5.1. Θέατρο - Κινηματογράφος - Μουσική……..……92

5.2. Αρχιτεκτονική - Εσωτερικός Διάκοσμος……..……96

6. Επαγγέλματα……..……100

7. Λαογραφικά στοιχεία……..……..104

7.1. Διατροφή - Πολίτικη κουζίνα - Φιλοξενία……..……104

7.1.1. Ο χαρακτήρας της πολίτικης κουζίνας - Πορεία μέσα στο χρόνο……..104

7.1.2. Πολίτικη κουζίνα και διατροφικές συνήθειες……..……..105

7.1.2.1. Τα μαγειρικά «μυστικά» της Λωξάντρας……..……..105

7.1.2.2. Διατροφικές συνήθειες στις γιορτές……..……108

7.1.2.3. Διατροφικές συνήθειες……..……111

7.1.2.4. Χώροι εστίασης……..……..……..……115

7.2. Εορτές - Λατρευτικές συνήθειες……..……..……118

7.2.1. Χριστιανικές εορτές - Λατρευτικές συνήθειες - Πανηγύρια……..…….118

7.2.2. Τάματα…….……...…….121

7.2.3. Εορτές - Κοσμικές συγκεντρώσεις…….……..…….……..123

7.3. Ενδυμασία…….……..……125

7.4. Γάμος - Προίκα - Προξενιό…….……..…….……132

7.5. Κουτσομπολιό……..……..……..……134

7.6. Οικοκυρική…….……...……137

7.7. Παιχνίδια…….……..……140

7.8. Γιατροσόφια - Χαμάμ…….……..…….……141

Ε. Ερμηνεία δεδομένων - Γενικές διαπιστώσεις - Συμπεράσματα…….…...…...…….145

ΣΤ. Βιβλιογραφία……..…….152

1. Πηγές… ……...…...…….……152

2. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία……..……..……...……152

3. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία……..…….……157

4. Ηλεκτρονικές πηγές…….……159

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της παρούσης εργασίας είναι ν' αναδείξει τα πολιτισμικά στοιχεία της ζωής των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης από τα μέσα του 19ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα, δηλαδή την περίοδο της ακμής τους, μέσα από έρευνα σε αυτοβιογραφικά λογοτεχνικά κείμενα Κωνσταντινουπολιτών συγγραφέων.

Στόχος της διπλωματικής αυτής μελέτης είναι η ανίχνευση, η κατηγοριοποίηση και ο σχολιασμός των πολιτισμικών στοιχείων που προκύπτουν μέσα από τη μελέτη των έργων: «Λωξάντρα» της Μαρίας Ιορδανίδου, «Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης» της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, «Λεωνής» του Γιώργου Θεοτοκά, «Πολίτικα» του Χρήστου Ευελπίδη και «Πόλη Αγάπη μου» της Ελένης Χαλκούση.

Η εργασία διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την ανάλυση των αυτοβιογραφικών λογοτεχνικών κειμένων, η οποία συνίσταται στο συνδυασμό της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου και της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου (κειμενική ανάλυση).

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρατίθενται τα εργοβιογραφικά στοιχεία των συγγραφέων και παρουσιάζονται εν συντομία τα υπό εξέταση έργα.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρατίθεται το γενικό ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο της περιόδου που εξετάζουμε, απαραίτητο για την μελέτη των λογοτεχνικών έργων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, που αποτελεί και την ανάλυση του θέματος, τα πολιτισμικά στοιχεία που συλλέχθηκαν κατά την έρευνα των κειμένων ταξινομούνται σε θεματικές κατηγορίες και υποκατηγορίες, περιγράφονται και αναλύονται. Συγκεκριμένα γίνεται λόγος για τις συνοικίες και τα προάστια, δηλαδή τον περιβάλλοντα χώρο των λογοτεχνικών έργων, το κοινωνικό πλαίσιο, δηλαδή τις σχέσεις μεταξύ των εθνοτήτων της πολυπολιτισμικής κοινωνίας, τα ήθη και την κουλτούρα της κοινωνίας της Πόλης, την πνευματική ζωή (την εκπαίδευση, τον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης, το γλωσσικό ζήτημα, τα φιλολογικά σαλόνια), τις τέχνες (το θέατρο, τον κινηματογράφο, τη μουσική, την αρχιτεκτονική και τον εσωτερικό διάκοσμο), τα επαγγέλματα και τα λαογραφικά στοιχεία (τη διατροφή και την πολίτικη κουζίνα, τις εορτές, τις λατρευτικές συνήθειες, τα τάματα και τις κοσμικές συγκεντρώσεις, την ενδυμασία, το γάμο, την προίκα και το προξενιό, το κουτσομπολιό, την οικοκυρική, τα παιχνίδια, τα γιατροσόφια και το χαμάμ).

Στο πέμπτο κεφάλαιο επιχειρείται η ερμηνεία των δεδομένων και, μέσω αυτής, διατυπώνονται οι γενικές διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα.

Α. Η Έρευνα - Μεθοδολογία

1. Επιλογή της μεθόδου

Η ερευνητική μέθοδος που κρίνεται ως κατάλληλη και εφαρμόζεται για την ερμηνευτική προσέγγιση των αυτοβιογραφικών λογοτεχνικών κειμένων της παρούσης εργασίας είναι η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (ΠΑΠ, ποσοτική - ποιοτική μέθοδος) σε συνδυασμό με την Κριτική Ανάλυση Λόγου (ΚΑΛ, καθαρά ποιοτική μέθοδος).

Η ΠΑΠ, διατηρώντας τα θετικά στοιχεία της ποσοτικής έρευνας, έδωσε μεγαλύτερη βαρύτητα στην εις βάθος διερεύνηση του υλικού, αναπτύσσοντας ένα σύνολο τεχνικών για συστηματική ανάλυση των κειμένων. Έτσι, διατήρησε τα πλεονεκτήματα της ποσοτικής ανάλυσης, προχωρώντας όμως και στην περαιτέρω ποσοτική - ερμηνευτική αξιοποίησή τους (Mayring, 2000a). Στην ΠΑΠ, έχοντας ως βάση το υλικό, για το οποίο αρχικά συλλέγονται όλες οι διαθέσιμες πληροφορίες, δημιουργείται ένα σύστημα κατηγοριών που προέρχονται από το κείμενο και στη συνέχεια αυτό ερμηνεύεται σύμφωνα με τα ερευνητικά ερωτήματα (Παγκουρέλια και Παπαδοπούλου, 2009). Σίγουρα στόχος της ΠΑΠ είναι και το συμβολικό περιεχόμενο (Mayring, 2000b), πρακτικό κενό που έρχεται να συμπληρώσει η ΚΑΛ.

Η ΚΑΛ, ξεκινώντας από την ίδια τη γλώσσα, προχωράει στην εις βάθος μελέτη του υλικού, χωρίς να περιορίζεται σ' αυτό που είναι φανερό, ενώ επιπλέον επιχειρεί να πραγματοποιήσει τη σύνδεση του λόγου με τα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα, που είναι ίσως και το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της (Παγκουρέλια και Παπαδοπούλου, 2009). Ορίζεται ως η ανάλυση λειτουργίας των κειμένων εντός κοινωνικών - πολιτισμικών συμφραζομένων (Fairclough, 1995) και ως η μελέτη οργάνωσης και η ανάλυση της γλώσσας πάνω και πέρα από την πρόταση (Stubbs, 1983), εξετάζοντας τις ιδεολογίες και την πραγματικότητα που αναπτύσσονται και διαιωνίζονται μέσα από κάθε συγκεκριμένη γλωσσική χρήση. Κοινωνικά και πολιτιστικά φαινόμενα ανιχνεύονται στις κειμενικές δομές, έτσι που γίνονται δείκτες της κοινωνικής - πολιτισμικής διαδικασίας, σχέσης και αλλαγής (Fairclough, 1995: 4). Έχει τη δύναμη να ανιχνεύει το μήνυμα πίσω από το κείμενο, επειδή ακριβώς μελετά μέρη της γλώσσας, όπως αυτά ρέουν μαζί (Tannen, 2008). Μπορεί να περιγραφεί ως «υπεργλωσσική» ή «μεταγλωσσική», αφού οι ερευνητές που τη χρησιμοποιούν ασχολούνται περισσότερο με τα συμφραζόμενα του λόγου ή τη σημασία που κρύβεται πίσω από τη γραμματική και συντακτική δομή (Παγκουρέλια και Παπαδοπούλου, 2009).

Τα ευρήματα της ΠΑΠ μπορούν να ενισχυθούν με κριτική επιχειρηματολογία και να συνδεθούν με το κοινωνικό - πολιτισμικό πλαίσιο που τα παρήγαγε μέσω της ΚΑΛ (Wilbraham, 1995). Σε πρακτικό επίπεδο, το βασικό θεωρητικό πλαίσιο και τα διαδικαστικά βήματα

εξασφαλίζονται από την ΠΑΠ, ενώ η ΚΑΛ ενεργοποιείται στις περιπτώσεις που το μήνυμα «κρύβεται» πίσω από λέξεις ή φράσεις χωρίς εμφανή ιδεολογικό χρωματισμό, σε περιπτώσεις αποσιώπησης, γλωσσικής εκλεκτικότητας ή παραποίησης (Παγκουρέλια και Παπαδοπούλου, 2009). Γι' αυτό και ο συνδυασμός των δύο μεθόδων κρίνεται γόνιμος και αποτελεσματικός για την ανάλυση των κειμένων της παρούσης εργασίας.

Στο σημείο αυτό να διευκρινιστεί ότι η παρούσα μελέτη δεν προσεγγίζει τα λογοτεχνικά έργα μέσα από φιλολογική ή αισθητική σκοπιά, αλλά προσπαθεί να αντλήσει επαγωγικά, μέσα από τα έργα, πολιτισμικά στοιχεία και να εντοπίσει ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στα έργα, να φανερώσει πώς τα ιστορικά γεγονότα επηρέασαν την εξέλιξη του πολιτισμού των Ελλήνων της Πόλης και να αναδείξει τους τρόπους με τους οποίους, παρ' ότι υπόδουλοι, κατάφεραν να διατηρήσουν τον πολιτισμό τους και ένα υψηλό βιοτικό επίπεδο.

2. Η πορεία της ερευνητικής διαδικασίας

2.1. Το υπό έρευνα υλικό: Επιλογή και παρουσίαση

Πρέπει κατ' αρχάς να διευκρινιστεί ότι η μελέτη αυτή δεν αποβλέπει στη θεώρηση και ανάλυση του συνόλου των λογοτεχνικών έργων με αυτοβιογραφικό περιεχόμενο όλων των Κωνσταντινουπολιτών συγγραφέων της εξεταζόμενης περιόδου, αφού κάθε επιστημονική προσέγγιση καθιστά αναγκαίο τον περιορισμό του αντικειμένου έρευνας και την οριοθέτηση των στόχων που επιδιώκονται.

Από τη σχετική βιβλιογραφία διαπιστώνεται ότι η αξιοποίηση αυτοβιογραφικών κειμένων δημιουργεί κάποια ερωτήματα στους ιστορικούς - ερευνητές: τι είδους πληροφορίες δίνουν τα αυτοβιογραφικά κείμενα; Πώς μπορεί ο ερευνητής/τρια να διαβάσει τα αυτοβιογραφικά κείμενα; Πώς εμπλέκεται ο συγγραφέας τους στη δημιουργία της κοινωνικής γνώσης; Απαιτείται λοιπόν από τους ιστορικούς - ερευνητές όχι μόνο να είναι προσεκτικοί στη διατύπωση των δικών τους συμπερασμάτων, καθώς συλλέγουν πληροφορίες, αλλά και να λαμβάνουν υπόψη το πλαίσιο μέσα στο οποίο παράγονται τέτοιες πληροφορίες (Weiler, 1994).

Τα κείμενα που ερευνώνται είναι:

- Ιορδανίδου Μ., *Λωξάντρα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 2007[56].
- Παπαδοπούλου Αλ., *Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης. Στο μοναστήρι.*, επιμ. Γ. Παπακώστας, εισαγ. Αλ. Ζήρας, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2005.
- Θεοτοκάς Γ., *Λεωνής*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1998[17].
- Ευελπίδης Χ., *Πολίτικα, Ιστορίες αστών*, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα, 2003.
- Χαλκούση Ελ., *Πόλη αγάπη μου*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1980.

Τα κριτήρια επιλογής των εν λόγω κειμένων ως πηγές πληροφοριών υπήρξαν ο αυτοβιογραφικός τους χαρακτήρας και η ύπαρξη πολιτισμικών στοιχείων. Κοινό στοιχείο αποτελεί λοιπόν το γεγονός ότι το υποκείμενο της δημιουργίας τους αφηγείται τις αναμνήσεις από την Κωνσταντινούπολη που αποτελεί και τον τόπο καταγωγής του και, καθώς αναστοχάζεται τις εμπειρίες αυτές, τις σηματοδοτεί και τις ερμηνεύει και παράλληλα δίνει το ιστορικό και πολιτισμικό περίγραμμα της εποχής του. Επομένως, όπου κρίνεται αναγκαίο, η έρευνα προστρέχει και στη χρήση των βιογραφικών στοιχείων των συγγραφέων. Επίσης, η ύπαρξη πλήθους πολιτισμικών στοιχείων αποτελεί κοινό στοιχείο ανάμεσα στα πέντε έργα, ενώ παρατηρούμε ότι ο κάθε συγγραφέας – ανάλογα με την κοινωνική του προέλευση και το επίπεδο μόρφωσής του – δίνει έμφαση και σε αντίστοιχες πτυχές του πολιτισμού. Τέλος, στην επιλογή του δείγματος έπαιξε ρόλο και η λογοτεχνική πληρότητα των κειμένων, παρόλο που τα κείμενα δεν προσεγγίζονται καθαρά από αισθητική και λογοτεχνική σκοπιά, αλλά από τη θεματική τους πλευρά, που συνιστά ένα είδος λογοτεχνικής ανάλυσης. Η Μαρία Ιορδανίδου, ο Γιώργος Θεοτοκάς και η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου είναι καταξιωμένοι συγγραφείς και αναγνωρισμένοι από την κριτική της λογοτεχνίας ενώ η Ελένη Χαλκούση και ο Χρήστος Ευελπίδης δεν είναι καταξιωμένοι συγγραφείς, έχουν ωστόσο πλούσια καλλιτεχνική και πολιτισμική δράση.

Τα πέντε έργα ανήκουν σε διαφορετικά λογοτεχνικά είδη και παρουσιάζουν εκ των έσω εμπειρίες με διαχρονική παρακολούθηση της ακμής των Ελλήνων από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως τον Α’ Παγκόσμιο Πόλεμο και την ανακωχή του 1918. Πιο συγκεκριμένα, η *Λωξάντρα* τοποθετείται χρονικά από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως τον Α’ Παγκόσμιο Πόλεμο (περίπου 1874 - 1914) ενώ και η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου περιγράφει σύγχρονες με τη ζωή της εμπειρίες (γεννήθηκε το 1867 και πέθανε το 1906). Οι υπόλοιποι τρείς συγγραφείς περιγράφουν εμπειρίες που τοποθετούνται χρονικά κατά τη διάρκεια του Α’ Παγκοσμίου Πολέμου έως την ανακωχή του 1918 (αρχές 20^{ου} αιώνα).

Να σημειωθεί ότι η τελική επιλογή των κειμένων έγινε έπειτα από μια εκτενή έρευνα με κατευθυντήρια γραμμή τα κριτήρια επιλογής που είχαν οριστεί. Έτσι, υπήρξαν αρκετά κείμενα με αυτοβιογραφικό χαρακτήρα και με θέμα τη ζωή στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο που εξετάζουμε, τα οποία, όμως, δεν είχαν λογοτεχνικά στοιχεία αλλά ήταν απομνημονεύματα, γι’ αυτό και δεν αποτέλεσαν αντικείμενο της έρευνάς μας. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής: Αποστολίδης Νίκος, *Αναμνήσεις από την Κωνσταντινούπολη*, εισαγωγή Σαρρής Ν., Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα, 1996 και Ζαρίφης Γεώργιος, *Οι αναμνήσεις μου, Ένας κόσμος που έφυγε, Κωνσταντινούπολη 1800 - 1920*, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα, 2002. Επίσης, κείμενα που δεν είναι αυτοβιογραφικά όπως *Η θεία Ευτυχία* της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, επιμέλεια Γιάννης Παπακώστας, Έκδοση Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1988 και *Ο Χατζημανουήλ* του Θράσου Καστανάκη, Έκδοση Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1956, δεν επιλέχθηκαν, αφού

αντικείμενο της έρευνας αποτέλεσαν αφηγήσεις που έχουν καθαρά (αυτό)βιογραφικό χαρακτήρα και παρουσιάζουν εκ των έσω εμπειρίες. Επιπρόσθετα, αποκλείστηκαν αυτοβιογραφικά λογοτεχνικά κείμενα που αναφέρονται στην ίδια περίοδο αλλά δεν έχουν πολιτισμικά στοιχεία που να αφορούν τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης δεδομένου ότι προσεγγίζουν την εποχή από μια άλλη σκοπιά όπως το *Στα παλάτια του Χαμίτ* της Σοφίας Σπανούδη, μέριμνα - επιμέλεια Αλέξιος Ε. Σαββάκης, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2009, όπου η συγγραφέας περιγράφει κατά κύριο λόγο τη ζωή και τα έθιμα στο παλάτι του σουλτάνου Χαμίτ Β΄. Επιπλέον, δεν αξιοποιήθηκαν από την έρευνα λογοτεχνικά κείμενα που δεν ανήκουν σε Κωνσταντινουπολίτες συγγραφείς, αν και αναφέρονται στη ζωή της Πόλης, όπως *Η χειραφετημένη* της Καλλιρόης Παρρέν, φιλολογική επιμέλεια: Μαριέττα Ιωαννίδου, Αθήνα, 1915.

Η παρουσίαση του υπό έρευνα υλικού ακολουθεί τη χρονολογική σειρά των γεγονότων που αποτελούν το ιστορικό τους πλαίσιο. Ως εκ τούτου, προηγείται η *Λωξάντρα* και έπονται οι *Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης*, ο *Λεωνής*, τα *Πολίτικα* και το *Πόλη αγάπη μου*.

2.2. Σκοπός της ανάλυσης

Ως σκοπό της ανάλυσης του υλικού ορίζουμε την άντληση πολιτισμικών στοιχείων από λογοτεχνικά κείμενα αυτοβιογραφικού χαρακτήρα τα οποία τοποθετούμε στο κοινωνικό - πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έχουν αναπτυχθεί, δηλαδή στην ιστορία, στον πολιτισμό, στους κοινωνικούς κανόνες και στην περιρρέουσα κοινωνική ατμόσφαιρα (Μπονίδης, 2004: 112).

2.3. Ερευνητικά ερωτήματα βάσει της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου και της κριτικής ανάλυσης λόγου

• Σε ποιο βαθμό τα λογοτεχνικά κείμενα μπορούν να εμπλουτίσουν το πεδίο έρευνας πολιτισμικών στοιχείων.

• Σε ποιο βαθμό τα αυτοβιογραφικά λογοτεχνικά κείμενα ειδικότερα μπορούν να αξιοποιηθούν στην έρευνα για άντληση πολιτισμικών στοιχείων.

• Ποιες σχέσεις διαφαίνονται μεταξύ των εθνοτήτων της πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Ποιο ρόλο παίζει το κοινωνικό περιβάλλον.

• Θα ανιχνευτούν τα ήθη της κοινωνίας της Πόλης όπως δε μας μαρτυρούν άλλες πηγές.

• Θα ανιχνευτούν στοιχεία για την κουλτούρα των Κωνσταντινουπολιτών Ελλήνων.

• Ποια πολιτισμικά στοιχεία κυριαρχούν στην καθημερινότητα των Ελλήνων της Πόλης.

• Ποιο ρόλο παίζει η εκπαίδευση για τους Έλληνες της Πόλης.

• Ποιο ρόλο παίζει η διατροφή και ο «οικιακός πολιτισμός» στη ζωή των Ελλήνων της Πόλης.

• Ποιο ρόλο παίζουν οι εορτές (θρησκευτικές και μη) στη ζωή των Ελλήνων της Πόλης.

• Ποια θέση κατέχουν τα πολιτισμικά δρώμενα στη ζωή των Ελλήνων της Πόλης.

• Θα ανιχνευτούν, μέσα από τις αφηγήσεις, στοιχεία για την αντίληψη των Κωνσταντινουπολιτών Ελλήνων ως προς τη ζωή, τη μόρφωση κτλ. και κατά πόσο συγκλίνουν μεταξύ τους.

• Ποιες πολιτισμικές επιρροές διαπιστώνουμε.

• Ποια θέση κατέχει η ελληνική γλώσσα στην πολυεθνική κοινωνία της Πόλης.

• Ποιο ρόλο παίζουν τα πολιτισμικά στοιχεία στη ζωή των Ελλήνων της Πόλης ανάλογα με το μορφωτικό και βιοτικό επίπεδο. Ποιοι άλλοι παράγοντες επηρεάζουν το ρόλο αυτό. Σε ποιο βαθμό συγκλίνουν οι απόψεις των συγγραφέων.

• Σε ποιο βαθμό οι ιστορικές εξελίξεις επηρεάζουν τη διαμόρφωση του πολιτισμού.

2.4. Καθορισμός των τεχνικών ανάλυσης και επιλογή του ερευνητικού παραδείγματος - τεχνικής με το οποίο θα γίνει η έρευνα - συγκρότηση του συστήματος κατηγοριών[1]

Επιλέγεται η τεχνική της δόμησης, η οποία συνιστά τη βασικότερη τεχνική της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου. Κατά τη χρήση του παραδείγματος αυτού: Ορίζουμε τις «μονάδες ανάλυσης» βάσει των οποίων θα ταξινομήσουμε τις σχετικές με τη θεματική της έρευνας αναφορές από τα ερευνώμενα βιβλία (Μπονίδης, 2004: 128). Έτσι, ως μονάδα καταγραφής ορίζεται «το πότε αρχίζει και πότε τελειώνει ένα χωρίο στο βιβλίο, το οποίο εμπίπτει στο σύστημα κατηγοριών» (δηλαδή στις θεματικές ενότητες που έχουμε ορίσει) (Μπονίδης, 2004: 117) και «η έκταση του οποίου μπορεί να κυμαίνεται από μια λέξη έως και αρκετές περιόδους»[2]

[1] Σύστημα κατηγοριών: οι θεματικοί άξονες βάσει των οποίων θα ταξινομηθεί το πολιτισμικό υλικό των κειμένων και οι επιμερισμοί τους συγκροτούν το σύστημα κατηγοριών.

[2] Αυτή η διακύμανση οφείλεται στο γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις για την ανάλυση και ένταξη ενός «λόγου» σε μια θεματική κατηγορία χρειάζεται μεγαλύτερο μέρος κειμένου για να γίνει εμφανές το μήνυμα που φέρει (Παγκουρέλια & Παπαδοπούλου, 2009).

(Παγκουρέλια και Παπαδοπούλου, 2009), ως μονάδα πλαισίου ορίζεται το μέγιστο όριο ενός χωρίου στο βιβλίο, το οποίο εμπίπτει στο σύστημα των κατηγοριών, ενώ η μονάδα αξιοποίησης ορίζει τα σχετικά με τη θεματική της έρευνας χωρία (πολιτισμικά στοιχεία) τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν (Μπονίδης, 2004: 117). Στη συνέχεια, προσδιορίζουμε επαρκώς τους θεματικούς άξονες της δόμησης – βάσει της θεωρίας και του ερευνώμενου υλικού – και συγκροτούμε επαγωγικό σύστημα κατηγοριών βάσει των παραπάνω θεματικών αξόνων και του επιμερισμού τους, ορίζουμε τις κατηγορίες με σαφήνεια ώστε να καθίσταται σαφές ποιες αναφορές του κειμένου εμπίπτουν σε κάθε κατηγορία, επιλέγουμε και παραθέτουμε χαρακτηριστικά παραδείγματα για κάθε κατηγορία, μελετάμε προσεκτικά το υλικό μας και υπογραμμίζουμε τα χωρία που εμπίπτουν στη θεματική της έρευνάς μας, επανερχόμαστε στο υλικό, επεξεργαζόμαστε και ταξινομούμε κατά κατηγορία και βάσει των μονάδων ανάλυσης τις αναφορές που εμπίπτουν στο σύστημα κατηγοριών, ελέγχουμε τη λειτουργικότητα του συστήματος κατηγοριών και επεξεργαζόμαστε τα δεδομένα με την τεχνική της δόμησης (Μπονίδης, 2004: 129) σε συνδυασμό με την κριτική ανάλυση λόγου. Ειδικά για τη συγκρότηση του συστήματος κατηγοριών, πρέπει να πούμε ότι αυτές αρθρώνονται σε μεγάλες θεματικές ενότητες που αντιστοιχούν στους τομείς του πολιτισμού, κάθε μία από τις οποίες περιλαμβάνει θεματικές κατηγορίες (και υποκατηγορίες) που τη διαμορφώνουν (Μπονίδης, 2004: 128 - 129). Οι θεματικές ενότητες που συγκροτούν το σύστημα κατηγοριών είναι οι παρακάτω:

1. Συνοικίες - Προάστια: Ο περιβάλλων χώρος των λογοτεχνικών έργων

2. Κοινωνικό πλαίσιο: Εθνότητες της πολυπολιτισμικής κοινωνίας της Πόλης

3. Παλαιά και νέα ήθη στην κοινωνία της Πόλης

4. Πνευματική ζωή

4.1. Εκπαίδευση

4.1.1. Η Εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 19^{ου} με αρχές 20^{ου} αιώνα

4.1.2. Οικοδιδασκαλία

4.1.3. Καλόγριες στο Πέρα - Αμερικανικό κολλέγιο στο Σκουτάρι - Εκπαίδευση στο Μακροχώρι

4.1.4. Εθνικό Ζάππειο Παρθεναγωγείο στο Πέρα

4.1.5. Ελληνογαλλικό Λύκειο στο Πέρα

4.1.6. Κολλέγιο Αγιάζ - Πασά

4.1.7. Αντιλήψεις για την εκπαίδευση και τη μόρφωση

4.2. Ελληνικός Τύπος της Κωνσταντινούπολης

4.3. Γλωσσικό ζήτημα - Φιλολογικά σαλόνια

5. Τέχνες

5.1. Θέατρο - Κινηματογράφος - Μουσική

5.2. Αρχιτεκτονική - Εσωτερικός Διάκοσμος

6. Επαγγέλματα

7. Λαογραφικά στοιχεία

7.1. Διατροφή - Πολίτικη κουζίνα - Φιλοξενία

7.1.1. Ο χαρακτήρας της πολίτικης κουζίνας - Πορεία μέσα στο χρόνο

7.1.2. Πολίτικη κουζίνα και διατροφικές συνήθειες

7.1.2.1. Τα μαγειρικά «μυστικά» της Λωξάντρας

7.1.2.2. Διατροφικές συνήθειες στις γιορτές

7.1.2.3. Διατροφικές συνήθειες

7.1.2.4. Χώροι Εστίασης

7.2. Εορτές - Λατρευτικές συνήθειες

7.2.1. Χριστιανικές εορτές - Λατρευτικές συνήθειες - Πανηγύρια

7.2.2. Τάματα

7.2.3. Εορτές - Κοσμικές συγκεντρώσεις

7.3. Ενδυμασία

7.4. Γάμος - Προίκα - Προξενιό

7.5. Κουτσομπολιό

7.6. Οικοκυρική

7.7. Παιχνίδια

7.8. Γιατροσόφια - Χαμάμ

2.5. Επιλογή του παραδείγματος ανάλυσης - ανάλυση βάσει του συστήματος κατηγοριών

Μετά τη συγκρότηση του συστήματος κατηγοριών επιλέγεται η δόμηση ως παράδειγμα της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου και, βάσει του συστήματος κατηγοριών, αναλύεται το περιεχόμενο των κειμένων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, γίνεται χρήση και της πρότυπης δόμησης, δηλαδή εντοπίζονται στο υπό ανάλυση υλικό οι χαρακτηριστικότερες αναφορές από άποψη σημασίας και περιγράφονται με ακρίβεια (Μπονίδης, 2004: 134).

Θα πρέπει να διευκρινιστεί το εξής: σε αρκετές περιπτώσεις ένα χωρίο μέσα στο κείμενο έχει πολυσχιδή συνυποδηλωτική λειτουργία (Πατάκη, 2010: 48). Μεταξύ των πλεονεκτημάτων που εξασφαλίζει η Κριτική Ανάλυση Λόγου στην Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου υπάγεται και η δυνατότητα ένταξης ενός χωρίου μέσα στο κείμενο σε περισσότερες από μια θεματικές κατηγορίες, υποκατηγορίες ή ακόμη και σε διαφορετικές θεματικές ενότητες, γεγονός που επιτρέπεται στο βαθμό που κάθε φορά σχολιάζεται διαφορετικό μέρος ή διαφορετική πτυχή του θέματος - χωρίου (Παγκουρέλια και Παπαδοπούλου, 2009). Έτσι, ερμηνεύεται σε ορισμένα σημεία της εργασίας η επανάληψη του ίδιου παραθέματος, το οποίο, όμως, υποδηλώνει, σε κάθε του εμφάνιση, ένα διαφορετικό νόημα (Πατάκη, 2010: 48).

2.6. Επανεξέταση του συστήματος κατηγοριών βάσει της θεωρίας και του υλικού

Γίνεται έλεγχος του επαγωγικού συστήματος κατηγοριών και προκύπτουν οι κατηγορίες που αναφέρονται αναλυτικά στο κεφάλαιο «Πολιτισμικά στοιχεία για τη ζωή των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης (μέσα 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα) μέσα από αυτοβιογραφικά λογοτεχνικά κείμενα Κωνσταντινουπολιτών συγγραφέων».

2.7. Ερμηνεία των δεδομένων στην κατεύθυνση των βασικών υποθέσεων

Στο στάδιο αυτό θα προβούμε στην ερμηνεία των δεδομένων σε σχέση με τα ερευνητικά ερωτήματα. Η ερμηνεία και η διατύπωση των συμπερασμάτων γίνονται στην παρούσα έρευνα στο κεφάλαιο Ερμηνεία δεδομένων - Γενικές διαπιστώσεις - Συμπεράσματα.

Εικόνα 1: Άποψη της Κωνσταντινούπολης. (Πηγή: http://www.thrakinea.gr/archives/19426)

Εικόνα 2: Η Κωνσταντινούπολη, το Σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης. (Πηγή: http://egpaid.blogspot.com/2010/10/mia-nea.html)

Β. Εργογραφίες συγγραφέων και παρουσίαση των υπό εξέταση κειμένων

Στο κεφάλαιο αυτό συλλέγονται σημαντικές πληροφορίες για τους συγγραφείς καθώς και για το κοινωνικό - πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συνεγράφησαν τα βιβλία, οι οποίες θα βοηθήσουν στη διατύπωση επαγωγικών υποθέσεων αλλά και στην κατανόηση και ερμηνεία των πολιτισμικών στοιχείων που θα προκύψουν από την ποιοτική ανάλυση των κειμένων (Μπονίδης, 2004: 102 - 103).

Εικόνα 3: Η Μαρία Ιορδανίδου, στην Αλεξάνδρεια, 1922. (Πηγή: Αφρουδάκης Αγ., «Μαρία Ιορδανίδου» στο Τ. Καρβέλης (επιμ.), *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τ. 4, Εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα, 1992: 83.)

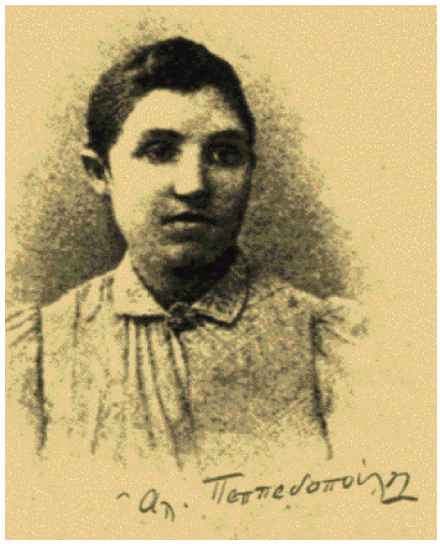

Εικόνα 4: Η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου. (Πηγή: http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=171751)

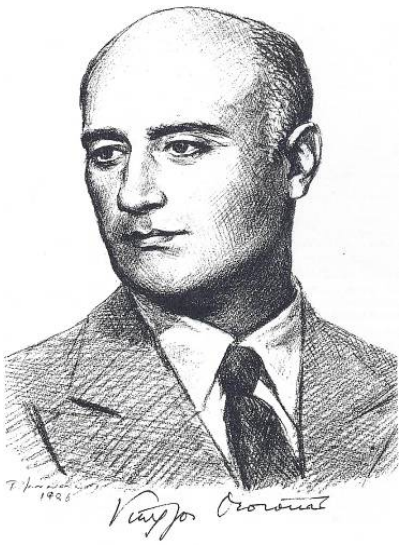

Εικόνα 5: Ο Γιώργος Θεοτοκάς. (Πηγή: Αράγης, Γ., «Γιώργος Θεοτοκάς» στο Τ. Καρβέλης (επιμ.), *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914 - 1939)*, τ. 4, Εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα, 1992: 9.)

Εικόνα 6: Η Ελένη Χαλκούση. Πρώτη εμφάνιση στο «Θέατρο Τέχνης» του Σπύρου Μελά (21 Σεπτεμβρίου 1925) στο «Αθήναιο» της οδού Πατησίων. (Πηγή: Χαλκούση Ελ., *Πόλη αγάπη μου*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1980: 169.)

1. Η Μαρία Ιορδανίδου και η μυθιστορηματική βιογραφία «Λωξάντρα»

1.1. Εργοβιογραφία

Η Μαρία Ιορδανίδου (εικόνα 3) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1897, τη χρονιά που η Ελλάδα έβγαινε ταπεινωμένη από τον ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο. Η μητέρα της, η Ευφροσύνη Μάγκου, καταγόταν από την Πόλη, ενώ ο πατέρας της, ο Νικόλαος Κριεζής, μηχανικός του εμπορικού ναυτικού της Αγγλίας, από την Ύδρα. Τα παιδικά της χρόνια, από το 1901 ως το 1909, τα έζησε στον Πειραιά, αφού χώρισαν όμως οι γονείς της, επέστρεψε στην Πόλη, όπου φοίτησε στο Αμερικανικό Κολλέγιο. Το 1914 μετέβη για τις καλοκαιρινές της διακοπές στο Βατούμ της Ρωσίας. Εκεί την βρήκε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, εξαιτίας του οποίου αποκλείστηκε στη Ρωσία μέχρι το 1919, αλλά και η Οκτωβριανή επανάσταση. Παρόλο που βρέθηκε ολομόναχη σε άγνωστο περιβάλλον, κατάφερε να προσαρμοστεί γρήγορα. Χρειάστηκε να φοιτήσει δύο χρόνια σε ρωσικό γυμνάσιο στη Σταυρούπολη και να μάθει τη Ρωσική, ενώ παράλληλα εργάστηκε παραδίδοντας μαθήματα Αγγλικών προκειμένου να συντηρηθεί (Αφρουδάκης, 1992: 82 και Ιορδανίδου, 2007[56]: 8).

Όταν το 1919 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, εργάστηκε ως ιδιωτική υπάλληλος σε αμερικανική εμπορική εταιρεία. Το 1920 μετατέθηκε σε καλύτερη θέση στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όπου εργάστηκε σκληρά. Όπως φαίνεται, η Ιορδανίδου αναγκάστηκε νωρίς να βγει στη βιοπάλη. Οι περιστάσεις δεν της επέτρεψαν να τελειώσει το σχολείο, όμως οι τρεις ξένες γλώσσες – που εξ ανάγκης έμαθε κατά τη γεμάτη δυσκολίες νεότητά της – τη βοήθησαν πολύ στο να εργασθεί αποδοτικά ως τα εξήντα της χρόνια (Αφρουδάκης, 1992: 82 και Ιορδανίδου, 2007[56]: 8). Στην Αλεξάνδρεια ήρθε σε επαφή με τους πνευματικούς κύκλους, έγινε μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Αιγύπτου και το 1923 παντρεύτηκε τον ομοϊδεάτη της Ιορδάνη Ιορδανίδη, καθηγητή στο «Βικτόρια Κόλλετζ». Μετά το γάμο, το ζευγάρι έφυγε για την Αθήνα, μαζί με τη μητέρα της συγγραφέως, αλλά σύντομα ο Ιορδανίδης εξαφανίστηκε. Στην Αθήνα η Ιορδανίδου αρχικά εργάστηκε στην πρεσβεία της Σοβιετικής Ένωσης περίπου από το 1926 ως το 1939, οπότε απολύθηκε. Χρειάστηκε 10 χρόνια (1928 - 1938) και πολύ κόπο για να χτίσει στο Ελληνικό το δικό της σπίτι, που τόσο αγάπησε (Αφρουδάκης, 1992: 84).

Η συγγραφέας, λόγω των δημοκρατικών της ιδεών, ταλαιπωρήθηκε πολύ στα ταραγμένα χρόνια της δικτατορίας Μεταξά, στην γερμανική κατοχή και στον Εμφύλιο σπαραγμό που τη διαδέχτηκε. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 και ύστερα ανέλαβε για το περιοδικό «Μόρφωση» του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας πλήθος μεταφράσεων σε δημοτική γλώσσα, που προκάλεσε αίσθηση. Πέθανε στην Αθήνα στις 6 Νοεμβρίου 1989 (Αφρουδάκης, 1992: 84). Ελεύθερο και κοσμοπολίτικο πνεύμα, γεμάτο θάρρος και γενναιοδωρία· έτσι την χαρακτηρίζει η Λευκή Μολφέση (2004: 78).

Η Μαρία Ιορδανίδου τοποθετείται στους πεζογράφους του Μεσοπολέμου. Το έργο της έχει εν πολλοίς αυτοβιογραφικό χαρακτήρα, διότι αντλεί το υλικό της από προσωπικά βιώματα και εμπειρίες, τις οποίες αναπλάθει με απλότητα και νοσταλγική διάθεση (Αφρουδάκης, 1992: 84). Το αυτοβιογραφικό στοιχείο κυριαρχεί ολοένα και εντονότερα κατά τη διάρκεια της λογοτεχνικής διαδρομής της, σε συνδυασμό με την αμέλειά της για μια συστηματική κατανομή του αφηγηματικού υλικού της και την αμεσότητα, ακρίβεια και φυσικότητα του λόγου της. Γι' αυτό και τα έργα της εν πολλοίς αγνοήθηκαν από την κριτική, παρά τη δημοτικότητά τους (Αφρουδάκης, 1992: 84). Έγραψε το πρώτο της μυθιστόρημα, τη «Λωξάντρα», το 1963, στα εξήντα έξι της έτη, κάνοντας αιφνιδιαστικά την εμφάνισή της στο χώρο της λογοτεχνίας (Καραβία, 2004: 172). Το πρωτόλειό της, την καθιέρωσε στο χώρο της λογοτεχνίας και γνώρισε πολλές επανεκδόσεις.

Η «Λωξάντρα» είναι ουσιαστικά η μυθιστορηματική βιογραφία της γιαγιάς της, της πληθωρικής και τρυφερής Κωνσταντινουπολίτισσας (Αφρουδάκης, 1992: 85), η οποία, με βαθειά αγάπη για τη ζωή και αγαθοσύνη, καταλαμβάνει το κέντρο του σπιτιού (Αφρουδάκης, 1992: 85) μιας οικογένειας με κοσμοπολίτικους προσανατολισμούς (Vitti, 2008: 473). Παράλληλα, στο έργο περιγράφεται με ζωντάνια και χιούμορ η ζωή των Ελλήνων της Πόλης, τα έθιμα και η κουλτούρα τους γενικότερα.

Το επόμενο βιβλίο της Ιορδανίδου, «Διακοπές στον Καύκασο» (1965), αφορά τη ζωή της συγγραφέως στη Ρωσία, ενώ στο «Σαν τα τρελά πουλιά» (1978) περιγράφονται τα χρόνια που έζησε στην Αλεξάνδρεια και την Αθήνα κατά το Μεσοπόλεμο. Το 1979 γράφει το έργο «Στου κύκλου τα γυρίσματα», ενώ το τελευταίο της έργο, «Η αυλή μας», κυκλοφόρησε το 1981. Το 1978 η Μαρία Ιορδανίδου βραβεύτηκε για το έργο της και ιδιαίτερα για τη «Λωξάντρα» από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως με το Χρυσό Σταυρό και το Οφίκιο της Αρχόντισσας του Οικουμενικού Θρόνου (Αφρουδάκης, 1992: 85 και Ιορδανίδου, 2007[56]: 8). Το έργο της μεταφράστηκε σε πολλές ξένες γλώσσες ενώ τα μυθιστορήματά της «Λωξάντρα» και «Σαν τα τρελά πουλιά» σκηνοθετήθηκαν και μεταφέρθηκαν ως σειρές στην κρατική τηλεόραση ΕΡΤ με μεγάλη επιτυχία, ιδίως η «Λωξάντρα» (1979, και σε πολλές επαναλήψεις).

1.2. Παρουσίαση του έργου «Λωξάντρα»

Η «Λωξάντρα», όπως επισημαίνει η ίδια η συγγραφέας στον πρόλογο του βιβλίου (2007[56]: 9), «δεν είναι πιστή βιογραφία» της γιαγιάς της, που είναι και η πρωταγωνίστρια του έργου. Ο σκοπός της συγγραφής του μυθιστορήματος δεν είναι να αποτυπώσει με ακρίβεια τα πραγματικά γεγονότα και τα πρόσωπα που εμπλέκονται σε αυτά, αν και συχνότατα βλέπουμε αναφορές σε ιστορικά πρόσωπα της εποχής, όπως οι σουλτάνοι Αμπντούλ Μετζίτ (1823 - 1861)

και ο γιος του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ (1842 - 1918) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και κρίσιμα γεγονότα, όπως τη σφαγή των Αρμενίων το 1896 που οργάνωσε ο σουλτάνος Χαμίτ Β΄. Γι' αυτό άλλωστε πολλοί από τους χαρακτήρες που αναφέρονται στο αφήγημα είναι πλασματικοί. Η συγγραφέας ενδιαφέρεται περισσότερο να συγκεράσει την πραγματικότητα με τη μυθιστορία, ώστε να μας παρουσιάσει με τον πιο γλαφυρό τρόπο την εικόνα μιας εποχής, όπως την έζησε η ίδια στην παιδική της ηλικία. «Εκείνο όμως που προσπάθησα», τονίζει η Ιορδανίδου (2007[56]: 9), «να αποδώσω όσο μπορούσα πιο πιστά, είναι τα ιστορικά γεγονότα, τα έθιμα και το πνεύμα της εποχής». Άλλωστε, μαζί με τη Λωξάντρα, ισότιμο πρωταγωνιστή του βιβλίου αποτελεί η Κωνσταντινούπολη: τοποθεσίες, ιδρύματα, άνθρωποι, κυρίως λαϊκής ή μεσοαστικής προέλευσης, καθημερινή ζωή, φαγητά, γιορτές, επαγγέλματα, κοινωνικές σχέσεις, αντιλήψεις (Αφρουδάκης, 1992: 85). Όπως παρατηρεί ο Πέτρος Μάρκαρης, το κυριότερο χαρακτηριστικό της Πόλης είναι ο οικιακός πολιτισμός· ένας πολιτισμός που βασίζεται στο φαγητό, στις γεύσεις, στο κέντημα, στο εργόχειρο, ακόμα και στα κουζινικά σκεύη και που αποθανατίζεται στη Μαρία Ιορδανίδου (2004: 81). Η ιστορία καλύπτει σαράντα χρόνια (1874 - 1914) και η χρονική οργάνωση του κειμένου ακολουθεί τη φυσική ροή των γεγονότων, με λίγες και περιληπτικές αναδρομές στο παρελθόν (Αφρουδάκης, 1992: 85). Επίσης, όπως παρατηρεί ο Vitti, «η εξιστόρηση πραγματοποιείται μέσα από την προοπτική εποχών εντελώς διαφορετικών, αφού αφηγήτρια είναι η εγγονή» (2008: 473).

Η ιστορία οργανώνεται με τρόπο απλό. Σπάνια δημιουργεί δηλαδή αινίγματα και μυστήρια, για να κινήσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Η γλώσσα του κειμένου χρωματίζεται από το γλωσσικό ιδίωμα της Πόλης, τόσο στο λεξιλόγιο όσο και στη σύνταξη, γεγονός που συμβάλλει στη δημιουργία της ιδιαίτερης ατμόσφαιρας του βιβλίου. Οι περιγραφές της φύσης είναι σύντομες, οι διάλογοι πολλοί και ακόμη περισσότεροι οι ελεύθεροι πλάγιοι λόγοι (Αφρουδάκης, 1992: 85).

Διαβάζοντας τις τελευταίες φράσεις του βιβλίου, ο αναγνώστης διαπιστώνει ότι η Μαρία Ιορδανίδου ταυτίζει ουσιαστικά την ηρωίδα της με μια ολόκληρη εποχή, η οποία τελειώνει το 1914 με την έναρξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Διαβάζουμε: «Τυχερή ήταν η Λωξάντρα στη ζωή, τυχερή και στο θάνατό της. Μαζί με την εποχή της πέθανε: Ιούλης του 1914» (2007[56]: 247) και λίγο παρακάτω «Παγκόσμιος Πόλεμος! Ανοίγει ο Άδης το στόμα του, αρχίζει ποτάμια το αίμα να κυλάει. Καινούργια εποχή γεννιέται» (2007[56]: 247). Κι όντως, το ότι η έναρξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου σηματοδοτεί το τέλος μιας εποχής γίνεται εμφανές σε όλα τα ιστορικά συγγράμματα, αφού «ο πόλεμος αυτός τερματίζει απότομα τον κόσμο του 19^{ου} αιώνα και αποτελεί το προπύλαιο των κοσμογονικών μεταβολών του 20^{ου}» (Σκουλάτου κ.άλ, 2000[12]: 52).

Για τους Έλληνες είχε και μια ακόμα σημασία, που επισφραγίστηκε με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την εγκατάλειψη της Μεγάλης Ιδέας. Να σημειωθεί εδώ ότι την περίοδο που

γράφεται η «Λωξάντρα», το 1963, έχουν προηγηθεί τα σεπτεμβριανά επεισόδια του 1955 σε βάρος της ελληνικής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη, που αποκλείεται να μη συγκλόνισαν την Πολίτισσα συγγραφέα. «Τώρα όλα αυτά πέρασαν», υπογραμμίζει η Ιορδανίδου σε εξομολογητικό ύφος στον πρόλογο του βιβλίου (2007[56]: 9), «και το χορτάρι της λησμονιάς αρχίζει κιόλας να φυτρώνει πάνω σε κείνη την εποχή. Γι' αυτό κάθισα να γράψω». Έτσι λοιπόν παρακολουθούμε με δέος και συγκίνηση να ξετυλίγεται μέσα από τις σελίδες της Λωξάντρας ένας κόσμος ελληνικός, που γεννήθηκε πριν από τριάντα περίπου αιώνες, έδρασε, ήκμασε και έδυσε στην Κωνσταντινούπολη, αφήνοντας ανεξίτηλα τα σημάδια του στην ιστορία του ελληνικού έθνους, αλλά και στη μνήμη των εκπατρισθέντων προσφύγων και απογόνων αυτών στην Ελλάδα και το Εξωτερικό.

2. Η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου και η νουβέλα «Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης»

2.1. Εργοβιογραφία

Η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου (εικόνα 4) γεννήθηκε στο προάστιο Βλάγκα της Κωνσταντινούπολης, στις 9 Ιανουαρίου 1867. Ήταν κόρη του γιατρού Βασίλειου Παπαδόπουλου από την Πελοπόννησο, που υπηρετούσε στον τουρκικό στρατό και της Ελένης Φαλιέρη, από τη Χίο. Μικρότερος αδελφός της ήταν ο βυζαντινολόγος Ιωάννης - Τζαννής Παπαδόπουλος (1875 - 1957), τελευταίος πρόεδρος του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, καθηγητής της Μεσαιωνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1928 - 1938) και ομότιμος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το 1874 η οικογένεια του Β. Παπαδόπουλου μετακόμισε στο Χάσκιοϊ, λόγω της μετάθεσής του στον τούρκικο ναύσταθμο του Κερατίου Κόλπου. Στο διάστημα 1877 - 1886 η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου έκανε τις εγκύκλιες σπουδές της ως οικότροφος στο Παρθεναγωγείο «Η Παλλάς», από όπου και αποφοίτησε με το πτυχίο της διδασκαλίσσης. Παρά τις άριστες επιδόσεις της, δεν της δόθηκε η δυνατότητα να συνεχίσει τις σπουδές της στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, λόγω του ότι η διευθύντρια του παρθεναγωγείου, η λόγια και εκπαιδευτικός Σαπφώ Λεοντιάς, αρνήθηκε να της χορηγήσει τις σχετικές απαιτούμενες συστάσεις. Και αυτό εξαιτίας της ρήξης στις προσωπικές τους σχέσεις μετά την αντίθεση της Παπαδοπούλου στο παιδαγωγικό σύστημα που εφάρμοζαν στο Παρθεναγωγείο η Λεοντιάς και το διοικητικό συμβούλιο της «Παλλάδος» (Ζήρας, 2005: 11 - 12). Έτσι, επί είκοσι χρόνια, μέχρι τον πρόωρο θάνατό της σε ηλικία τριάντα εννέα ετών, διδάσκει σε σχολεία των ελληνικών κοινοτήτων αλλά και κατ' οίκον σε κορίτσια εύπορων

οικογενειών Ελλήνων (Καλαμαράς, 2005: 2 και Ζήρας, 2005: 12) τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στην ευρύτερη περιοχή της Σηλυβρίας, ενώ αργότερα υπήρξε δασκάλα σε οικογένειες ομογενών στο Βουκουρέστι και στο «Πρακτικό Παρθεναγωγείο» του Στέφανου Νούκα, στη Θεσσαλονίκη (1905 - 1906) (Ζήρας, 2005: 12). Πρωτοπόρος καθώς ήταν, υπερασπίστηκε τη μεταρρύθμιση στην εκπαίδευση, κάνοντας εν μέρει πράξη τα οράματά της. Έτσι, στο Πρακτικό Παρθεναγωγείο της Θεσσαλονίκης εφάρμοσε τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών από μετάφραση, προώθησε και διεύρυνε τη διδασκαλία των νέων ελληνικών, παρά τις επιφυλάξεις ή τις αντιρρήσεις που είχαν οι γονείς των κοριτσιών και οι διδάσκοντες (Καλαμαράς, 2005: 2 - 3). Πέθανε στο νοσοκομείο του Επταπυργίου της Κωνσταντινούπολης το 1906, σε ηλικία 39 ετών.

Η συγγραφική δραστηριότητα της Πολίτισσας διηγηματογράφου αρχίζει το 1888 όταν εκδίδει στην Πόλη το «Ημερολόγιον των Κυριών», όπου δημοσιεύει τα πρώτα της διηγήματα (Παπακώστας, 1980: 26 - 27). Το έργο της μπορούμε να το διαιρέσουμε σε τρείς κατηγορίες: α) στις «αστικές ηθογραφίες», όπου ανήκουν και τα περισσότερα έργα καθώς και το εξεταζόμενο «Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης» β) στα διηγήματα και τα μικρότερα πεζογραφήματα με πατριωτικά και ιστορικά θέματα και γ) στα μυθολογικά και αλληγορικά (Παπακώστας, 1980: 201 - 202).

Όπως παρατηρεί η Ειρήνη Ριζάκη, η Παπαδοπούλου το 1896 έχει ήδη ανοίξει το δρόμο για τις γυναίκες συγγραφείς (2007: 198). Μεγαλώνοντας σ’ ένα συντηρητικό περιβάλλον, όπου είναι ατόπημα μέγα να γράφεις στην ομιλούσα λαϊκή γλώσσα και ακόμη μεγαλύτερο να είσαι άγαμη και να δημοσιογραφείς, η Παπαδοπούλου κρυβόταν πίσω από ψευδώνυμα ή υπέγραφε με το βαφτιστικό της όνομα, Αλεξάνδρα (Καλαμαράς, 2005: 2).

Η λογοτεχνική αξία της Παπαδοπούλου είναι σημαντική για την εποχή της (Παπακώστας, 1980: 27). Όπως παρατηρεί ο Vitti, «η παρατηρητικότητά της είναι στραμμένη προς τις φυσιογνωμίες και τα ήθη της πολίτικης αστικής κοινωνίας με μια διάθεση να φανερωθούν τα ελαττώματά τους» (2008: 313). Γι’ αυτό κατέχει την πρώτη θέση στην πολίτικη διηγηματογραφία και, με τη στροφή της ιδιαίτερα προς το αστικό διήγημα, αναδεικνύεται πνεύμα τολμηρό και πρωτοποριακό (Παπακώστας, 1980: 27). «Τα πιο συνηθισμένα θεματικά μοτίβα που κυριαρχούν στο έργο της είναι «ορφάνια και απονιά, συζυγική αφοσίωση και απιστία, προίκα και γάμος, οικιακά έργα και χειραφέτηση» (Ζήρας, 2005: 28).

2.2. Παρουσίαση της νουβέλλας «Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης»

Μέσα από τη νουβέλα «Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης» που μελετάται στην παρούσα έρευνα αντλούμε στοιχεία για μια ενδιαφέρουσα πλευρά της εκπαίδευσης, την οικοδιδασκαλία, που μας αφηγείται μέσα από την προσωπική της εμπειρία η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου. Η ζωή

της ήταν συνυφασμένη με το διδασκαλικό επάγγελμα το οποίο άσκησε και σε κοινοτικά σχολεία αλλά κυρίως ως οικοδιδασκάλισσα σε σπίτια πλούσιων ομογενών της Πόλης ή του Βουκουρεστίου. Στο έργο της «Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης» αφηγείται αυτή τη διδασκαλική της εμπειρία που είχε διάρκεια 18 έτη. Η αφήγησή της έχει μεγάλο ενδιαφέρον και βαρύτητα γιατί σ' όλα της τα έργα απεικονίζει την αλήθεια της ζωής και τα περισσότερα απ' όσα γράφει τα γνώρισε η ίδια, σύμφωνα με τον Παπακώστα (1980: 195).

Όπως επισημαίνει η Ταμπούκου, η Παπαδοπούλου έζησε σε μια «καταπιεσμένη πραγματικότητα» στα κοινωνικά όρια της αποδεκτής γυναίκας. Την ίδια στιγμή, όμως, άρχισε να γεύεται μια «νέα ελευθερία», το είδος της ελευθερίας που η ανάμειξή της στην εκπαίδευση, η λογοτεχνική της δημιουργία, η οικονομική της ανεξαρτησία και η ανάμειξή της στα πολιτικά θα μπορούσε να της προσφέρει. Είναι φανερό ότι ο τρόπος ζωής της διέφερε από τα στερεότυπα της εποχής της· όχι μόνο επειδή ήταν μια μορφωμένη εργαζόμενη γυναίκα· κι άλλες γυναίκες σύγχρονές της εργάζονταν ως δασκάλες μέχρι το γάμο. Αυτή όμως εκδίδει πληθώρα περιοδικών, δουλεύει ως δασκάλα, γράφει και ταξιδεύει συχνά (Tamboukou, 2004: 5).

Στη νουβέλα «Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης» λοιπόν αναφέρει πολλά βιογραφικά της στοιχεία τα οποία αναμειγνύει με μυθοπλασίες. Περιγράφει τη σύντομη διδασκαλική εμπειρία της οικοδιδασκάλισσας Λητούς Αντωνιάδου, η οποία σε ηλικία είκοσι ετών, ύστερα από το θάνατο της μητέρας της, αναγκάζεται να αναζητήσει εργασία επειδή η μητριά της τη θεωρούσε βάρος στο σπίτι. Προσλαμβάνεται οικοδιδασκάλισσα στην Αρτάκη. Δεν έμεινε όμως για πολύ, γιατί η κυρία του σπιτιού, για να μην υστερήσει από τη συννυφάδα της, προσέλαβε γερμανίδα παιδαγωγό. Στο έργο εμπλέκονται κι άλλα πρόσωπα: ο σύζυγος της κυρίας, εκλεπτυσμένος πλούσιος οινέμπορος, τα παιδιά τους, ο αρχαϊστής στιχοπλόκος δάσκαλος Πίνδαρος Γραμματικόπουλος, ο πανέξυπνος Αρχιδιάκονος κι ένας πλούσιος οινέμπορος (Παπακώστας, 1980: 135). Πράγματι, από το βιογράφο της Γιάννη Παπακώστα, μαθαίνουμε ότι η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου σε ηλικία 20 χρόνων, όταν πέθανε ο πατέρας της, επειδή δεν τους άφησε περιουσία, αναγκάστηκε να δουλέψει μακριά από την Κωνσταντινούπολη για να επιβιώσει η ίδια, η φιλάσθενη μητέρα της και ο ανήλικος αδερφός της.

Σύμφωνα με το Ζήρα, η Παπαδοπούλου είναι μια σπουδαία ανατόμος των ανθρώπινων συναισθημάτων. Ήδη στο κεφάλαιο «Το δωμάτιο της θείας μου» της υπό έρευνα νουβέλας φαίνεται ότι σκόπευε να αναδείξει τα ψυχολογικά πορτρέτα των ανθρώπων που προέρχονται από την κλειστή κοινωνία της Πόλης. Μάλιστα, ο χώρος της χρησίμευσε για να εντείνει την αίσθηση απομόνωσης των προσώπων. Επιλέγει άλλοτε τη σκωπτική διάθεση ενός αφηγητή που απλώς παρατηρεί τα πάντα, και άλλοτε τη ματιά ενός συμμέτοχου που διεκδικεί ένα ηθικό μερίδιο από την ιστορία (Ζήρας, 2005: 26 - 27).

3. Ο Γιώργος Θεοτοκάς και το μυθιστόρημα «Λεωνής»

3.1. Εργοβιογραφία

Ο Γιώργος Θεοτοκάς (εικόνα 5) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, τον Αύγουστο του 1905. Χάρη στην αδελφή του συγγραφέα, κα Λιλή Αλιβιζάτου, μαθαίνουμε ότι το σπίτι του Λεωνή στο ομώνυμο βιβλίο ήταν στο Siraselviler απέναντι από το Βελγικό Προξενείο. Γόνος αστικής οικογένειας και γιος επιφανούς νομικού. Ο πατέρας του Μιχαήλ και η μητέρα του Ανδρονίκη – το γένος Νομικού – κατάγονταν από τη Χίο. Φοίτησε στο Δημοτικό Σχολείο Ζαμαρία (1911 - 1913), τελείωσε το Ελληνογαλλικό Λύκειο στην Κωνσταντινούπολη το 1922 και την ίδια χρονιά εγκαταστάθηκε οικογενειακώς στην Αθήνα, όπου φοίτησε στη Νομική Σχολή (Αραγής, 1992: 8). Το 1925 εκλέχτηκε Γενικός Γραμματέας της δημοτικιστικής οργάνωσης «Φοιτητική Συντροφιά» (για τη δράση του κινδύνευσε το 1926 να αποβληθεί από το Πανεπιστήμιο) και υποδέχτηκε το Γιάννη Ψυχάρη στη Χίο. Μετά την απόκτηση του πτυχίου του (1927) έκανε, για μια τριετία, ελεύθερες σπουδές στο Παρίσι και στο Λονδίνο. Στο Λονδίνο έγραψε το πρώτο του βιβλίο «Ελεύθερο Πνεύμα» που θεωρήθηκε ως το μανιφέστο της γενιάς του Τριάντα (δημοσιεύτηκε στην Αθήνα το 1929). Το 1929 επέστρεψε στην Αθήνα, όπου εργάστηκε ως δικηγόρος και δημοσίευσε πολλά κείμενά του στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο. Έκτοτε υπήρξε κάτοικος Αθηνών. Το 1948 παντρεύτηκε τη φιλόλογο Ναυσικά Στεργίου, η οποία πέθανε το 1959. Το 1952 ταξίδεψε στην Αμερική, το 1955 έθεσε υποψηφιότητα στις βουλευτικές εκλογές στο νομό Χίου, χωρίς επιτυχία. Το 1966 παντρεύτηκε την ποιήτρια Κοραλία Ανδρεάδη. Πέθανε τον ίδιο χρόνο στην Αθήνα.

Ως συγγραφέας συνεργάστηκε με τα περισσότερα περιοδικά της εποχής του και ήταν τακτικός συνεργάτης στην εφημερίδα «Το Βήμα», καθώς και μέλος της συντακτικής επιτροπής στο περιοδικό «Εποχές». Χρημάτισε Γενικός Διευθυντής στο Εθνικό Θέατρο κατά τα χρόνια 1945-6 και 1951-2, ενώ το 1964 διορίστηκε Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου στο Κρατικό Θέατρο Βόρειας Ελλάδας. Αντιπροσώπευσε τη χώρα μας στις Διεθνείς Συναντήσεις της Γενεύης (1954) και στο Διεθνές Συνέδριο του Εδιμβούργου (1962). Ταξίδεψε σε πολλές χώρες (Γαλλία, Αγγλία, Ελβετία, Αμερική, Ρωσία, Περσία, Βουλγαρία κ.ά.). Έργα του μεταφράστηκαν στη Σουηδική, Αγγλική, Γαλλική, Ιταλική, Γερμανική, Αραβική, Ισπανική, Δανική και άλλες γλώσσες. Το 1939 τιμήθηκε με το βραβείο πεζογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών για το μυθιστόρημά του «Το δαιμόνιο» και το 1957 του απονεμήθηκε το Α' Κρατικό Βραβείο δοκιμίου για το βιβλίο του «Προβλήματα του καιρού μας». Πέθανε στην Αθήνα τον Οκτώβρη του 1966 (Αραγής, 1992: 8).

Ο Γιώργος Θεοτοκάς, με βάση το κοινωνικό του επίπεδο και την εποχή που διαμορφώθηκε, ήταν αστός του μεσοπολέμου (Αραγής, 1992: 10). Ως συγγραφέας, τοποθετείται

στη γενιά του ’30, της οποίας υπήρξε ένας από τα σημαντικότερους και πολυγραφότερους εκπροσώπους, ασφαλώς δε ο πιο πολύπτυχος, αφού ασχολήθηκε με όλα τα είδη του λόγου (Αραγής, 1992: 10). Υπήρξε όμως κατεξοχήν διανοούμενος και έτσι έθεσε τη σφραγίδα του σε όλα τα είδη του λόγου που καλλιέργησε, δηλαδή τις βάσεις της θεωρίας της γενιάς του Τριάντα για την ελληνικότητα, η οποία πηγάζει ταυτόχρονα από την ελληνική (αρχαιοελληνική, βυζαντινή, λαϊκός πολιτισμός) αλλά και από την ευρωπαϊκή παράδοση και σύγχρονη πραγματικότητα (Αραγής, 1992: 11). Ο αφηγηματικός του λόγος επηρεάστηκε έντονα τόσο από το ευρωπαϊκό μυθιστόρημα όσο και από την ελληνική πεζογραφική δημιουργία του 19ου αιώνα και ουσιαστικά ανταποκρίνεται στα τυπικά δεδομένα με αντικείμενα την αστική ζωή, τη ψυχολογία των χαρακτήρων, την ιστορική επικαιρότητα, τον κοσμοπολιτισμό και την ατομική συνείδηση (Αραγής, 1992: 13).

Τα έργα του διακρίνονται σε αφηγηματικά: «Αργώ», «Το δαιμόνιο», «Λεωνής», «Ασθενείς και οδοιπόροι», που αποτελούν ορόσημα, «Ευριπίδης Πεντοζάλης», «Οι καμπάνες», δοκιμιακά: «Ελεύθερο πνεύμα», «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», «Στο κατώφλι των νέων καιρών», «Προβλήματα του καιρού μας», «Πνευματική πορεία», ποιητικά: «Ποιήματα του μεσοπολέμου», θεατρικά, ταξιδιωτικά και έργα που ανήκουν σε διάφορα είδη (Αραγής, 1992: 10).

3.2. Παρουσιάση του μυθιστορήματος «Λεωνής»

Σύμφωνα με τον Τζιόβα, ο «Λεωνής» του Γιώργου Θεοτοκά (1940) μπορεί να θεωρηθεί bildungsroman μυθιστόρημα, δηλαδή μυθιστόρημα διαμόρφωσης ή μαθητείας, αφού παρακολουθούμε τη σταδιακή διάπλαση ενός μόνο μυθιστορηματικού ήρωα, του πρωταγωνιστή, από τα παιδικά χρόνια μέχρι την όψιμη εφηβεία του, την ενηλικίωση και τη μύηση στον κόσμο του ενήλικα καθώς και τη μετάβασή του από την Κωνσταντινούπολη του Α’ Παγκοσμίου Πολέμου στην Αθήνα μετά την αποτυχία της εκστρατείας στη Μ. Ασία το 1922 και την επακόλουθη εισροή προσφύγων (2007: 236 - 237). Μπορεί επίσης να περιγραφεί ως ένα είδος «Künstleromman» (μυθιστόρημα διάπλασης του καλλιτέχνη), δεδομένου ότι ο Λεωνής φιλοδοξεί να γίνει ζωγράφος, με την ελπίδα να κατορθώσει να εκφραστεί μέσα από τους πίνακές του (Τζιόβας, 2007: 237). Η εστίαση αφορά τον εσωτερικό κόσμο και την ψυχολογική εξέλιξη του ήρωα, ενώ για τον κόσμο των ενηλίκων μαθαίνουμε ελάχιστα.

Από το πρώτο κεφάλαιο εισάγονται στο μυθιστόρημα οι δύο θεματικοί του άξονες: η τέχνη και ο πόλεμος (Τζιόβας, 2007: 241). Το μυθιστόρημα διαπνέεται από τον κοσμοπολιτισμό

της Κωνσταντινούπολης (Τζιόβας, 2007: 240 και Μουστακάτου, 2005: 654). Η σύνθεση, η εξέλιξη και η πορεία του «Λεωνή» είναι περιγραφική και αφηγηματική και ο αναγνώστης χαίρεται αυτή την ελευθερία και την άνεση (Σαχίνης, 1971: 33 - 34).

Σύμφωνα με το Σαχίνη, «στο "Λεωνή" το αυτοβιογραφικό δηλαδή το υποκειμενικό στοιχείο τείνει να γίνει αντικειμενικό» (1971: 32), αφού «ο Λεωνής είναι ο Γιώργος Θεοτοκάς αλλά και γενικότερα ο ευαίσθητος έφηβος που έζησε και αναπτύχθηκε κάτω από τη σκιά και τον ήχο του πρώτου παγκοσμίου πολέμου» (1971: 33). Στην ίδια κατεύθυνση ο Παναγιωτόπουλος αναφέρει πως «ο Λεωνής αντιπροσωπεύει μια εφηβεία τοποθετημένη σε ιστορικά περιστατικά βαρυσήμαντα και ικανή να τα ζήσει, να τα νιώσει, να τα μετουσιώσει σε ανόθευτα στοιχεία ύπαρξης» (1941: 31). Η ατομική και η ομαδική περιπέτεια συγχωνεύονται και το δράμα των ατόμων γίνεται ένα καθολικότερο και συγκλονιστικότερο δράμα. Ο Παναγιωτόπουλος υποστηρίζει πως ο Λεωνής περιέχει άφθονα αυτοβιογραφικά στοιχεία αλλά ταυτόχρονα παρουσιάζει και απόψεις που σκιαγραφούν ευρύτερα τον πεζογράφο (1941: 31). Σε σχέση με το ρόλο της ιστορίας και ο Τζιόβας παρατηρεί πως «η προσωπική ιστορία του Λεωνή γίνεται, τελικά, η συλλογική ιστορία μιας γενιάς, ενώ ο ίδιος, από ευαίσθητος έφηβος με καλλιτεχνικές τάσεις, μετεξελίσσεται σε εμβληματική προσωπικότητα ενός ιστορικού δράματος» (2007: 250). Σε αυτό το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα, ο συγγραφέας προσπαθεί να δείξει ότι οι ήρωές του είναι προϊόντα μιας ιστορικής κρίσης, η οποία κυβερνά τη ζωή τους, τις πράξεις και τα όνειρά τους, ώστε τελικά η ιστορία να μετατρέπεται σε μοίρα» (2007: 252). Ο Σαχίνης υποστηρίζει ότι το καινούργιο που έφερε ο «Λεωνής» στο μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας υπάρχει σ' αυτήν τη θαυμάσια αναπαράσταση του πνεύματος και του κλίματος μιας συνταρακτικής εποχής που πρωταγωνιστούσε η ιστορία (1971: 35), ενώ και η Μουστακάτου παρατηρεί ότι η αποτίμηση της ιστορίας είναι φανερή σε όλο το μυθιστόρημα (2005: 64).

Στο «Λεωνή» τα πρόσωπα, με πρώτο τον ομώνυμο ήρωα, προκύπτουν βαθμιαία μέσα από τη συμμετοχή τους στη μυθιστορηματική εξέλιξη. Επίσης, τα πρόσωπα αναδύονται μέσα από τις πράξεις τους και αυτό τα καθιστά εξαιρετικά παραστατικά (Αραγής, 1992: 24). Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Βαγγέλης Αθανασόπουλος, «για το Γιώργο Θεοτοκά ο πυρήνας για τη σύνθεση των μυθιστορημάτων ή διηγημάτων του είναι οι ζωντανοί άνθρωποι, τα πρωτότυπα πρόσωπα» (2003: 467). Να σημειωθεί τέλος ότι στο «Λεωνή» έχουμε αφηγητή πρωταγωνιστή, τον ομώνυμο ήρωα, με εξαίρεση τα κεφάλαια ΙΖ' και ΙΗ' όπου υπεισέρχεται αφηγητής παντογνώστης (Αραγής, 1992: 17).

4. Η Ελένη Χαλκούση και το βιβλίο «Πόλη Αγάπη μου»

4.1. Εργοβιογραφία

Η Ελένη Χαλκούση (εικόνα 6) του Νικολάου, υπήρξε σπουδαία Ελληνίδα ηθοποιός, χρονογράφος και μεταφράστρια θεατρικών έργων. Γεννήθηκε στο Μακροχώρι Προποντίδας, κοντά στη Κωνσταντινούπολη το 1901, αν και καταγωγής εκ Χίου. Απόφοιτη του Ζαππείου Παρθεναγωγείου το 1922 (Μπόζη, 2002: 135), ακολούθησε μαθήματα αισθητικής και λογοτεχνίας στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών της Σορβόνης, στο Παρίσι, καθώς και στο Κονσερβατουάρ (Ωδείο) και μαθήματα θεάτρου στη δραματική σχολή του ηθοποιού Σαρλ Λε Μπαρζύ (Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, 2007: 363). Στο Παρίσι, σύμφωνα με τον Κώστα Γεωργουσόπουλο, γνωρίστηκε και με τον Μπέρτολτ Μπέχτ.

Το θέατρο την τράβηξε από μικρό κορίτσι, όταν πρωτοεμφανίστηκε στη σκηνή στο Μακροχώρι μαζί με την αδελφή της σ' ένα μονόπρακτο του Γκύ ντε Μωπασσάν. Αργότερα θα παίξει στο ρόλο της Στέλλας Βιολάντη στο ομώνυμο έργο του Γρηγορίου Ξενόπουλου σε έναν νεανικό επαγγελματικό θίασο στην Πόλη (Μόσχος, 1993: 547). Έκανε την πρώτη επίσημη εμφάνισή της στη θεατρική σκηνή στο Θέατρο Τέχνης του Σπύρου Μελά το 1925. Ένα χρόνο μετά, το 1926, διεύθυνε το δικό της θίασο «Νέοι» στο Θέατρο Κυβέλης. Από τότε και μέχρι το 1935, ως επικεφαλής θιάσων, περιόδευσε σχεδόν σε όλη την Ελλάδα ανεβάζοντας συνήθως έργα πρωτοποριακά. Από το 1936 μέχρι το 1945 συνεργάσθηκε με το θίασο της Μαρίκας Κοτοπούλη ως ηθοποιός, βοηθός σκηνοθέτη και καθηγήτρια της Δραματικής Σχολής «Μαρίκα Κοτοπούλη». Ήταν από τις καλύτερες μαθήτριες της Κυβέλης και της Μαρίκας Κοτοπούλη. Προηγουμένως, όμως, φέρεται να είχε συνεργαστεί με τη «Λαϊκή Σκηνή» του Καρόλου Κουν. Το 1945 προσελήφθη στο Εθνικό θέατρο όπου και διέπρεψε μέχρι το τέλος της καριέρας της συμμετέχοντας σε πάμπολλες θεατρικές παραστάσεις με μεγάλη επιτυχία. Επιτυχία όμως είχε και στον κινηματογράφο με τη συμμετοχή της από το 1942 μέχρι το 1969, οπότε και μεταπήδησε στη τηλεόραση, όπου η τελευταία καλλιτεχνική της παρουσία ήταν στη τηλεοπτική σειρά «Οι έμποροι των Εθνών» το 1973. Η τελευταία θεατρική της εμφάνιση ήταν το 1985, στις «Θεσμοφοριάζουσες», με το Μοντέρνο θέατρο του Γ. Μεσσάλα (Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, 2007: 363).

Εκτός όμως από ηθοποιός η Ελένη Χαλκούση υπήρξε εξαίρετη μεταφράστρια θεατρικών έργων, καλλιτεχνική χρονογράφος σε πολλές εφημερίδες και περιοδικά αλλά και με πλείστες παρουσιάσεις στη τηλεόραση, συγγραφέας αλλά και συνδικαλίστρια στο χώρο της. Τέλος, για πολλά χρόνια, ανήκε στα διδακτικά στελέχη της Δραματικής Σχολής του «Εθνικού Ιδρύματος Θεάτρου» (Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, 2007: 363). Υπήρξε δυναμικό στέλεχος όχι μόνο του θεάτρου πρόζας αλλά και του μουσικού θεάτρου, ερμηνεύοντας ρόλους

ως μέλος του θιάσου της Εθνικής Λυρικής Σκηνής. Επίσης, συνεργάστηκε με την κρατική Σκηνή του Εθνικού Θεάτρου (Μόσχος, 1993: 547). Η Ελένη Χαλκούση ασχολήθηκε και με τη θεατρική κριτική και τη δημοσιογραφία πάντα με θέματα γύρω από το θέατρο. Ασχολήθηκε επίσης με τη συγγραφή βιβλίων. Παρουσίασε τρία βιβλία της: το «Πόλη, αγάπη μου», το «Ημερολόγιο της ζωής μου» και το γνωστότατο «Σαβουάρ βιβρ» (Μόσχος, 1993: 547). Η Ελένη Χαλκούση μιλούσε επίσης Γαλλικά και Τουρκικά και ήταν μόνιμος κάτοικος Αθηνών. Πέθανε στις 28 Μαρτίου του 1993, σχεδόν λησμονημένη (Μόσχος, 1993: 547).

4.2. Παρουσίαση του βιβλίου «Πόλη Αγάπη μου»

Το βιβλίο «Πόλη Αγάπη μου» είναι η διήγηση της ζωής της Ελένης Χαλκούση και η περιγραφή ενός κόσμου μέσα από γεγονότα που περιγράφουν μια διαδρομή ιστορική. Η ζωή στο Ζάππειο, οι καθηγητές, τα μαθήματα, το Μακροχώρι, οι χριστιανικές γιορτές και ένα πλήθος πολιτισμικών στοιχείων περιγράφονται με νοσταλγική και χιουμοριστική διάθεση που προσδίδει στο κείμενο λογοτεχνικότητα. Η αφήγηση είναι πρωτοπρόσωπη. Το βιβλίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1980 και δεν επανεκδόθηκε έκτοτε. Περιλαμβάνει 42 αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, τρισέλιδο σημείωμα της συγγραφέως και πλούσια εικονογράφηση από το αρχείο της.

Η συγγραφέας μοιράζεται τις σκέψεις της σχετικά με την αξία συγγραφής της προσωπικής της ιστορίας: «Όλοι γυρίζουμε νοσταλγικά προς τα πίσω στον “παλιό ωραίο καιρό” […]. Τώρα που συγκέντρωσα μερικά από όσα θυμάμαι για την Πόλη, όπου γεννήθηκα και μεγάλωσα, διερωτώμαι αν η προσωπική μου ιστορία άξιζε τον κόπο να γίνει βιβλίο, αν και κατά πόσο ενδιαφέρει τον αναγνώστη του 1980» (219). Η Ελένη Χαλκούση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, χωρίς να το θέλει, «η “ιστορία της ζωής της” γίνεται και ένα χρονικό της Βασιλεύουσας, ένα χρονικό του ελληνισμού της Πόλης ως τις παραμονές του ξεριζωμού» (220), αφού, όπως η ίδια λέει, «ανατρέχοντας στα πρώτα μου χρόνια στο Μακροχώρι όπου γεννήθηκα, στα χρόνια του “Ζαππείου Παρθεναγωγείου” που ακολούθησαν ως τον Απρίλη του 1922 που έφυγα από την Πόλη για το Παρίσι, μοιραία αναφέρομαι στη Βασίλιδα των Πόλεων, σε κρίσιμες ιστορικές περιόδους της. Πόλεμος 1914 - 18, Γερμανική κατοχή, Ανακωχή 11 Νοεμβρίου 1918, Απελευθέρωση, Διασυμμαχική κατοχή της Πόλης (Άγγλοι, Γάλλοι, Έλληνες)…» (220). Έτσι, η προσωπική της ιστορία έχει κατ’ ουσίαν ευρύτερη σημασία για τους απανταχού Κωνσταντινουπολίτες Έλληνες.

5. Ο Χρήστος Ευελπίδης και η συλλογή διηγημάτων «Πολίτικα»

5.1. Εργοβιογραφία

Ο Χρήστος Ευελπίδης γεννήθηκε στη συνοικία του Πέραν της Κωνσταντινούπολης το 1904. Γιός του Δημητρίου Ευελπίδη, γιατρού με καταγωγή από την Αρετσού (αρχαίο Ρύσιον) (Θεοδοσοπούλου, 2004). Μηχανικός και λογοτέχνης. Αφού αποφοίτησε από το Ελληνογαλλικό Λύκειο της Πόλης, σπούδασε πολιτικός μηχανικός στο Ε.Μ.Π. στην Αθήνα, όπου είχε εγκατασταθεί μόνιμα από το 1918 (Γιάκος, 1980: 1168). Αδελφός του επίσης λογοτέχνη και μηχανικού γεωπόνου Χρύσου Ευελπίδη που διετέλεσε καθηγητής της Παντείου και αργότερα της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής Αθηνών, επιπροσθέτως δε πολιτεύτηκε και χρημάτισε υπουργός. Η συμβολή τους στη λογοτεχνία (ο Χρύσος Ευελπίδης υπέγραφε με το ψευδώνυμο Χρ. Έσπερας) μάλλον έχει παραπέσει. Οι αδελφοί Ευελπίδη υπήρξαν φίλοι του Παντελή Πρεβελάκη, της Τατιάνας Σταύρου και άλλων της γενιάς του Μεσοπολέμου. Στην Αθήνα ο Χρήστος Ευελπίδης σταδιοδρόμησε ως κρατικός υπάλληλος, καταλαμβάνοντας ανώτερες θέσεις πραγματογνώμονα επί τεχνικών θεμάτων (Θεοδοσοπούλου, 2004). Υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη της Ελληνικής Φωτογραφικής Εταιρίας και χάρισε το αρχείο του (το οποίο απαρτίζεται από 44 κουτιά ποικίλων τύπων και μεγεθών που περιέχουν 8.822 slides και καλύπτουν τη χρονική περίοδο 1950 - 1979) στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο. Πολυταξιδεμένος ο Χρήστος Ευελπίδης, χρησιμοποιούσε αυτό το υλικό για διαπεράματα[3] και διαλέξεις.

Ο Χρήστος Ευελπίδης άργησε λίγο να ασχοληθεί με τη λογοτεχνία: σχεδόν 40 χρονών, το 1943 (με προηγούμενη θητεία πολύ πιθανή), τύπωσε το πρώτο λογοτεχνικό του βιβλίο, το θεατρικό «Με του Μαγιού τα μάγια», λυρικό δράμα λαογραφικής μάλλον υφής (Γιάκος, 1980: 1168), που τυπώθηκε τον Οκτώβριο του 1943 και το μελοποίησε το 1949 ο Νίκος Σκαλκώτας, λίγο πριν από το θάνατό του (Θεοδοσοπούλου, 2004). Ακολούθησαν η ποιητική συλλογή «Γιορτές», οι συλλογές διηγημάτων «Πολίτικα» και «Αγάπες» (1968), το βιβλίο «André Suarès, μια μελέτη και μια μετάφραση» (μια μελέτη για το Μαρσεγέζο ποιητή και δοκιμιογράφο Αντρέ Συαρές που εκδόθηκε μαζί με τη μετάφραση του έργου του «Ναοί ελληνικοί, κατοικίες θεών») (Θεοδοσοπούλου, 2004) και τα μυθιστορήματα «Φούγκα» (1969), που θεωρήθηκε το σημαντικότερο βιβλίο του, και «Αίγισθος, ένας πρίγκηπας της αμαρτίας» (1972) (Γιάκος, 1980: 1168).

[3] Ηχογραφημένες οπτικοακουστικές προβολές (http://www.efecrete.gr/cretan_school_member_gallery_gr/12, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012).

Σε όλο αυτό το έργο εύκολα ξεχώρισαν οι μελετητές όχι μόνο το αυτοβιογραφικό στοιχείο (προσωπικές βασικά αναμνήσεις γεμίζουν και τα 7 διηγήματα «Αγάπες» και τα «Πολίτικα» φυσικά…), αλλά και την επίδραση που είχε στον Έλληνα συγγραφέα ο μυστικισμός του Γάλλου συγγραφέα Suarès, εκείνη η τάση του ανθρώπου να φτάσει την ατομική του τελείωση διαμέσου μιας έκστασης σχεδόν θρησκευτικής, που ενώνει το άτομο με ό,τι θα λέγαμε θεότητα (Γιάκος, 1980: 1168).

Οι ιστορίες νεοελληνικής λογοτεχνίας δε συγκρατούν το όνομά του. Πάντως τα ίχνη του Χρήστου Ευελπίδη δε χάνονται στο δεύτερο ήμισυ του περασμένου αιώνα. Αντιθέτως εμφανίζεται μάχιμος τουλάχιστον ως το 1981, οπότε και εξέδωσε το βιβλίο - λεύκωμα «Η Ελλάδα ανθίζει» (Οι Εκδόσεις των Φίλων). Ως το 1981 ο Ευελπίδης είχε εκδώσει δέκα βιβλία που ποικίλλουν ειδολογικά (Θεοδοσοπούλου, 2004).

5.2. Παρουσίαση της συλλογής διηγημάτων «Πολίτικα»

Το βιβλίο αποτελείται από 12 ιστορίες γύρω από τη ζωή της Πόλης στις αρχές του 20ού αιώνα, ιδίως στα θερμά χρόνια της δεύτερης δεκαετίας με τους απανωτούς πολέμους και τη νίκη των Συμμάχων, όταν «φτέρωνε», για μια τελευταία φορά, η ελπίδα της Βασιλεύουσας. Τα διηγήματα ζωντανεύουν με παραστατικές εικόνες, κάποτε και με ρομαντικές σκέψεις, αυτό το τόσο ανθηρό κομμάτι του αλλοτινού ελληνισμού, «που σκόρπισε πρόσφυγας στις τέσσερις άκρες της μικρής ελεύθερης γης». Βιβλίο νοσταλγίας ενός Κωνσταντινουπολίτη για τον τόπο των παιδικών του χρόνων, καθώς μάλιστα γράφτηκε την επομένη ενός άλλου πολέμου, διακρίνεται σε αυτό κάποια μελαγχολία (Θεοδοσοπούλου, 2004).

Στο βιβλίο του Ευελπίδη αποτυπώνεται η οικογενειακή και κοινωνική ζωή στην Πόλη, στα Πριγκιπόννησα και στα θρακιώτικα χωριά, μαζί με την πλούσια φύση του Βοσπόρου. Κυριαρχεί ο μαχαλάς και το σοκάκι, όπου βρισκόταν το πατρικό του συγγραφέα, του μικρού Γιωργή στις ιστορίες. Οι ιστορίες του Ευελπίδη σκιαγραφούν «όλες τις φυλές της Βαβυλώνας, που κατοικούσανε στην Πόλη», τη σύμπνοια και τις διχόνοιές τους. Ένας κόσμος της Ανατολής που έσφυζε από ζωή, σήμερα λησμονημένος, σχεδόν άγνωστος. Στην επανέκδοση προστέθηκε ο υπότιτλος, «Από τη ζωή των αστών της Κωνσταντινούπολης». Και όμως παραστατικότερα προβάλλουν «πουλητάδες» και μάστοροι, «δούλες» και σαλεμένοι. Αν στους υψηλούς ορόφους τα αφεντικά χορεύουν καντρίλλιες, στην υγρή κουζίνα του υπογείου η «παραδουλεύτρα» Δεσποινού, που ανάστησε το Γιωργή, φτιάχνει «το γυριστό γλυκό», ενώ ο μάγειρος διηγείται ιστορίες και οι όμορφες υπηρέτριες κάνουν νάζια σε ερωτύλους γείτονες (Θεοδοσοπούλου, 2004).

Πολλές οι πολίτικες λέξεις στα διηγήματα, δίνουν το τοπικό χρώμα στη ρέουσα δημοτική του Ευελπίδη, ο οποίος παραθέτει και πίνακα ιδιωματικών λέξεων και τοπωνυμίων (Θεοδοσοπούλου, 2004). Κομμάτι από τη χάρη των ιστοριών του Ευελπίδη οφείλεται στις ειρωνικές, ορθότερα περιπαικτικές, νύξεις όταν περιγράφει ήθη και νοοτροπίες. Ακόμη και στην τετραετία του πολέμου 1914 - 1918 με τους ανυπότακτους να κρύβονται στα ταβάνια των σπιτιών για να μην τους πάρουν στα γερμανικής εμπνεύσεως Εργατικά Τάγματα της Ανατολής. Μόνο στο τελευταίο διήγημα, «Η βασιλεία των Ρωμιών», τότε που το θρυλικό θωρηκτό «Αβέρωφ» «με μια θεόρατη γαλανόλευκη» και ο συμμαχικός στόλος «φούνταραν τις άγκυρες αντίκρυ στο Ντολμά Μπαχτσέ», υπερισχύει η συγκίνηση (Θεοδοσοπούλου, 2004).

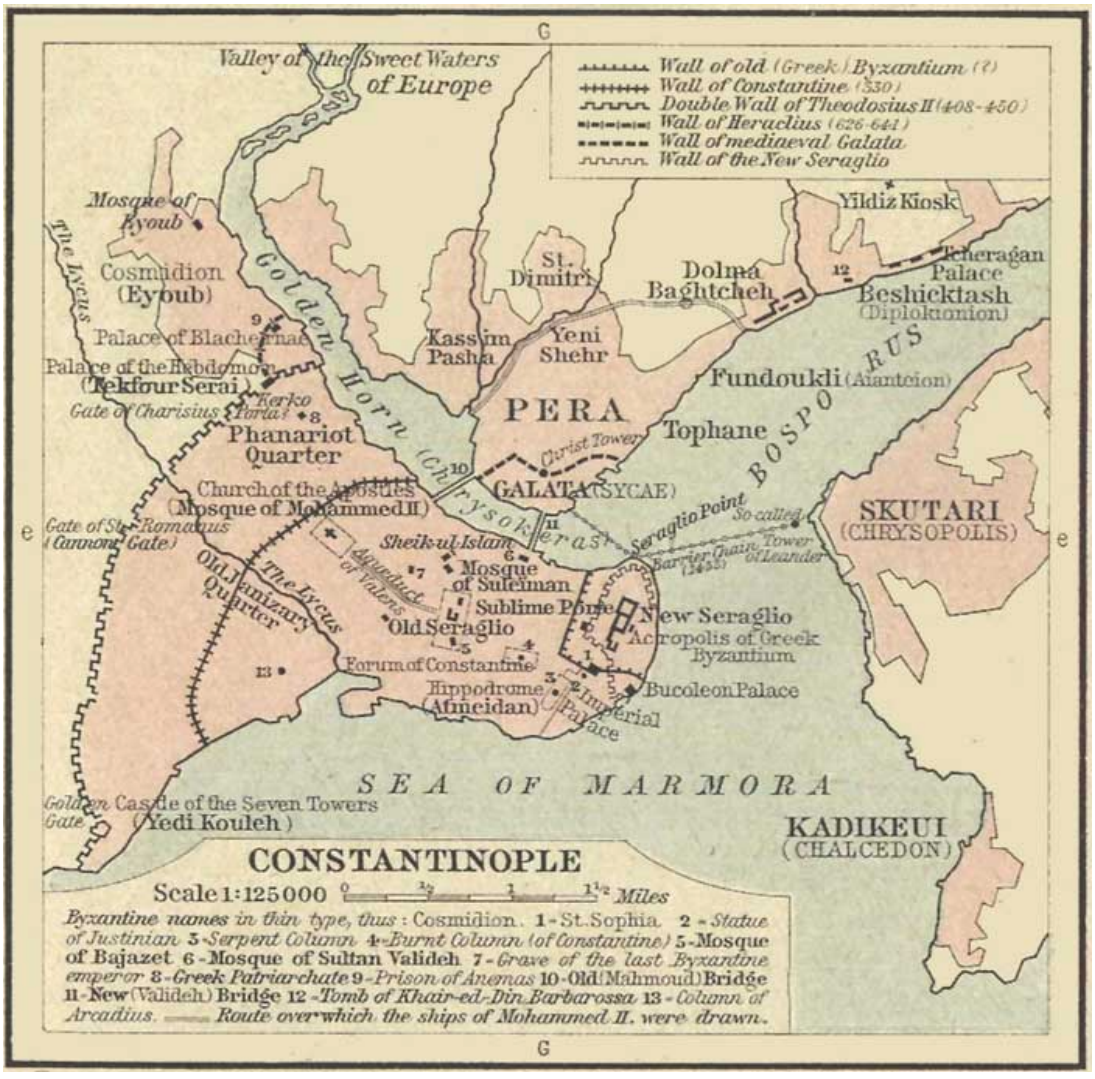

Εικόνα 7: Χάρτης της Κωνσταντινούπολης (1453). (Πηγή: http://www.hellenica.de/Griechenland/Geo/GR/Konstantinoupoli.html)

Εικόνα 8: Γενική άποψη της Κωνσταντινούπολης το 19ο αιώνα, ζωγραφισμένη από το σπίτι του καλλιτέχνη, στο Πέραν (χρωμολιθογραφία Jean Prindesi, λιθογράφος Sorien). (Πηγή: Καρζής Θ., *Οι πατρίδες των Ελλήνων, τ. Β', Κωνσταντινούπολη,* Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη, Αθήνα, 2002: 130)

Γ. Η Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 19ου έως τις αρχές του 20ου αιώνα

1. Η φυσιογνωμία της Κωνσταντινούπολης από τα μέσα του 19ου έως τις αρχές του 20ου αιώνα

Η Κωνσταντινούπολη (εικόνα 1, 2, 7, 8, 9, 29 και 30), το αρχαίο Βυζάντιο (αποικία των Μεγαρέων τον 7ο π.Χ. αιώνα), σημαντικό σταυροδρόμι τριών ηπείρων (εικόνα 2) καθώς και πολιτικών και πολιτισμικών ιδεών, ένα από τα σημαντικότερα φυσικά λιμάνια, πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στο επίκεντρο της παγκόσμιας ιστορίας για περισσότερα από χίλια χρόνια, ακόμα και μετά την κατάληψή της από τους Οθωμανούς, παρέμεινε εστία ευρύτερης ακτινοβολίας (Σβολόπουλος, 1994: 11 και Μπόζη, 2003: 19). Κατά την άποψη του Νικολάι Τόντορωφ, με τη μεγάλη ακτινοβολία που διαθέτει λόγω της μακραίωνης ιστορίας της, της σημαντικής γεωπολιτικής της θέσης και της ακμής από τον καιρό των Σουλτάνων, αποτελούσε τη «μεγαλύτερη» πόλη της Ευρώπης (1983: 55 - 56), ενώ και η Σούλα Μπόζη αναφέρει ότι «μέχρι το 18ο αιώνα ήταν η μεγαλύτερη πόλη της Ευρώπης» (2003: 15).

Η θέα της Βασιλεύουσας πάντα συγκινεί αυτόν που την πρωτοαντικρίζει, αφού η Κωνσταντινούπολη είναι μια από τις εντυπωσιακότερες πόλεις του κόσμου, περιτριγυρισμένη από τους εφτά λόφους της, τη Προποντίδα, το Βόσπορο και τον Κεράτιο κόλπο (εικόνα 7 και 29)· υπήρξε δε πρωτεύουσα δύο αυτοκρατοριών, με μνημεία και ερείπια από τη Βυζαντινή και την Οθωμανική αυτοκρατορία, που μαρτυρούν τη μακρά ιστορία της. Χαρακτηριστική είναι η πρώτη εντύπωση που προκάλεσε στο Δημητρό, το σύζυγο της Λωξάντρας, η θέα της Πόλης:

> Θαμπώθηκαν τα μάτια του Δημητρού σαν έφτασε στην Πόλη. Στην ωραία Επτάλοφο. «Χαίρε, Κωνσταντινούπολις, των πόλεων η βασιλίς.» Ξαπλωμένη πάνω σε δύο ηπείρους, ανοίγει η Πόλη τα στήθια της στο βοριά της Μαύρης Θάλασσας από τη μια μεριά και στη νοτιά του Μαρμαρά από την άλλη. Γιουρούσι λες και κάνουνε τα δύο αντίθετα ρεύματα για να την κατακτήσουνε. Παλεύει η Δύση με την Ανατολή και τη διεκδικούνε και αφρίζουνε και κλωθογυρίζουνε μπροστά στην πούντα του Σαράι Μπουρνού, στα πόδια της Αγιά - Σοφιάς μεσ' στην καρδιά της Πόλης. Πώς να μη γίνει ο Δημητρός ποιητής, πώς να μη γίνει ρομαντικός! (Ιορδανίδου, 2007[56]: 18).

Όσον αφορά ειδικότερα τη φυσιογνωμία της Πόλης την περίοδο που εξετάζουμε (μέσα 19ου με αρχές 20ου αιώνα), όπως πολύ παραστατικά περιγράφει η Ιορδανίδου: «Η Κωνσταντινούπολη εκείνη την εποχή ήταν ένα χαρμάνι από διάφορες πολιτείες, προάστια και χωριά, σκορπισμένα πάνω στα παράλια της Μικράς Ασίας και της Ευρώπης. Και η κάθε πολιτεία, το κάθε προάστιο, το κάθε χωριό είχε τον τοπικό του χαρακτήρα, τα ήθη και τα έθιμα του πληθυσμού που πλειονοψηφούσε» (2007[56]: 19). Εκτός από τους Έλληνες και τους Τούρκους, υπήρχε μια ποικιλία εθνικών και φυλετικών ομάδων: Άραβες, Αθίγγανοι, Πέρσες, Σλάβοι, Αλβανοί και, σε μεγαλύτερο αριθμό, Αρμένιοι και Εβραίοι. Οι Έλληνες αποτελούσαν την ισχυρότερη πληθυσμιακή εθνική ομάδα μετά τους Τούρκους (Σβολόπουλος, 1994: 11). Κοντολογίς, η Πόλη ήταν ένα «πολιτιστικό χωνευτήρι» (melting pot), όπου οι άνθρωποι διατηρούσαν τον πολιτισμό τους, τις καθημερινές τους συνήθειες και τους δημόσιους και θρησκευτικούς τους χώρους. Αυτό φαίνεται και στα λόγια της Ιορδανίδου:

> Την ευρωπαϊκή όχθη του Βοσπόρου την κατοικούσαν περισσότερο Έλληνες και γενικά Ευρωπαίοι, –το Μέγα Ρέμα, το Μπουγιούκ - Ντερέ, τα Θεραπειά, όλα εκείνα τα προάστια θυμίζανε Ευρώπη. Η ασιατική όχθη ήτανε Ανατολή. Εκεί έβγαινε το νταούλι για να θυμίσει στους πιστούς πως ήταν ραμαζάνι. Εκεί ο μουεζίνης τρείς φορές τη μέρα διαλαλούσε ταχτικά πως ένας είναι ο Αλλάχ, και ο Μωάμεθ ο Προφήτης του Αλλάχ. Και στην απέναντι όχθη σαν έφτανε αυτός ο αντίλαλος, έφτανε σαν παραμυθένια φωνή από έναν άλλον κόσμο (2007[56]: 19) (εικόνα 11).

Είναι γνωστό ότι η Κωνσταντινούπολη «για δεκαπέντε σχεδόν αιώνες υπήρξε η Μητρόπολη του Γένους» (Σαρρής, 1996: 15 - 16), όπως συνήθιζε να την αποκαλεί ο φωτισμένος φαναριώτης λόγιος του 18ου αιώνα, Δημητράκης Καταρτζής (Σαρρής, 2006: 95). Άλλωστε, ο Ελληνισμός, με την έννοια που του αποδίδουμε σήμερα, εμφανίζεται πολύ πιο συσπειρωμένος τους τελευταίους αιώνες παρά ποτέ άλλοτε. Στα πλαίσια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας η πολιτική ενότητα του έθνους είχε επιτευχθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε, ακόμα και μετά την πτώση

της, ο ελληνισμός διατήρησε την εθνική του ενότητα. Βέβαια, σ' αυτό συνετέλεσε και η απόφαση του σουλτάνου Μωάμεθ να ορίσει το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως την ανώτατη πολιτική και πνευματική αρχή του υπόδουλου έθνους (Παπαρρηγόπουλος, 2009, τ. 22: 87). «Έτσι, ιδιαίτερα κατά τους τέσσερεις σκοτεινούς αιώνες της οσμανικής κατοχής, η Κωνσταντινούπολη λειτούργησε όχι μόνο ως σύμβολο αλλά και ως το μοναδικό κέντρο συσπείρωσης του κοινωνικού και πνευματικού βίου του έθνους» (Σαρρής, 1996: 16 και Παπαρρηγόπουλος, 2009, τ. 22: 87), δεδομένου ότι οι Έλληνες «παρέμεναν χωρίς κρατική υπόσταση» (Χασιώτης, 1993: 29). Κατ' ουσίαν, αποτέλεσε «κέντρο αναφοράς για ολόκληρο τον Ελληνισμό» (Σαρρής, 1996: 16 και Παπαρρηγόπουλος, 2009, τ. 22: 87) «Η Κωνσταντινούπολη, επί δέκα ολόκληρους αιώνες, φρόντιζε για ολόκληρο το έθνος και εξασφάλιζε ηθικά τη διαφύλαξη των γενικών του συμφερόντων» (Berl, 1994).

Αφ' ότου ιδρύθηκε το Ελληνικό Βασίλειο, η ενότητα διασπάστηκε νομικά αλλά όχι και ουσιαστικά. Η νέα πρωτεύουσα του τμήματος που είχε απελευθερωθεί στην ελληνική πατρίδα χωρίς αμφιβολία αποτέλεσε ένα καινούργιο κέντρο. Επομένως, η Αθήνα έγινε το κέντρο των ελεύθερων Ελλήνων, ενώ η Κωνσταντινούπολη το κέντρο όσων βρίσκονταν υπό την οθωμανική κυριαρχία. Σε αυτές τις δύο πόλεις, τις δύο πρωτεύουσες του ελληνισμού, συγκεντρώθηκε όλη η ζωή του έθνους. Παρά την απόσταση και το διαφορετικό καθεστώς, αυτά τα δύο κέντρα ενεργούσαν τόσο εναρμονισμένα και παρουσίαζαν τέτοια ενότητα πνεύματος, ώστε αποτελούσαν ένα σύνολο, το αληθινό κέντρο του ελληνισμού σε διπλή μορφή (Παπαρρηγόπουλος, 2009, τ. 22: 87). Άλλωστε: «Αθήνα, Κωνσταντινούπολη, Παρθενώνας, Αγία Σοφία υπήρξαν ανέκαθεν οι δύο αιώνιοι πόλοι του ελληνισμού» (Σαββάκης, 2009: 12).

Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι, και μετά την ανεξαρτησία του, τα όρια του ελληνικού κράτους ήταν εξαιρετικά περιορισμένα, περιλαμβάνοντας μόνο ένα μικρό τμήμα του ευρύτερου εθνικού χώρου των Ελλήνων. Ο ευρύτερος αυτός χώρος (που ήταν ουσιαστικά η εδαφική, πολιτιστική και ιδεολογική κληρονομιά του Βυζαντίου προς το ελληνορθόδοξο Γένος) αποτελούνταν από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές της *καθ' ημάς Ανατολής*, όπως τα μεγάλα αστικά κέντρα της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, στις οποίες παρέμεναν ως αλύτρωτοι[4] ενωμένοι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί (Χασιώτης, 1993: 29). Σύμφωνα με το Χασιώτη, το συμπαγές ελληνικό στοιχείο των περιοχών αυτών δε μπορεί να συμπεριληφθεί στη νεοελληνική διασπορά, αφού, παρά τις αλλαγές στο καθεστώς κυριαρχίας των ιδιαίτερων πατρίδων τους, δεν έχασαν ποτέ τον ιστορικό πληθυσμιακό τους πυρήνα και παρέμειναν ουσιαστικά συνδεδεμένοι με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο (καθώς μέρος του ελληνικού πληθυσμού των πόλεων αυτών

[4] Αλυτρωτισμός (irredentism): πολιτική και ιδεολογική κίνηση, με την οποία επιδιώκεται η απελευθέρωση υπόδουλων ομοεθνών με παράλληλη ανάκτηση των «αλύτρωτων» εδαφών στα οποία ζουν. (Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Έκδοση Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα, 2002[2]).

είχε στραφεί σε οικονομικές δραστηριότητες ανάλογες με εκείνες των ομογενών που ζούσαν εκτός της *καθ' ημάς Ανατολής*). Αυτό οφείλεται τόσο σε ιδεολογικά όσο και σε ιστορικά αίτια, αφού η συνεχής εσωτερική μετανάστευση του ελληνικού πληθυσμού μέσα στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός «δημογραφικού αμαλγάματος» ώστε δύσκολα διακρινόταν πλέον η γεωγραφική προέλευση των επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων (1993: 29 - 32).

«Η Κωνσταντινούπολη πολύ μετά τη συγκρότηση του ελλαδικού κράτους και μέχρι το 1922 ήταν το πολυπληθέστερο ελληνικό αστικό κέντρο» (Σαρρής, 1996: 16), «με αισθητά πολυπληθέστερη εθνική συνάθροιση από την αντίστοιχη των Αθηνών» και «η δεύτερη σε μέγεθος εθνική οντότητα μετά τους μουσουλμάνους» (Σβολόπουλος, 1994: 10). Σύμφωνα με το Γιώργο Γιαννακόπουλο, «ένας συγκερασμός των υπαρχόντων στατιστικών μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, ο ελληνικός πληθυσμός κυμάνθηκε από 180.000 έως 230.000 κατοίκους (2002: 49), ενώ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η Πόλη ήταν η αληθινή πρωτεύουσα του ελληνισμού, αφού οι Έλληνες μαζί με τους ελληνόφωνους κατοίκους της έφταναν το μισό σχεδόν εκατομμύριο, υπερβαίνοντας έτσι σε πληθυσμό την πρωτεύουσα του ελεύθερου ελληνικού κράτους (Θεοδοσοπούλου, 2004). «Ως περισσότερο εκτεθειμένη, η κωνσταντινουπολίτικη ρωμιοσύνη είναι το πιο βασανισμένο τμήμα του ελληνισμού» (Σταματόπουλος & Μήλλας, 1990: 22 - 23).

2. Ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης από τα μέσα του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα

Το Πατριαρχείο και η Εκκλησία γενικότερα κατείχαν κυρίαρχο ρόλο στη ζωή του ελληνισμού της Πόλης. Ο Πατριάρχης δεν ήταν μόνο ο θρησκευτικός αρχηγός των ορθοδόξων, αλλά και ο εθνάρχης των υπόδουλων Ελλήνων· και το Πατριαρχείο δε ρύθμιζε μόνο τη θρησκευτική ζωή και την εκπαιδευτική πολιτική των ομογενών· ως ένα βαθμό επηρέαζε και τις πολιτιστικές τους δραστηριότητες και τις εθνικές τους εκδηλώσεις. Αυτό το γεγονός συνετέλεσε στη δημιουργία μιας γνήσιας, φιλοπρόοδης και δημιουργικής ελληνικής κοινότητας συγκεντρωμένης γύρω από το Πατριαρχείο.

Έτσι, μέσα στην ίδια την πρωτεύουσα του τουρκικού κράτους, ο ελληνισμός κατάφερε όχι μόνο να διαφυλάξει την εθνική του ταυτότητα, αλλά και να παίξει κατά καιρούς πρωτεύοντα ρόλο στην οικονομική και πολιτιστική ζωή της Πόλης και της Ανατολής γενικότερα (Παπακώστας, 1980: 28).

Όσον αφορά τη σύνθεση του πολίτικου ελληνισμού, αυτή μπορεί ν' αναλυθεί στα εξής επίπεδα:

Ως προς την προέλευση του, παρατηρείται «συρροή στην Πόλη από όλη την περιφέρεια του ελλαδικού χώρου» (Σαρρής, 1996: 16), με αποτέλεσμα να αποτελεί «ένα μικρόκοσμο του ελληνικού μακρόκοσμου, ένα πολύπτυχο μωσαϊκό όλων των περιοχών του ελληνισμού» (Σαρρής, 1996: 20). Να σημειωθεί ότι «παρ' όλες τις μεταναστεύσεις προς την Κωνσταντινούπολη, το ποσοστό του ελληνικού της πληθυσμού παρέμενε διαχρονικά αναλλοίωτο, κυμαινόμενο στο 35% του συνόλου (το 45 - 50% ήταν μουσουλμάνοι και το 10% Αρμένιοι, οι υπόλοιποι Εβραίοι και ξένοι)» (Σαρρής, 1996: 18 - 19).

Ως προς το κοινωνικοοικονομικό τους καθεστώς, οι Έλληνες της Πόλης, εφόσον κατοικούσαν σε πόλεις, ήταν αστικός πληθυσμός. Η μετάβασή τους στην αστική κοινωνία, με την επιστημονική έννοια του όρου, αποτέλεσε φυσικό επακόλουθο της έλευσης του κοινωνικού εκσυγχρονισμού (εξευρωπαϊσμού/ εκδυτικισμού) και ως εκ τούτου έχει ως χρονική αφετηρία τη «διακήρυξη περί ισονομίας και ισοπολιτείας» του Τανζιμάτ του 1838 (Σαρρής, 1996: 21 - 22). Να σημειωθεί πάντως ότι «η προσέγγιση των Ελλήνων προς τους Ευρωπαίους ως προς τον τρόπο ζωής και τις καθημερινές συνήθειες είχε αρχίσει να εκδηλώνεται στον οσμανικό χώρο ήδη από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα» (Σαρρής, 1996: 25).

Οι Έλληνες κατοικούσαν κατά κύριο λόγο σε συμπαγείς συνοικίες, όπως ήταν το κοσμοπολίτικο και αριστοκρατικό Πέραν, ο Γαλατάς και τα γύρω περιώνυμα προάστια της ευρωπαϊκής ή μικρασιατικής ακτής του Βοσπόρου και της Προποντίδας έως τα Πριγκηπόννησα. Σ' αυτά θα πρέπει να προστεθούν και μικρότερες συνοικίες, που το 1878 έφταναν τις είκοσι εφτά, ενώ το σύνολο των ενοριών της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως ανέρχονταν το 1906 στις τριάντα έξι κι όλες μαζί συγκροτούσαν τη μεγάλη και γεμάτη ζωή ελληνική κοινότητα από διακόσιες πενήντα χιλιάδες περίπου κατοίκους. Την ομοιογενή αυτή κοινωνία αποτελούσαν όλες οι τάξεις του πληθυσμού: υπάλληλοι, ιερείς και δάσκαλοι, ράφτες και καφετζήδες, βιβλιοπώλες, δημοσιογράφοι και εκδότες, γιατροί και δικηγόροι, βιοτέχνες οργανωμένοι σε συντεχνίες από παλιά, μεγαλέμποροι, επιχειρηματίες και τραπεζίτες. Η αστική ζωή που συγκροτούσαν όλες αυτές οι επαγγελματικές τάξεις διέθετε υψηλό οικονομικό επίπεδο αλλά και κοινωνική μέριμνα, οργάνωση και φιλανθρωπική δράση (ορφανοτροφεία, γηροκομεία, νοσοκομεία και διάφορα άλλα φιλανθρωπικά καταστήματα), δωρεές για ανέγερση σχολείων, αξιόλογη εκπαιδευτική κίνηση και άνθηση των γραμμάτων (Παπακώστας, 1980: 29 - 30).

Ως προς την πολιτική του έκφραση, η διαμόρφωση και κυριαρχία της αστικής τάξης στην ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης συμπίπτει χρονικά με τη σύσταση του ελληνικού κράτους, το οποίο κάλυπτε μια μικρή περιφέρεια του ελλαδικού χώρου. Η αδυναμία πολιτικής έκφρασης της ανθηρής ελληνικής κοινωνίας της Κωνσταντινούπολης και των λοιπών περιφερειών του Οσμανικού κράτους ενέτεινε το άλυτο μέχρι σήμερα Ανατολικό ζήτημα. Κατά συνέπεια, η ύπαρξη του ελληνικού κράτους, για τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης όπως και

των λοιπών περιφερειών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας – ιδιαίτερα όπου αποτελούσαν την απόλυτη ή σχετική πλειοψηφία – αναπλήρωνε το πολιτικό τους κενό, αφού κέντρο πολιτικής τους αναφοράς ήταν η Αθήνα (Σαρρής, 1996: 28 - 30).

Η μακραίωνη επιβίωση και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της ελληνικής κοινότητας στην Κωνσταντινούπολη συναρτόνται όχι μόνο με τις εθνικές και πολιτιστικές της καταβολές αλλά και με το ειδικό καθεστώς που της επιφυλάχθηκε στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους (Σβολόπουλος, 1994: 15), αφού η διακήρυξη του Τανζιμάτ το 1838 υπήρξε αποφασιστικής σημασίας για τους Έλληνες της Πόλης. Από εκεί κι έπειτα, «η αξιόλογη εκπαιδευτική κίνηση και η άνθηση των γραμμάτων είχε ως επακόλουθο την ουσιαστικότερη επαφή του ελληνισμού της Πόλης με την αθηναϊκή και ιδιαίτερα την ευρωπαϊκή πρόοδο» (Παπακώστας, 1980: 30). Μάλιστα, «οι Έλληνες αποτελούσαν τους πρώτους δέκτες των νέων ιδεών που εκπορεύονταν από τη Δύση» (Σβολόπουλος, 1994: 11). Η δημιουργία της συνοικίας του Σταυροδρομίου στα υψώματα του Πέραν, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ήταν εξαιρετικά σημαντική, αφού οι Έλληνες συνήψαν σχέσεις με τους Ευρωπαίους, οι οποίοι και αποτέλεσαν γι' αυτούς πολιτισμικό πρότυπο (Σαρρής, 1996: 23). Άλλωστε, «οι Έλληνες, ως συνεργάτες των Ευρωπαίων εμπόρων, είχαν και τις αναγκαίες οικονομικές προϋποθέσεις για την υιοθέτηση ευρωπαϊκών προτύπων ζωής» (Σαρρής, 1996: 25). Έτσι, «παράλληλα με το φαναριώτικο πνεύμα, με έδρα το Φανάρι και το Πατριαρχείο, διαμορφώνεται και το νέο πνεύμα, το πολίτικο, με έδρα την κοινότητα του Πέρα» (Παπακώστας, 1980: 30). Ο προϊών κοινωνικός εκσυγχρονισμός - εξευρωπαϊσμός οδήγησε και την Εκκλησία σε υιοθέτηση πολιτισμικών στοιχείων που εκπορεύονταν από τις ιθύνουσες τάξεις της ρωμιοσύνης με αποτέλεσμα μια βαθύτερη τομή στην ελληνική παιδεία και τα γράμματα· δηλαδή ένα συγκερασμό των αξιών που εξέφραζε η παράδοση της Ορθοδοξίας με τις νέες αξίες που επικρατούσαν στη Δύση (Σαρρής, 1996: 26).

3. Ιστορικό πλαίσιο

Η έρευνα του πολιτισμού των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης προϋποθέτει τη μελέτη των ιστορικών συνθηκών κάτω από τις οποίες ο πολιτισμός αυτός αναπτύχθηκε και ήκμασε. Η χρονική περίοδος που εξετάζουμε, «ο αποκαλούμενος "χρυσός αιώνας" για τον Ελληνισμό της Πόλης, έχει ως αφετηρία το Τανζιμάτ και ακολουθεί την πορεία της διείσδυσης του δυτικού κεφαλαίου και της συνακόλουθης πολιτικής επιρροής των ευρωπαϊκών χωρών στην Τουρκία» (Σαρρής, 1996: 22). Όπως παρατηρεί η Σία Αναγνωστοπούλου, «η οθωμανική εξουσία με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ προσπαθεί ν' απαντήσει στις απαιτήσεις μιας κοινωνίας

πρωτοπόρας σε σχέση με την ίδια» (1997: 20). «Η υπεροχή των Ελλήνων σ' όλους τους τομείς ήταν παραδεδεγμένη από τους κατακτητές που – ως φυσικό επακόλουθο – ζούσαν μέσα στην ιστορική αυτή αντινομία» (Σαββάκης, 2009: 12).

Η Λωξάντρα γεννήθηκε στην Πόλη κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αβδούλ Μετζίτ (μέσα 19ου αιώνα) (Ιορδανίδου, 2007[56]: 11). «Την περίοδο εκείνη βγήκε στην επιφάνεια η επιθυμία για άμβλυνση των διαφορών μεταξύ των εθνοτήτων που συνέθεταν το μωσαϊκό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η επιδίωξη αυτή αποτέλεσε το επίκεντρο ενός γενικότερου προγράμματος μεταρρυθμίσεων, γνωστού με την επωνυμία του Τανζιμάτ (1839), το οποίο βασιζόταν στην εισαγωγή, για πρώτη φορά στην οθωμανική ιστορία, θεσμών και μορφών οργάνωσης δυτικοευρωπαϊκού τύπου» (Σβολόπουλος, 1994: 25). Στις 18 Φεβρουαρίου 1856, το Χάττι - Χουμαγιούν, που είχε ενσωματωθεί στη Συνθήκη των Παρισίων, επιβεβαίωσε – για ακόμα μια φορά και με μεγαλύτερη έμφαση – την ισότητα μεταξύ όλων των λαών της Αυτοκρατορίας και την εξίσωση των δικαιωμάτων τους. Το δικαιϊκό σύστημα στο σύνολό του μεταβλήθηκε. Στο πλαίσιο αυτό, μια σειρά από επίσημες νομοθετικές πράξεις αποσκοπούσε στην ουσιαστική αναβάθμιση της θέσης των χριστιανών. Εκτός από τις γενικότερες διατάξεις που αφορούσαν στην πιστή τήρηση των ετήσιων προϋπολογισμών, τη σύσταση τραπεζών, την προσέλκυση ευρωπαϊκών κεφαλαίων και γνώσεων με σκοπό την αποδοτικότερη ένταξη στο νέο διεθνές οικονομικό σύστημα, την κωδικοποίηση ακόμη του ποινικού και του εμπορικού δικαίου και τη συγκρότηση μεικτών δικαστηρίων, το Χάττι - Χουμαγιούν προέβλεψε ειδικά πρακτικά μέτρα για την εφαρμογή των αρχών της «οθωμανικής» ισοπολιτείας: μουσουλμάνοι και χριστιανοί θα είχαν ίση πρόσβαση στη διοίκηση και τη δικαιοσύνη, στην εκπαίδευση, ακόμα και τη στρατιωτική ιεραρχία, ίση μεταχείριση στο στράτευμα και εξισωμένες φορολογικές υποχρεώσεις (Σβολόπουλος, 1994: 26). «Το Σύνταγμα του 1876 ανέθετε την τήρηση των παραπάνω δικαιωμάτων σε Συνέλευση εκλεγμένη από το λαό, δηλαδή σ' ένα πρώτο οθωμανικό κοινοβούλιο» (Σβολόπουλος, 1994: 26). Έτσι, «για πρώτη φορά στην ιστορία της, η ρωμιοσύνη της Πόλης αγγίζει την κορυφή της κοινωνικής και διοικητικής πυραμίδας της Αυτοκρατορίας» (Σταματόπουλος & Μήλλας, 1990: 27). Όπως παρατηρεί ο Martin - Chauffier, «όταν γίνονται ελεύθερες εκλογές, οι βουλευτές είναι κατά κύριο λόγο Αρμένιοι, Μακεδόνες, Έλληνες, Αλβανοί ή Άραβες και μετά Οθωμανοί. Και πολλοί θέλουν να λυτρωθούν για πάντα από την Υψηλή Πύλη· δηλαδή κάθε εθνική και θρησκευτική ομάδα έχει τις προσδοκίες της. Δεν είναι κοινοβούλιο αλλά ένα μωσαϊκό» (2008: 185). Όπως σημειώνει ο Ενεπεκίδης, οι Έλληνες και οι Σλάβοι, ενωμένοι μεταξύ τους λόγω του θρησκεύματος, αποτελούν ένα πολιτικό κόμμα που σκέφτεται να γκρεμίσει τη τουρκική δύναμη (1989: 125), ενώ και ο Βασίλης Μούτσογλου αναφέρεται στη θεωρία για την ίδρυση ή εξέλιξη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε ελληνοτουρκικό κράτος (1998: 143). «Εμφανίζεται λοιπόν μια ισχυρή τάξη νέο - Φαναριωτών

που επανδρώνει τις οθωμανικές υπηρεσίες και ειδικά το διπλωματικό σώμα. Η τάξη αυτή των γραφειοκρατών μαζί με τους εμπόρους, ιατρούς και λογίους του έθνους πραγματοποιούν την αναγέννηση του κωνσταντινουπολίτικου και κατ' επέκταση του μικρασιατικού και θρακικού ελληνισμού» (Αλεξανδρής, 1992: 454).

Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης είχαν ήδη επιτελέσει σημαντική πρόοδο σε πολιτισμικό, πνευματικό και οικονομικό επίπεδο που τώρα προοριζόταν όχι μόνο να ενισχυθεί, αλλά και να συμβάλει στην πολιτική χειραφέτησή τους (Σβολόπουλος, 1994: 27). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και η Ιορδανίδου: «Δε σκοτίζουνταν τότε στην Πόλη ο κόσμος για τα πολιτικά, γιατί οι σουλτάνοι, έτσι κ' έτσι, κάναν ό,τι θέλαν και κανένα δε ρωτούσαν. Οι Ρωμιοί είχαν αποκτήσει αρκετά προνόμια. Κάτι με την προστασία της Ρωσίας[5], κάτι με την προστασία του Γλάδστωνα[6] κατάφερναν με την καπατσοσύνη τους να ζουν και να πλουτίζουν και να κατακυριεύουνε τη γη» (2007[56]: 79 - 80).

Καθίσταται σαφές ότι οι Κωνσταντινουπολίτες Έλληνες, αν και δεν αποτελούσαν πλειοψηφία, κατείχαν εν τούτοις εξαιρετική θέση στην οθωμανική κοινωνία της Πόλης (Μούτσογλου, 1998: 142). «Ο Μουράτ Ε΄ θα εκφράσει τη μεταρρυθμιστική διάθεση ακόμη εντονότερα στο τρίμηνο μόλις διάστημα της βασιλείας του (Μάιος - Αύγουστος 1876), πρεσβεύοντας τη βαθειά πίστη στην "απόλυτη ελευθερία" για όλους τους υπηκόους του, χωρίς εξαίρεση» (Σβολόπουλος, 1994: 28). «Αλλ' η εκθρόνιση του τον Αύγουστο του 1876 και η άνοδος στο θρόνο του αυταρχικού και συγκεντρωτικού Αβδούλ Χαμίτ Β΄, νεώτερου αδελφού του, έμελλε να ματαιώσει την εφαρμογή των φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων» (Σβολόπουλος, 1994: 30). Απ' το σημείο αυτό, η διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας θα βασιστεί ακριβώς στο διαχωρισμό του μωαμεθανικού από το χριστιανικό στοιχείο. Κύριος στόχος της πολιτικής αυτής ήταν η διασφάλιση της κυριαρχίας του πρώτου σε βάρος του δεύτερου, όπου και υπερτερούσαν οι Έλληνες (Σβολόπουλος, 1994: 96). Να σημειωθεί πάντως ότι, παρά την αντίδραση της Πύλης, η εξαγγελία των μεταρρυθμίσεων θα αφήσει μια θετική παρακαταθήκη στον Ελληνισμό της Πόλης και έτσι η ακμαία παρουσία του θα συνεχιστεί για μερικά χρόνια ακόμα.

Το τέλος της πεντηκονταετίας που ξεκίνησε με την αναγγελία των μεταρρυθμίσεων σηματοδοτείται από την επανάσταση των Νεοτούρκων τον Ιούλιο του 1908, την εκθρόνιση του Σουλτάνου Χαμίτ στις 27 Απριλίου του 1909 και τη συνακόλουθη αναγέννηση των ελπίδων των χριστιανών υπηκόων της Αυτοκρατορίας για την εισαγωγή ενός προγράμματος φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων (Σβολόπουλος, 1994: 97). Σύμφωνα με το Morgenthau, οι Νεότουρκοι υιοθέτησαν το σύστημα και τις σκληρές μεθόδους του Αμπντούλ Χαμίτ για να εκμηδενίσουν

[5] Προφανώς αναφέρεται στη συνθήκη Κιουτσούκ-Καϊναρτζή.
[6] Ηγέτης των φιλελευθέρων στη Βουλή των κοινοτήτων στο Ηνωμένο Βασίλειο, που ανέλαβε τη διακυβέρνηση ανά διαστήματα από το 1868 έως το 1894.

κάθε αντιπολίτευση (1994: 35). Κατά το Σβολόπουλο, «ο χρόνος θα δείξει ότι η επαναστατική μεταβολή του 1908 όχι μόνο δεν προοριζόταν να δικαιώσει τις προσδοκίες των Ελλήνων, ανεκπλήρωτες για δεκαετίες ήδη, αλλά ότι έμελλε αντίθετα να ενισχύσει τις δυνάμεις που αντιτίθονταν στις θεμελιακές αρχές του προγράμματος των Μεταρρυθμίσεων. Ο άκρατος εθνικισμός θα υποκαθιστούσε την ιδέα της ειρηνικής συμβίωσης των ομάδων με διαφορετική εθνική προέλευση, ο αυταρχισμός το φιλελευθερισμό, ο συγκεντρωτισμός την αποκέντρωση, η βίαιη εξομοίωση την οργανική αφομοίωση στα πλαίσια ενός πολυεθνικού κράτους. Από τη στιγμή αυτή, η στάση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης θα παύσει, αυτονόητα, να προσδιορίζεται από ένα ιστορικά ήδη παρωχημένο πολιτικό σχεδιασμό και θα συναρτηθεί αμεσότερα με την ουσιαστική δυνατότητα της Ελλάδας, ιδίως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, να προωθήσει ακόμη περισσότερο τις εδαφικές διεκδικήσεις της στον οθωμανικό χώρο, ακόμη και προς την Κωνσταντινούπολη... Αναπόφευκτα πλέον η μοίρα του ελληνισμού της Πόλης θα συσχετισθεί σε μια μακροπρόθεσμη θεώρηση με την έκβαση της αντιπαράθεσης ανάμεσα στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος και το ισχυρό τουρκικό εθνικό κράτος» (1994: 98).

Ανεξάρτητα από την αδυναμία αξιοποίησης των Μεταρρυθμίσεων ως μέσου για την ανάδειξή των Ελλήνων σε συγκυρίαρχο ουσιαστικά στοιχείου στους κόλπους ενός φιλελεύθερου πολυεθνικού κράτους (με τη συμμετοχή στη διοίκηση κτλ.), «η δυναμική παρουσία των Ελλήνων τόσο στο οικονομικό όσο και στο πνευματικό - πολιτισμικό πεδίο, θα αποτελέσει φαινόμενο με αυτόνομη βαρύτητα. Οι ορατές εκφάνσεις και οι επιπτώσεις του σ' όλα τα επίπεδα του κοινωνικού βίου συνθέτουν εικόνα άνθησης και ακμής χωρίς προηγούμενο στους νεώτερους χρόνους· και – κατά ατυχή συγκυρία – χωρίς επαύριον» (Σβολόπουλος, 1994: 14). Επίσης, οδηγεί τους Έλληνες στην ίδρυση του «Ελληνικού Πολιτικού Συνδέσμου», μιας οργάνωσης που αξίωνε την πολιτική εκπροσώπηση των Ελλήνων στην οθωμανική αυτοκρατορία (Αλεξανδρής, 1992: 454).

Στη *Λωξάντρα*, ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος είναι προ των πυλών, ωστόσο οι Έλληνες της Πόλης δε φαίνεται να το έχουν συνειδητοποιήσει, αφού, όπως αναφέρει η Ιορδανίδου, «πίστευαν πως η Κωνσταντινούπολη πάντα θα μυρίζει ρωμιοσύνη» (2007[56]: 182). Η ιστορία δυστυχώς θα διαψεύσει δραματικά αυτή τη διάχυτη πεποίθηση των Ελλήνων Κωνσταντινουπολιτών. Στη *Λωξάντρα*, «τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα παρουσιάζονται αδρά και βοηθούν την τοποθέτηση της μυθοπλασίας μέσα στον ιστορικό χρόνο» (Συμεωνίδης, 2008). Η Λωξάντρα πεθαίνει μαζί με την εποχή της, λίγο πριν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο.

Και ύστερα έρχεται ο πόλεμος. Ο Γιώργος Θεοτοκάς, ο Χρήστος Ευελπίδης και η Ελένη Χαλκούση έζησαν τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο και την ανακωχή του 1918 στην Κωνσταντινούπολη και περιγράφουν τα βιώματά τους: οι δύο πρώτοι δια στόματος των ηρώων τους, Λεωνή και Γιωργή αντίστοιχα και η τελευταία σε πρώτο πρόσωπο. Στο *Λεωνή*

παρουσιάζονται σημαντικά ιστορικά γεγονότα που αφορούν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο όπως η παρέλαση του αυτοκράτορα της Γερμανίας, η μεγάλη φωτιά, η αεροπορική επιδρομή, η αναγγελία της ανακωχής και η είσοδος του αρχιστράτηγου των συμμαχικών δυνάμεων (Σαχίνης, 1971: 34). Ο Peter Mackridge, εξετάζοντας το *Λεωνή*, επισημαίνει την άχρονη ζωή στην παλιά πατρίδα, όπως απεικονίζεται στο μυθιστόρημα αυτό, μέσω της χρήσης του παρατατικού χρόνου για την περιγραφή επαναλαμβανόμενων πράξεων: «Αυτή η αίσθηση του άχρονου, ωστόσο, τείνει να έχει ως αποτέλεσμα οι ήρωες, ακόμα και κάποια από τα γεγονότα, να μην είναι τόσο εξατομικευμένοι, ώστε να καταφέρνουν να διατηρήσουν αμείωτη την προσοχή των αναγνωστών, καθώς πρόσωπα και γεγονότα επρόκειτο να είναι αντιπροσωπευτικά του είδους των ανθρώπων και των καταστάσεων αντίστοιχα που θα συναντούσε κανείς στη χαμένη πατρίδα» (Mackridge, 1986: 78 - 79).

Στην Ελλάδα, ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος ξέσπασε μέσα σε ατμόσφαιρα εθνικής ενότητας. Την 28η Ιουνίου του 1914, ο σερβικής καταγωγής φοιτητής Γαβριήλ Πρίνσιπ δολοφόνησε στο Σεράγεβο το διάδοχο του αυστροουγγρικού θρόνου αρκιδούκα Φερδινάνδο και τη σύζυγό του Σοφία. Ένα μήνα αργότερα, η Αυστροουγγαρία κήρυξε τον πόλεμο στη Σερβία. Ακολούθησε η Γερμανία, η οποία την 1η Αυγούστου του 1914 κήρυξε τον πόλεμο στη Ρωσία και δύο μέρες μετά στη Γαλλία. Η παραβίαση της ουδετερότητας του Βελγίου από τη Γερμανία οδήγησε τη Μεγάλη Βρετανία να κηρύξει τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις στις 4 Αυγούστου του ίδιου χρόνου. Μετά την έκρηξη του πολέμου προέκυψε ο προβληματισμός για τη στάση που θα έπρεπε να τηρήσει η Ελλάδα απέναντι στην Αντάντ και στις Κεντρικές Δυνάμεις. Παρουσιάστηκαν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις όχι σε σχέση με την άμυνα και την ασφάλεια της χώρας, αλλά σε σχέση με τη μελλοντική εδαφική της επέκταση (Παπαρρηγόπουλος, 2009, τ. 24: 133 και 135).

Από τη μία πλευρά, ήταν το Κόμμα των Φιλελευθέρων, που βρισκόταν στην εξουσία, με αρχηγό τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος κηρύχθηκε υπέρ της συμμετοχής στον πόλεμο στο πλευρό των Δυνάμεων της Αντάντ, προκειμένου να εξυπηρετηθούν τα εθνικά συμφέροντα, που ουσιαστικά ταυτίζονταν με την πραγμάτωση των εδαφικών διεκδικήσεων της χώρας, κυρίως σε βάρος της Τουρκίας. Από την άλλη, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, που διακατεχόταν από φιλογερμανικά αισθήματα, ήταν απόλυτα βέβαιος για την τελική νίκη των Κεντρικών Δυνάμεων και προτίμησε την ουδετερότητα (Παπαρρηγόπουλος, 2009, τ. 24: 135).

Η έξοδος της Τουρκίας όμως, το Νοέμβριο του 1914, στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων (Γερμανών) ξεκαθάρισε το πολιτικό και στρατιωτικό τοπίο (Παπαρρηγόπουλος, 2009, τ. 24: 135). Μετά από πολλές διαφωνίες και παραιτήσεις του Βενιζέλου, στις 23 Σεπτεμβρίου του 1915, η Ελλάδα κήρυξε γενική επιστράτευση στο πλευρό της Αντάντ (Παπαρρηγόπουλος, 2009, τ. 24: 136). Οι σύμμαχοι τελικά επικράτησαν και «τον

Οκτώβριο του 1918 η Τουρκία υπέγραψε στο Μούδρο της Λήμνου την ομώνυμη ανακωχή, ενώ στις αρχές Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου συνθηκολόγησε η Αυστροουγγαρία. Μια εβδομάδα αργότερα η Γερμανία έκανε το ίδιο, τερματίζοντας έτσι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο» (Παπαρρηγόπουλος, 2009, τ. 24: 139).

Η ανακωχή και η επικράτηση των Συμμάχων εορτάζεται ενθουσιωδώς από τους Έλληνες της Πόλης, όπως περιγράφει ο Γιώργος Θεοτοκάς (1998[17]: 70 - 73), η Ελένη Χαλκούση[7] (1980: 99 - 101) και ο Χρήστος Ευελπίδης[8] (2003: 172 - 181). «Με την ανακωχή και την κατοχή της πρωτεύουσας από τους Συμμάχους, ξεκινά μια νέα περίοδος ακμής για την κωνσταντινουπολίτικη ρωμιοσύνη. Ενώ σύμφωνα με την πατριαρχική απογραφή του 1912 το ελληνικό στοιχείο της Βασιλεύουσας αριθμούσε γύρω στις 350.000, δέκα χρόνια αργότερα είχε φτάσει τις 400.000, από τους οποίους οι 80.000 είχαν την ελληνική ιθαγένεια» (Αλεξανδρής, 1992: 454). Την αισιοδοξία αυτή εκφράζει και ο Γιώργος Θεοτοκάς, δια στόματος Λεωνή:

> Απάνω κάτω όλα τα μεγάλα ζητήματα της ανθρωπότητας είχανε τακτοποιηθεί. Στο εξής κανείς δεν θα είχε δίκιο να παραπονιέται ότι ο κόσμος δεν είναι όπως πρέπει. Τα παλιά έπρεπε να ξεχαστούν, μια καινούργια εποχή άρχιζε στον κόσμο μες στην ελευθερία και την ευημερία. Ο καθένας πια θα έκανε ό,τι τραβούσε η καρδιά του, ο ένας θα ζωγράφιζε, ο άλλος θα έγραφε ποιήματα, ο άλλος θα ταξίδευε, θα σεργιάνιζε τόπους, θα πήγαινε στις Ινδίες, στην Ιαπωνία, στα νησιά του Ειρηνικού Ωκεανού, ο Δήμης δεν θα έκανε ποτέ του άλλη δουλειά παρά να κυνηγά κορίτσια. Γιατί όχι, αφού έτσι του άρεζε; Κι ο κάθε λαός το ίδιο θα κοίταζε το κέφι του, θα χαιρότανε τη ζωή του χωρίς περιορισμούς, θα περπατούσε ανενόχλητος στο δρόμο της προόδου. Μια μικρή προσπάθεια έπρεπε να κάμει ακόμα το ελληνικό κράτος, μια τελευταία σπρωξιά έπρεπε να δώσει για να τακτοποιήσει οριστικά κάτι εκκρεμή ζητήματα που είχε στη Μικρασία. Ύστερα, καμιά άλλη σκοτούρα δεν έμελλε πια να ταράξει την καλοπέραση και τα παιχνίδια των παιδιών του Οδυσσέα. «Ευτυχισμένοι εσείς, έλεγαν οι παλαιοί, που αρχίζετε σήμερα τη ζωή σας. Τυχερή γενεά!» (1998[17]: 75 - 76).

[7] «Και μια μέρα έρχεται η μεγάλη είδηση: 11 Νοεμβρίου 1918! ΑΝΑΚΩΧΗ! Φεύγουν τα σουβλερά κράνη και οι δρόμοι στις πόλεις γεμίζουν από Γάλλους με Berets Basques και ροδοκόκκινα Εγγλεζάκια. Τι λέω! Σε λίγο, στη Μεγάλη οδό του Πέραν […] δύο λεβέντες Κρητικοί με τα στιβάλια και τις βράκες τους, θα φυλάνε την είσοδο της Ελληνικής Αρμοστείας […]. Ο "Αβέρωφ" φουντάρει στα νερά της Προποντίδας, γεύματα και δεξιώσεις δίνονται, κόσμος πολύς πήγε […]. Γιορτές και ανθεστήρια οργανώνονται στον κήπο του Ταξιμιού, για πρώτη φορά ευζωνάκια ψήνουν κοκορέτσι και οβελία […], και μεις που χρόνια μας νανούρισε ένα όνειρο και μας έθρεψε μια πίστη λέμε πως ήρθε η ώρα η ευλογημένη […]. Και μας φαίνεται απίστευτο ότι η Ελληνική στρατιωτική μπάντα […], βροντοφωνεί τα τραγούδια που περισώθηκαν ψιθυριστά από μάνα σε παιδί.»

[8] «Εκείνο το πρωί το ξύπνημα γειτόνεψε με τ' όνειρο για τους Πολίτες. […] Κατέβηκε ένας-ένας στο δρόμο κι εκεί πια τ' άκουσαν και το είπαν και το ξανάκουσαν, μιά λέξη, μιά: ανακωχή. Την είπαν μες στο σπίτι, την είπανε στη γειτονιά, φτάσαν ως το παζάρι κι όσο τη λέγαν στο στενό, περιορισμένο και καθημερνό τους κύκλο, άδικα βλέπαν να στενεύει η σημασία που της δίναν η απέραντη. Τράβηξαν όλοι παραπάνω να τη φωνάξουν στην κορφή: στον Ίσιο Δρόμο. Κι εκεί πια τ' άκουσαν και το 'παν όλοι μαζί. Ανακωχή! Τι ήταν εκείνη η σύναξη! Μαζί και λιτανεία και διαδήλωση και μνημόσυνο, έκλαιγε ο κόσμος κι αγκαλιαζόταν, γελούσε και φιλιόταν. –Χριστός Ανέστη, χαιρετούσανε οι χριστιανοί στις γλώσσες της Βαβέλ.»

Όπως παρατηρεί ο Τζιόβας, στο *Λεωνή* το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου δημιουργεί την ψευδαίσθηση της ελευθερίας και την προσδοκία ότι οι άνθρωποι μπορούν να κάνουν ό,τι θέλουν και να ορίσουν την ίδια τους τη μοίρα (2007: 243).

4. Πολιτισμικό πλαίσιο

Το βασικό ζητούμενο στο διαρκώς αυξανόμενο κοινωνικό εκσυγχρονισμό της Κωνσταντινούπολης ήταν το πολιτισμικό του περιβάλλον. Δεδομένου ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν κοσμόπολη και ο κωνσταντινουπολίτικος χαρακτήρας κοσμοπολίτικος, τα στοιχεία που θα έπαιζαν ρόλο στην διαμόρφωση της πολιτισμικής ταυτότητάς της λογικά θα στηρίζονταν στα ακόλουθα δεδομένα:

- Στην ιστορική ύπαρξη της Πόλης.
- Στην πολιτική της οντότητα.
- Στην πληθυσμιακή της σύνθεση.
- Στο οικονομικό και κοινωνικό δυναμικό του πληθυσμού της.
- Στη μελέτη των αξιών που έφερε ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός.

Αν σταθμίσει κανείς τα παραπάνω στοιχεία θα διαπιστώσει πως περισσότερο από κάθε άλλον ευνοούνταν ο ελληνικός χαρακτήρας της Κωνσταντινούπολης (Σαρρής, 1996, 39). Επομένως, «ο κοσμοπολιτισμός της Πόλης ήταν υποταγμένος στον Ελληνισμό της», όπως σημειώνει η Σοφία Σπανούδη (2009: 35).

Η ακμή του ελληνισμού στην Οθωμανική αυτοκρατορία συγκροτείται από ένα πυκνό δίκτυο πολιτισμικών - εκπαιδευτικών και οικονομικών δραστηριοτήτων που είχε ως αφετηρία το 19^{ο} αιώνα (Εξερτζόγλου, 2000: 16). Επίσης, κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Τανζιμάτ, 1839 - 1876), «βγήκαν» στην επιφάνεια χαρακτηριστικά γνωρίσματα στο πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον της οθωμανικής πρωτεύουσας τα οποία αφήνουν περιθώριο για τη χρήση του όρου «δημόσιος χώρος» κατά το πρότυπο του Jürgen Habermas (Εξερτζόγλου, 2008). Τα γνωρίσματα αυτά ήταν η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου και, μέσω αυτού, η διαμόρφωση ενός ευρύτερου εγγράμματου κοινού, η δημιουργία πλήθους συλλόγων, η ανάπτυξη του Τύπου και οι ποικίλες οικονομικές και πολιτιστικές δραστηριότητες των ορθόδοξων κοινοτήτων που αναδείχθηκαν ως έκφραση μιας ομοιογενούς εθνικής κοινότητας η οποία ταυτίστηκε με την πρόοδο και γνώρισε μια έντονη ακμή. Οι δραστηριότητες αυτές θεωρήθηκαν ότι αποτυπώνουν το μεγαλείο του έθνους ή καλύτερα την επανεμφάνιση του εθνικού μεγαλείου, μετά από μια μακρά περίοδο παρακμής και στασιμότητας (Εξερτζόγλου, 2000: 16 και Εξερτζόγλου, 2008). Εύκολα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η εντατική

εκπαιδευτική και πολιτιστική δραστηριότητα ήταν το αποτέλεσμα, εν μέρει τουλάχιστον, της νέας κοινωνικής δυναμικής στα πλαίσια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (Εξέρτζόγλου, 1997: 156).

Όσον αφορά την εκπαίδευση, η βαθμιαία αύξηση του αριθμού των σχολείων εκπορευόταν από τη γνωστή έφεση του ελληνισμού της Πόλης για τα γράμματα, η οποία, για ένα μεγάλο διάστημα μετά την έκδοση του Χάττι Χουμαγιούν, ήταν δυνατό να εκδηλωθεί σχετικά ελεύθερα, αφού η εκκλησία ασκούσε τώρα τη γενική εποπτεία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων χωρίς να ελέγχεται από το τουρκικό κράτος (Παπακώστας, 1980: 31). Ο Σβολόπουλος ασπάζεται την άποψη του Kazamias ότι η «διαδικασία της μεταρρύθμισης δεν ήταν πουθενά αλλού τόσο αισθητή όσο στη σφαίρα της εκπαίδευσης» (1994: 60). Μάλιστα, ο «Νεόλογος», το πιο εκφραστικό δημοσιογραφικό όργανο των Ελλήνων της Πόλης, κατέληγε να υποστηρίζει ότι «οι λαοί της Ανατολής οφείλουν να εκτιμήσουν ότι η ανάπτυξίς των θα επιτευχθή δια της ελληνικής παιδείας» (Σβολόπουλος, 1994: 66).

Ο Σβολόπουλος αναφέρεται στον Ανδρέα Καζαμία, ο οποίος χαρακτηριστικά παρατηρεί «οι Έλληνες, παρόλο που αποτελούσαν τμήμα του οθωμανικού έθνους, η παιδεία και οι οραματισμοί τους δεν περιέκλειαν παρά ελάχιστα σημεία αναφοράς σ' ένα τέτοιο έθνος» (1994: 66). Η ευρεία διάδοση της ελληνικής παιδείας είχε ως φυσικό επακόλουθο με εξαιρετική σημασία τη διαφύλαξη και καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη την κυρίαρχη παρουσία των Ελλήνων σε καθοριστικούς τομείς της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα ότι η χρήση της ελληνικής γλώσσας στην περιοχή της πρωτεύουσας κατάφερνε να υπερβεί αισθητά τα όρια της εθνικής κοινότητας: σύμφωνα με μια σύγχρονη επισήμανση, «ομιλείται ευρέως στο μέτρο που αποτελεί κύριο μέσο στην εμπορική επικοινωνία σ' ολόκληρη την έκταση της Εγγύς Ανατολής (Levant)» (Σβολόπουλος, 1994: 66). Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι οι αστοί του Πέραν μιλούσαν τις ευρωπαϊκές γλώσσες αλλά αγνοούσαν τα Τουρκικά (Σαββάκης, 2009: 13). Όπως αναφέρει και ο Strauss, επικρατούσε η διγλωσσία και η πολυγλωσσία, αφού πολλά μέλη από τις μειονότητες μιλούσαν άπταιστα τις γλώσσες άλλων μειονοτήτων, όπως τα Γαλλικά των Λεβαντίνων, ενώ αγνοούσαν τα Τουρκικά. Εκτός από τις προαναφερθείσες, κυρίαρχες γλώσσες ήταν τα Ελληνικά, τα Αρμένικα και τα Εβραιο-ισπανικά (Strauss, 2011: 129). Στην Κωνσταντινούπολη, όπως και σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα, τα ελληνικά μιλιούνταν ευρέως από τους Λεβαντίνους[9], παρόλο που οι

[9] Ο όρος «Λεβαντίνοι» το 19ο αιώνα δήλωνε πλέον μόνο τους ρωμαιοκαθολικούς, που προέρχονταν ως επί το πλείστον από ευρωπαϊκές χώρες. Οι Λεβαντίνοι διαφέρουν από τις άλλες εθνοθρησκευτικές ομάδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν ανήκουν σε μία συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα και δεν επιχείρησαν να διεκδικήσουν μια κοινή εθνοτική καταγωγή. Ο μεικτός εθνοτικός τους χαρακτήρας αποτελεί ένα πολύ διαδεδομένο κλισέ της ευρωπαϊκής δημοσιογραφίας εκείνης της εποχής (Ol. Schmitt, Λεβαντίνοι στην Κωνσταντινούπολη, μετ. Ι. Καραχρήστος, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα 14-12-2007, URL: http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11410, τελευταία

πρωταρχικές τους γλώσσες ήταν τα Γαλλικά και τα Ιταλικά, ενώ και οι ορμώμενοι εξ Ευρώπης κάτοικοι μάθαιναν πρώτα και σε μεγαλύτερο βαθμό την ελληνική γλώσσα παρά την τουρκική (Strauss, 2011: 130). Όπως αναφέρει και η Ελένη Χαλκούση στο βιβλίο της «Πόλη Αγάπη μου»: «Στην εποχή μου η Πόλη, αν και πρωτεύουσα της Τουρκικής αυτοκρατορίας, ήταν μια πόλη Διεθνής. Μπορούσες να συνεννοηθείς σε οποιαδήποτε γλώσσα, κυρίως στα Ελληνικά! Ποιός δεν ήξερε Ελληνικά;» (1980: 73), ενώ αλλού παρατηρεί ότι η γνώση της Τουρκικής δεν ήταν απαραίτητη ούτε για να μπεις στην τουρκική Βουλή (1980: 176). Ο Χρήστος Ευελπίδης μας πληροφορεί ότι οι λαοί των διαφόρων εθνοτήτων είχαν ένα κοινό μεταξύ τους: «τη γλώσσα τη δικιά μας τη ρωμαίικια, σπασμένη, ξεσκισμένη, μια γλώσσα ζωντανή για όλους» (2003: 166). Να σημειωθεί τέλος ότι, σύμφωνα με τον Strauss, οι λόγιοι Έλληνες της πρωτεύουσας χρησιμοποιούσαν την καθαρεύουσα και στον προφορικό λόγο (2011: 129).

Εκτός από τις θετικές επιπτώσεις στη διατήρηση της γλώσσας, η επιτυχημένη πορεία των Ελλήνων στον τομέα της εκπαίδευσης σε συνάρτηση με την αντίστοιχα μειωμένη επίδοση των Τούρκων ενίσχυσε σημαντικά την γενικότερη κοινωνική τους θέση και την επιρροή τους στο πεδίο της οικονομικής ζωής της πρωτεύουσας (Σβολόπουλος, 1994: 66 - 67). Ο Σβολόπουλος αναφέρεται στο Συνβέτ ο οποίος το 1878 παρατηρεί ότι «η σημαντική αυτή κοινότητα βρίσκεται σε περίοδο άνθησης. Στην ανώτερη διοίκηση, στα ελεύθερα επαγγέλματα, διαθέτει στελέχη μεγάλης ικανότητας· στον τραπεζικό τομέα, στο εμπόριο[10], οι Έλληνες κατέχουν αδιαμφισβήτητα την πρώτη θέση» (1994: 67).

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1870 οι Έλληνες τραπεζίτες είχαν φτάσει στο σημείο να ελέγχουν σε σημαντικό βαθμό τα κεφάλαια των τεσσάρων σημαντικότερων τραπεζικών ιδρυμάτων: «Société Générale de l' Empire Ottoman» (ιδρυτές Α. Μπαλτατζής, Κ. Ζωγράφος, Α. Ράλλης, Ζ. Στεφάνοβικ και Γ. Ζαρίφης), «Crédit Général Ottoman» (ιδρυτές η οικογένεια Τουβίνη), Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως (Α. Βλαστός, Α. Συγγρός, Γ. Κορωνιός και Σ. Σκουλούδης), «Société Ottomane de change et de valuers» (Π. Κλάδος και Ε. Ευγενίδης)· διευθυντές και στις τέσσερις τράπεζες ήταν Έλληνες. Στις αρχές του 20ου αιώνα, από τις σαράντα ιδιωτικές τράπεζες της πρωτεύουσας, οι δώδεκα τουλάχιστον ήταν ελληνικές· παράλληλα, δεκαοκτώ από τους σημαντικότερους τραπεζίτες χρηματιστές ήταν επίσης Έλληνες (Σβολόπουλος, 1994: 70). Ορισμένοι, όπως ο Χρηστάκης Ζωγράφος και ο Γεώργιος Ζαρίφης, υπηρέτησαν ως τραπεζίτες ακόμη και την Αυλή! (Σβολόπουλος, 1994: 71)

πρόσβαση: 15-01-2012). Σύμφωνα με τον Berl, είναι «οι Ευρωπαίοι ή ευρωπαϊκής καταγωγής Ρωμαιοκαθολικοί κάτοικοι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας –κυρίως έμποροι και τραπεζίτες- που ενδιαφέρονταν σχεδόν αποκλειστικά για τα οικονομικά τους συμφέροντα» (1994: 133).

[10] Όπως αναφέρει ο Μούτσογλου, η εφημερίδα Βυζαντίς της 8ης Μαρτίου 1877 μεταφέρει την άποψη της γαλλικής εφημερίδας των Συζητήσεων, σύμφωνα με την οποία «Οι Έλληνες ελέγχουν το εμπόριο από την Κωνσταντινούπολη μέχρι τον Δούναβη και από το Βόσπορο μέχρι την Τραπεζούντα», (Μούτσογλου, 1998: 142).

Σύμφωνα με την άποψη του Berl, ολόκληρη η οικονομική ζωή της Κωνσταντινούπολης ήταν συνυφασμένη με την ελληνική δραστηριότητα (1994).

Επίσης, εξαιρετικά σημαντική ήταν η παρουσία των Συλλόγων, των Αδελφάτων, των Λεσχών και των διάφορων σωματείων, που το 1873 ανέρχονταν σε εικοσιπέντε τω αριθμώ ενώ στην Αθήνα ήταν μόλις επτά. Από το 1861, κορυφαίος εξ αυτών υπήρξε ο *εν Κωνσταντινούπολει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, αφού αποτέλεσε το σπουδαιότερο πνευματικό κέντρο της Πόλης με ευρωπαϊκή φήμη (Παπακώστας, 1980: 32 - 33) και δοκίμαζε στην πράξη τα όρια των φιλελεύθερων εξαγγελιών του σουλτάνου (Γιαννακόπουλος, 2002: 138). Παράλληλα, από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, τα νοσοκομεία ονομάζονται πλέον Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα (Κάννερ, 2002: 170), ενώ παρατηρείται η ίδρυση διαφόρων γυναικείων συλλόγων, που φέρουν ως επί το πλείστον το προσδιοριστικό «φιλόπτωχος», το οποίο περιλαμβάνει ως έννοια κάθε είδους φιλάνθρωπες κινητοποιήσεις (Μαμώνη - Ιστικοπούλου, 2002: 9). Επιπρόσθετα, αξιόλογη ήταν η θεατρική δραστηριότητα από διάφορα συγκροτήματα που ή ήταν εγκατεστημένα εκεί ή ανέβαιναν από την Αθήνα, στο θέατρο «Βέρδη» των «Μνηματακίων», της «Χαλκηδόνος» κ.ά. (Παπακώστας, 1980: 34).

Κατά το 19ο αιώνα ο δημόσιος διάλογος και η επικοινωνία μεγάλης κλίμακας ενισχύονταν από ένα πλήθος πρακτικών και τεχνολογιών. Ο ρόλος της τεχνολογίας του έντυπου μέσου και του Τύπου ειδικότερα σε αυτή την περίπτωση μπορεί εύκολα να κατανοηθεί. Δεκάδες φύλλα καθημερινής ή περιοδικής ενημέρωσης εμφανίστηκαν στην Κωνσταντινούπολη το 19ο και τον 20ό αιώνα σε πολλές γλώσσες. Ο Τύπος εδραιώθηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και, παρά τους περιορισμούς κατά τη χαμιτική περίοδο, διατήρησε κεντρική θέση στην πολιτική ζωή. Ο ελληνόφωνος Τύπος αναπτύχθηκε γρήγορα με εφημερίδες τακτικής κυκλοφορίας (*Νεολόγος*, *Κωνσταντινούπολις*, *Ανατολικός Αστήρ*, *Θράκη* κ.ά.), εβδομαδιαία και μηνιαία έντυπα. Το ίδιο ίσχυε για τις εφημερίδες που τυπώνονταν σε άλλες γλώσσες, στα Οθωμανικά, Αρμενικά, Εβραϊκά, Γαλλικά και Ιταλικά. Παρά το γεγονός ότι κάποιες από τις εφημερίδες και τα έντυπα είχαν σύντομη διάρκεια, διατήρησαν, ωστόσο, σταθερή εκδοτική πορεία και όλα μαζί διαμόρφωσαν τον επικοινωνιακό χώρο στον οποίο θεμελιώθηκε ο δημόσιος χώρος (Εξερτζόγλου, 2008).

Επίσης, την περίοδο που εξετάζουμε λαμβάνουν χώρα διάφορες «εσπερίδες», τα λογοτεχνικά βραδινά δηλαδή, που πραγματοποιούνταν όχι σε δημόσιους χώρους αλλά στα σαλόνια των σπιτιών, όπου διαβάζονταν διηγήματα και γίνονταν συζητήσεις γύρω από την κίνηση των γραμμάτων. Γνωστά κέντρα τέτοιων συγκεντρώσεων κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} ήταν τα σπίτια του γιατρού Φώτη Φωτιάδη και του υπαλλήλου του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών Νίκου Φαληρέα, οπαδού του Ψυχάρη (Παπακώστας, 1980: 41).

Όσον αφορά τις επιστήμες, άξιοι ιδιαίτερης μνείας, σε διαφορετικούς κλάδους, είναι οι «Φαναριώτες» Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Νικόλαος Δραγούμης, Γεώργιος Ράλλης και Περικλής Αργυρόπουλος, καθώς και οι Κωνσταντίνος Λεβίδης, Κωνσταντίνος Σχινάς, Μιχαήλ Χουρμούζης, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Ιωάννης Φιλήμων, Κωνσταντίνος Φρεαρίτης, Κωνσταντίνος Σάθας, Κωνσταντίνος Ρακτιβάν και τα μέλη των οικογενειών Ρίζου - Ραγκαβή, Ρίζου - Νερουλού, Σούτσου και Βυζαντίου. Όταν οι τελευταίοι αυτοί Φαναριώτες επέλεξαν την Αθήνα ως πεδίο των ποικίλων δραστηριοτήτων τους, η Κωνσταντινούπολη δεν έχασε την πολιτισμική της δυναμική, αφού εξακολουθούσαν να δρουν στους κόλπους της πνευματικοί άνθρωποι όπως οι Ηλίας Τανταλίδης, Επαμεινώνδας Κυριακίδης, Μανουήλ Γεδεών, Αλέξανδρος Πασπάτης, Φώτιος Φωτιάδης, Ελισαίος Γιαννίδης, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, Κωνσταντίνος Σπανούδης, Τζάνης Παπαδόπουλος, Ματθαίος Παρανίκας, Ηρακλής Βασιάδης, Χρίστος Αναστασιάδης - Παρμενίδης, Απόστολος Μελαχρινός, Όμηρος Μπεκές, Αντώνιος Γιαλούρης, Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου και Θεώνη Δρακοπούλου - Μυρτιώτισσα (Σβολόπουλος, 1994: 61 - 62). Αξιομνημόνευτοι είναι επίσης οι: Σπυρίδων Ζαμπέλιος, Σκαρλάτος Βυζάντιος και Αθανάσιος Υψηλάντης.

Όλα τα ανωτέρω συνθέτουν μια εικόνα του ελληνισμού της Πόλης που είχε φτάσει την εποχή εκείνη σε υψηλότατο βαθμό πνευματικής και πολιτιστικής ανάπτυξης. Ήταν μια εποχή αναπλάσεως για τον Ελληνισμό. Ο 19^{ος} αιώνας, ιδιαίτερα προς το τέλος του, φέρει εξαιρετικές πνευματικές προσωπικότητες, διανοητές, ιστορικούς, καλλιτέχνες, ανώτερους κληρικούς, συγγραφείς, επιστήμονες, αρχιτέκτονες, μια ολόκληρη γενιά εθνικών ευεργετών που διαθέτουν κοινωφελώς την περιουσία τους. Κρίκοι που συνέχονται, θα καταστούν επίσημα πρόσωπα της ελληνικής ιστορίας εμπνέοντας τις επόμενες γενιές. Θα ανοίξουν νέες οδούς πολιτισμού, θα δημιουργήσουν την νεοελληνική αυτοσυνειδησία και θα εμβληματίσουν την εθνική ταυτότητα, συγκεφαλαιώνοντας και επισφραγίζοντας όλες τις ιστορικοπολιτισμικές όψεις του ελληνικού παρελθόντος. Θα καταστούν δημιουργοί και αποκωδικοποιητές, αυθεντικοί ερμηνευτές του ελληνικού πιστεύω (Σαββάκης, 2009: 18).

Εικόνα 9: Άποψη της Κωνσταντινούπολης. (Πηγή: http://www.globaltravel.gr/shvac.php?vac_id=252)

Δ. Πολιτισμικά στοιχεία για τη ζωή των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης (μέσα 19ου - αρχές 20ου αιώνα) μέσα από αυτοβιογραφικά λογοτεχνικά κείμενα Κωνσταντινουπολιτών συγγραφέων

1. Συνοικίες - Προάστια: Ο περιβάλλων χώρος των λογοτεχνικών έργων

Η Κωνσταντινούπολη είναι μια πόλη με μεγάλη ιστορία, αλλά και κάθε συνοικία της έχει τη δική της μικρή ιστορία (Καρζής, 2002: 161). Οι Έλληνες κατοικούσαν σε συμπαγείς ενότητες σε συγκεκριμένες συνοικίες· στο Σταυροδρόμι, στα Ταταύλα, στο Φανάρι, στο Τζιμπαλί, στα Ψωμαθειά, στο Κοντοσκάλι, στο Μακροχώρι, στον Άγιο Στέφανο, στα Πριγκηπόννησα, στη Χαλκηδόνα, στη Χρυσόπολη, στα προάστια του Βοσπόρου (Στάθη, 2002: 254) (εικόνα 10 και 11). Θα ήταν δυνατό να υποστηριχτεί ότι η δυναμική παρουσία των Ελλήνων συσχετίστηκε ως ένα βαθμό με τις νέες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που οδήγησαν στην ανάδειξη των νέων οικονομικών και κοινωνικοπολιτικών κέντρων στην Κωνσταντινούπολη. Ενώ η παλαιά πόλη έπαψε να υπερέχει ως οικονομικό κέντρο, ο Γαλατάς και το Πέραν εξελίχτηκαν σε κέντρα όχι μόνο εμπορικής και τραπεζικής δραστηριότητας, αλλά και εντεινόμενης διεθνούς πολιτικής και κοινωνικής ζύμωσης (Σβολόπουλος, 1994: 52).

Οι περισσότερες σελίδες των λογοτεχνικών έργων εξελίσσονται στο αστικό τοπίο της Κωνσταντινούπολης, την εικόνα της οποίας σχηματίζει αβίαστα ο αναγνώστης: «Και πίστευαν πως η Κωνσταντινούπολη πάντα θα μυρίζει ρωμιοσύνη» (Ιορδανίδου, 2007[56]: 182). Τα σπίτια,

οι δρόμοι, ο Βόσπορος και κυρίως το Πέραν, ο Γαλατάς, ο Κεράτιος κόλπος, οι γειτονιές της, οι εξοχές και το υγρό κλίμα της συνθέτουν τη μαγευτική αυτή εικόνα (Συμεωνίδης, 2008).

Το Πέραν ή Σταυροδρόμι, το «πρώτιστον της Κωνσταντινουπόλεως προάστειον» (Μήλλας, 2002: 2), βρίσκεται στις παρυφές του Γαλατά, που ήταν το επίνειό του (Καρζής, 2002: 161) (εικόνα 27), και έχει έντονα κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, καθώς υπήρξε η έδρα των περισσότερων ξένων πρεσβειών στην Κωνσταντινούπολη αλλά και μεγάλο εμπορικό κέντρο σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Όπως παρατηρεί ο Μήλλας, «ως κοιτίδα για τους τελευταίους κυρίως αιώνες της ελληνικής ομογένειας, με τις εκκλησίες, τα εκπαιδευτήρια, τους συλλόγους, τα καταστήματα της κ.λπ., η συνοικία της Περαίας ανέδειξε μια κοσμοπολίτικη ρωμιοσύνη πάνω ακριβώς στο σταυροδρόμι Ανατολής - Δύσης» ([2002]: 9). Σύμφωνα με μια πρόχειρη καταμέτρηση, βασισμένη σε απογραφή του 1905 - 1906, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η κοινότητα αριθμεί περίπου 30.000 μέλη, συνιστώντας έτσι πιθανόν την πολυπληθέστερη ορθόδοξη κοινότητα της Πόλης (Ανδριανοπούλου, 2008).

Κατά μήκος της Μεγάλης Οδού του Πέρα (εικόνα 12), χτυπούσε η εμπορική και πολιτιστική φλέβα της Πόλης (Ανδριανοπούλου, 2008). Οι μεγαλύτερες τράπεζες ιδρύθηκαν εκεί μαζί με ξένες εταιρίες που είχαν την εποπτεία των περισσοτέρων δημόσιων υπηρεσιών (Ζαγκαβιέρου - Βούρβουλη, 2007: 30). Στα περίφημα passages παρισινού τύπου έβρισκε κανείς πολυτελέστατα ελληνικά και ευρωπαϊκά καταστήματα, θέατρα και αργότερα κινηματογράφους, ξενοδοχεία, διαμερίσματα και κτήρια πρεσβειών (Ανδριανοπούλου, 2008). Οικογένειες μεγαλοεμπόρων, τραπεζιτών και ξένων διπλωματών ζούσαν κοσμοπολίτικα και σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Το Πέραν ήταν ένα κέντρο χριστιανικό, ελληνικό, ευρωπαϊκό. Ήταν η προέκταση της Ευρώπης στην Πόλη (Ζαγκαβιέρου - Βούρβουλη, 2007: 30). Η ευμάρεια και ο βαθμός οργάνωσης της κοινότητας του Πέρα αντικατοπτρίζεται στους πολυάριθμους συλλόγους που δημιουργούνται μετά το 1860 στην περιοχή, με σημαντικότερους τον «Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως» και τη «Φιλόπτωχο Αδελφότητα Σταυροδρομίου», που ιδρύονται το 1861. Η εικόνα αυτή του κοσμοπολίτικου Πέρα συμπληρώνεται από κακόφημες συνοικίες και γειτονιές που δημιουργήθηκαν γύρω από την περιοχή (Ανδριανοπούλου, 2008).

Μεγάλο μέρος των υποθέσεων των λογοτεχνικών έργων που μελετάμε εκτυλίσσεται στο Σταυροδρόμι. «Το Πέρα είναι της μόδας», όπως μας λέει η Ιορδανίδου (122). Εκεί κατοικούσε και ο μεγαλοαστός Θεόδωρος, γιός του Δημητρού και είχε, όπως και πολλοί άλλοι Έλληνες, μεγάλο ναυτιλιακό γραφείο (33) που προμήθευε κάρβουνο από το Κάρντιφ (72), ενώ έκανε εμπόριο και με τη Ρωσία. Τα καράβια του έφταναν μέχρι την Οδησσό και από εκεί έφερναν και το μαύρο χαβιάρι (34). «Καινούργια μόδα τώρα μας βγήκε, το “Πέρα και το Πέρα”. Ίσαμε τώρα ξέρεις όλος ο κόσμος στο Σταυροδρόμι πήγαινε νάβρει γαμπρό» (97), λέει η Λωξάντρα στο

ομώνυμο μυθιστόρημα, ενώ από τη Χαρίκλεια (Χαρικλό) μαθαίνουμε για την αξία των σπιτιών στο Πέραν: «Η αλήθεια είναι πως το Μακροχώρι άδειασε. Έχει γεμίσει τουρκιά και αρμενιά. Κάλλιο κ' εγώ τότες, άμια[11] Λωξάντρα, το σπίτι μου να τόπαιρνα στο Σταυροδρόμι. Δε βλέπεις τι αξία πήρανε τα σπίτια εκεί» (97).

«Στο Πέρα οι δρόμοι ως το πρωί είναι γεμάτοι κόσμο. Εδώ ούτε η νύχτα είναι νύχτα, ούτε η μέρα, μέρα», αναφέρει η Ιορδανίδου (125 - 126). Στο κοσμοπολιτικό Πέραν βιώνει την εφηβεία του ο Λεωνής στο ομώνυμο μυθιστόρημα και ο Θεοτοκάς μας περιγράφει τον κήπο του Ταξιμιού, όπου διαδραματίζεται το μεγαλύτερο μέρος της υπόθεσης: «Ο Δημοτικός Κήπος του Ταξιμιού είτανε κόσμος ολόκληρος. […] Δεξιά και αριστερά είταν οι επίσημοι περίπατοι του Κήπου, που έκαναν κύκλο και πήγαιναν προς τη μεγάλη πλατεία του κέντρου. […] Ανάμεσα στους δύο περιπάτους, καθώς και στα πλάγια του Κήπου, ήτανε πυκνή πρασινάδα, μεγάλα δέντρα και στενά μονοπάτια» (19). Ο Ευελπίδης στο διήγημα *Θλιμμένα Παιδιά* αναφέρει πως υπήρχε ο Απάνω κήπος του Ταξιμιού και ο Κάτω των Μνηματακίων (83). Ειδυλλιακή είναι και η περιγραφή της θέας από την άκρη του κήπου που μας δίνει ο Θεοτοκάς «[…] σχημάτιζε σαν ένα μπαλκόνι κι έβλεπε από κάτω του το Βόσπορο κι αντίκρυ την όχθη της Ασίας και το Σκουτάρι. Δεξιά ανοιγότανε ο ορίζοντας της Προποντίδας με τα Πριγκιπόνησα, μισοσβησμένα μες στην ελαφριά ομίχλη. Είταν ένα πανόραμα που σου γέμιζε το μάτι […]» (22).

Ο Θεοτοκάς στο *Λεωνή* περιγράφει επίσης τα «Σκαλάκια» (εικόνα 13), «τα μεγάλα λιθόστρωτα σκαλοπάτια που οδηγούσαν από το Πέραν στο Γαλατά ανάμεσα σε σπίτια ετοιμόρροπα και ανάστατες προθήκες» (142):

> Είταν ένα μέρος παραμυθένιο, το πιο πολυσύχναστο ίσως μέρος των χριστιανικών συνοικιών της Πόλης και, συνάμα, η μόνιμη έδρα της πιο λαμπρής κοσμοπολίτικης αγοράς ψιλικατζήδων που μπορεί να συλλάβει ο νους του ανθρώπου. Είτανε το σημείο που συναντιότανε τα ψιλικατζίδικα δαιμόνια της Τουρκίας, του Ελληνισμού, της Ρωσίας, της λατινικής Ευρώπης, του Ισραήλ, των Βαλκανίων, του Καυκάσου […] (142).

Ο Ευελπίδης περιγράφει χαρακτηριστικά το πολυπολιτισμικό σκηνικό στο Πέραν, στο διήγημα *Η βασιλεία των Ρωμιών*:

> Εκειός ο δρόμος κι ο μαχαλάς εκείνος του Πέρα αντιπροσώπευαν σωστά όλη τη Βαβυλώνα της Πόλης. Ήτανε Αρμεναίοι σαν το μουσιού Καρνίκ Κιμπριτιάν, ήταν Εβραίος ο Σαμουλίκος ο παλιορουχατζής, ήτανε Λεβαντίνοι του Νταβέριο και της μαντάμ Ρικαρντί, ήτανε Χαλεπλήδες[12] τ' αρχοντικό του Ελιάς Μικτάρ, ήτανε Αρμενοκατολικοί, στον πίσω δρόμο, του Ζοζέφ

[11] Μτφρ.: θεία· το θηλυκό του μπάρμπας. Πολίτικο (Ευελπίδης: 183).
[12] Μτφρ.: Σύριοι, απ' το Χαλέπι. Πολίτικο. (Ευελπίδης: 183).

> Μπακιρτζιάν, ήτανε Αρναούτης[13] ο σουτσής ο Κόττας, ήταν Μαυροβουνιώτες οι καβάσηδες της εγγλέζικιας πρεσβείας λίγο πιο πάνω, ήταν, ήταν, και τι δεν ήταν. Τούρκους δεν είχε η γειτονιά μονάχα.˙ Αυτοί μέναν σε χωριστούς δικούς τους μαχαλάδες, εξόν βέβαια τους φρουτάδες με το σαρίκι και τη βράκα που 'χαν τα μαγαζιά τους στο Καλιοντζή Κουλούκ. Κι όλοι οι ρέστοι δικοί μας, -ίδης και -άδης και -όγλου και λιγοστοί οι -όπουλοι (165 - 166).

Το ελληνικό στοιχείο κυριαρχεί και στα Ταταύλα. «Η περιοχή Ταταύλα βρίσκεται στην ευρωπαϊκή πλευρά της Κωνσταντινούπολης. Ιδιαίτερα κατά το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα, αποτέλεσε πολυπληθή κοινότητα, οι κάτοικοι της οποίας ανήκαν στα μεσοαστικά στρώματα των Ελληνορθοδόξων» (Ανδριανοπούλου, 2008). Η Αγαθώ κατοικούσε στην εν λόγω κοινότητα και η Ιορδανίδου δίνει έμφαση στον ελληνικό χαρακτήρα της και την ομοψυχία μεταξύ των κατοίκων:

> Γύρω από το ιστορικό ναό του Άι - Δημήτρη οι Ταταυλιανοί ζούσαν οργανωμένοι με τα σχολεία τους, το Γυμναστήριο, τη Λέσχη τους. Με την Αλληλεγγύη που τους συνέδεε, οι Ταταυλιανοί θύμιζαν χριστιανική αδελφότητα σε ρωμαϊκή εποχή. Τα Ταταύλα ήταν το μόνο προάστιο της Πόλης που είχε πληθυσμό εκατό τοις εκατό ελληνικό. Τούρκος το πόδι του στα Ταταύλα να τον παρακαλούσες δεν το πατούσε. Εκεί διατηρούνταν όλα τα παλιά έθιμα. Ακόμα και το σήμαντρο, ένα ημικυκλικό ξύλο, που ο καντηλανάφτης το χτυπούσε στα σταυροδρόμια μ' ένα σφυράκι, καλώντας τους πιστούς στη λειτουργία. Το σήμαντρο χτυπούσε και στους θανάτους (37).

Όσον αφορά την χωροθέτηση της συνοικίας, η Ιορδανίδου αναφέρει τα εξής:

> Τα Ταταύλα είναι χτισμένα πάνω σε λόφο, και στην κορφή του λόφου είναι η Τούμπα. Πάνω στην Τούμπα, αντίκρυ στον Άι - Δημήτρη και στη Λέσχη, είναι τα δύο μεγάλα κέντρα: η *Ακρόπολις* και το *Αραράτ*. Καλοκαιρινά καφενεία, όπου μαζεύονται οι Ταταυλιανοί ν' ακούσουνε τους κανταδόρους να τραγουδούν τα τραγούδια της εποχής: *Εις το ρεύμα της ζωής μου*... ή: *Σε ηγάπων, με ηπάτας*... (38).

Ο αμιγώς ελληνικός χαρακτήρας των Ταταύλων αποδίδεται και μέσα από την αντίδραση του Γιωργάκη: «Την άλλη μέρα πήρε η Κλειώ τον Επαμεινώντα και το Γιωργάκη και τους πήγε στα Ταταύλα. Στα Ταταύλα ήταν που ο Γιωργάκης δεν πίστευε στα μάτια του. -Καλέ εδώ είναι Ελλάδα! Έλεγε και ξανάλεγε» (105). Ενδιαφέρον είναι και το στοιχείο που αναφέρει η Ιορδανίδου ότι εκείνη την εποχή στα Ταταύλα δεν είχαν αμάξια αλλά σεντιές[14].

[13] Μτφρ.: Αρβανίτης απ' τους εγκατεστημένους γύρω στην Πόλη. Πολίτικο. (Ευελπίδης: 188).

[14] «Οι σεντιές ή πορταντίνες (Ευελπίδης: 65) ήταν καθιστά κλειστά φορεία, με παράθυρα, ταπετσαρισμένες με ρόζ και θαλασσί ατλαζί, και τοποθετημένες πάνω σε δυό δοκάρια. Ένας βαστάζος από μπρός και ένας από πίσω

Δε μπορεί κανείς να μιλήσει για την Πόλη, αν δεν αναφερθεί στο Φανάρι (εικόνα 28) και στους ανθρώπους που έζησαν εκεί. «Το Φανάρι, που ήταν μέσα στον Κεράτιο Κόλπο, εξακολουθούσε να είναι το κέντρο της ελληνικής διανόησης, όμως είχε χάσει την πρωτινή του αίγλη», μας λέει η Ιορδανίδου (19). Ήταν επίσης το θρησκευτικό κέντρο των Ελλήνων της Πόλης, όπου είχε την έδρα του το Οικουμενικό Πατριαρχείο από το 17ο αιώνα, όπως φαίνεται από την περιγραφή του Θεοτοκά αναφορικά με τη γιαγιά του Λεωνή και τη μαγείρισσά της: «Βέρες Φαναριώτισσες κι οι δύο, γεννημένες και μεγαλωμένες μες στην καρδιά του Φαναριού, στον ίσκιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Μεγάλης του Γένους Σχολής» (38).

Η Λωξάντρα γεννήθηκε στα Ψαμαθιά. Από μικρό παιδί πήγαινε στο Μπαλουκλί με τη μητέρα και με τη γιαγιά της. «Τα Ψαμαθιά ήταν μια από τις πιο σημαντικές ελληνορθόδοξες συνοικίες, στο νοτιοδυτικό τμήμα της Κωνσταντινούπολης» (Ανδριανοπούλου, 2008). Το σπιτικό της όμως το θεμελίωσε στο Μακροχώρι, «προάστιο κοντά στον Άγιο Στέφανο και στο Επταπύργιο, πάνω στα γαλανά νερά της Προποντίδας» (Ιορδανίδου: 22), ενώ εκεί βρισκόταν και το πατρικό της Ελένης Χαλκούση. Η τελευταία αναφέρεται στην Αθηνά Γαϊτάνου - Γιαννιού η οποία στο βιβλίο της «Το πνευματικό Μακροχώρι του καιρού μου» γράφει πως το 1903 - 1907 τα 3/5 των κατοίκων ήταν ομογενείς, το 1/5 Τούρκοι και το άλλο 1/5 Αρμένιοι και Ευρωπαίοι (13 - 14). Υπήρχε και σιδηροδρομικός σταθμός, απ' όπου περνούσε και στάθμευε το Orient - Express, Constantinople - Vienne - Paris.

Όσον αφορά τους τόπους παραθερισμού, η Ελένη Χαλκούση αναφέρει τη Χάλκη, την Πρίγκηπο, τα Θεραπειά, το Μπουγιούκ - Ντερέ, την Αντιγόνη και την Πρώτη (190 - 191). Ο αδελφός της Λωξάντρας ο Κώτσος με τη σύζυγό του Κλεονίκη κατοικούσαν στα Θεραπειά που βρίσκονται στην ευρωπαϊκή ακτή του Άνω Βοσπόρου. «Κατά το 19ο αι. έγιναν θέρετρο της ρωμαίικης ευκατάστατης τάξης της Κωνσταντινούπολης, όπως και των εύπορων Ευρωπαίων της πόλης, και ήταν γνωστά ως "θερινό Φανάρι". Στις αρχές του 20ού αιώνα, εξακολουθούσαν να αποτελούν έναν από τους πλέον αριστοκρατικούς οικισμούς της Κωνσταντινούπολης (Μπενλίσοϊ, 2008).

«Πριγκηπόνησα […] όπου όλα τα πράγματα είναι ήρεμα και γελαστά» γράφει ο Θεοτοκάς στο *Λεωνή*, ενώ περιγράφει και την Πρίγκηπο: «Το νησί […] ήταν όλο βίλλες με κόκκινα κεραμίδια και κήποι φορτωμένοι τριανταφυλλώνες, γαζίες, μιμόζες, χαλιά από πετούνιες και πανσέδες. Από πάνω οι λόφοι με τα δάση των πεύκων» (122 - 123). Ο Χρήστος Ευελπίδης χαρακτηρίζει την Πρίγκηπο «τόπο της χαράς και της διασκέδασης» (14). «Το νησί είναι το μεγαλύτερο του συμπλέγματος των Πριγκηποννήσων. Στα μέσα του 19ου αιώνα

σήκωναν τη σέντια, και η ωραία που πήγαινε στο χορό χαιρετούσε δεξιά - ζερβά σαν κυρία Πομαντούρ» (Ιορδανίδου: 36 - 37).

εξελίχθηκε σε παραθεριστικό θέρετρο των πλούσιων κατοίκων της Πόλης και γνώρισε σημαντική πληθυσμιακή αύξηση» (Μπενλίσοϊ, 2008). Η Ιορδανίδου μας δίνει μια ειδυλλιακή περιγραφή της Χάλκης: «Όλα θαρρείς και εγκυμονούσανε εκείνο το καλοκαίρι στη Χάλκη» (173 - 174) όπου είχαν πάει για τις καλοκαιρινές τους διακοπές η Λωξάντρα με την Κλειώ, ενώ και ο Χρήστος Ευελπίδης αναφέρει τις «οπτασίες του πράσινου και του γαλαζοπράσινου, ακρογιαλιών και πεύκων, της εξοχής στη Χάλκη» (81). Περιγράφει επίσης τους δύο δρόμους του νησιού, της Εμπορικής και της Θεολογικής: «ο πρώτος δρόμος ήταν αξένοιαστος· σπίτια και κόσμος και παιδιά, σύντροφοι σε παιχνίδια και τρεχάλες. Ακόμα κι ο γιαλός, ο Ταρσανάς, ίσιος και μαλακός, […]. Ο άλλος δρόμος ήταν το μυστήριο· Ο κόσμος λιγοστός από κει πάνω […]. Η θάλασσα από κει ήταν περιπέτεια […]» (82). Η Χάλκη είναι το δεύτερο μεγαλύτερο νησί των Πριγκηπονήσων. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, με την έλευση του ατμόπλοιου και με την ίδρυση σημαντικών σχολών, το νησί σταδιακά εξελίσσεται σε σημαντικό πνευματικό κέντρο και παραθεριστικό θέρετρο των πλούσιων κατοίκων της Πόλης (Μπενλίσοϊ, 2008).

Μέσα από τη μελέτη των κειμένων διαπιστώνουμε επομένως την ύπαρξη αρκετών κοινοτήτων στην Κωνσταντινούπολη όπου ήταν ισχυρή η παρουσία του ελληνικού στοιχείου (εικόνα 10 και 11). Άλλωστε, οι Έλληνες της Πόλης αποτελούσαν αυτοδύναμη εθνική ομάδα.

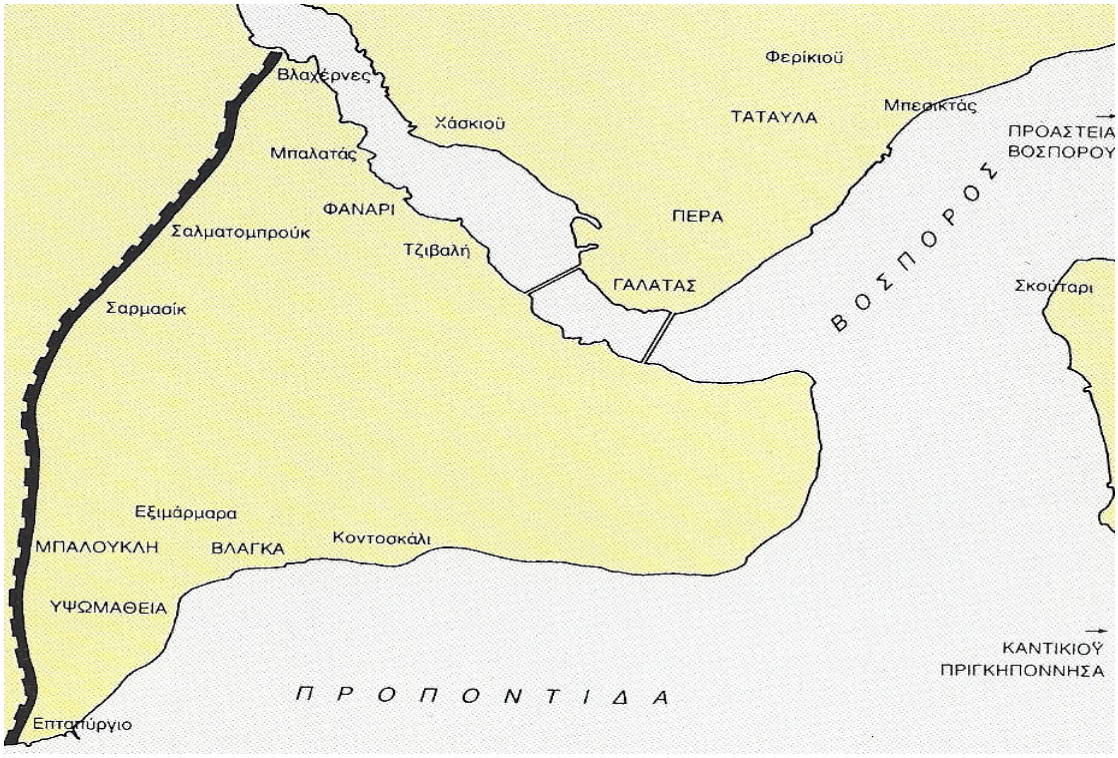

Εικόνα 10: Σημεία έντονης πληθυσμιακής παρουσίας του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης. (Πηγή: Σβολόπουλος Κ., *Κωνσταντινούπολη 1856 - 1908, Η ακμή του Ελληνισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1994: 117.)

Εικόνα 11: Προάστια του Βοσπόρου, στην ευρωπαϊκή και ασιατική ακτή. (Πηγή: https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10150257820399630&set=a.10150257820364630.344726.269192289629&type=3&theater)

Εικόνα 12: Η περίφημη «Μεγάλη Οδός του Πέραν» ("Grande Rue de Pera"), η βιτρίνα εξευρωπαϊσμού της Πόλης του 1900. (Πηγή: Σταματόπουλος Κ. & Μήλλας Ακ., *Κωνσταντινούπολη, Αναζητώντας τη Βασιλεύουσα*, Φωτογραφίες: Λ. Έβερτ, Ντ. Μηναΐδη & Μ. Φακίδη, Εκδόσεις Λούση Μπρατζιώτη, Αθήνα, 1990: 27, αρχείο Ακύλλα Μήλλα.)

2. Κοινωνικό πλαίσιο: Εθνότητες της πολυπολιτισμικής κοινωνίας της Πόλης

Η Πόλη την περίοδο που εξετάζουμε είναι ένα πολύχρωμο μωσαϊκό από πλήθος εθνοτήτων, που συνυπάρχουν μεταξύ τους διατηρώντας η καθεμία τον πολιτισμό της αλλά και ανταλλάσσοντας πολιτισμικά στοιχεία.

Στην καθημερινότητα της Λωξάντρας και κατ' επέκταση των απλών ανθρώπων της Πόλης, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο οικογενειακό και ευρύτερο κοινωνικό της περιβάλλον. Το οικογενειακό περιβάλλον συνθέτουν η Κλειώ, ο Δημητρός, η Ελεγκάκη, η Αγαθώ, ο Θεόδωρος. Οι συγγενείς διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο καθότι επισκέπτονται συχνότατα τα σπίτια ο ενός του άλλου και κάθονται λίγες μέρες μαζί παρόλο που κατοικούν σε διαφορετικά προάστια που απέχουν αρκετά μεταξύ τους: «Απ' το Βόσπορο, απ' το Καντίκιοϊ, απ' τα Ταταύλα ξεκινούσανε οι συγγενείς να έρθουν στο Μακροχώρι […]. Δύο φορές το χρόνο ερχότανε απαραιτήτως όλο το σόι της στο σπίτι. Ερχότανε με τους μπόγους του, με τα παιδιά τους και τα σκυλιά τους, να μείνουν λίγες μέρες μαζί. Ποιός πήγαινε τότε μονομερίτικα επίσκεψη;» (25). Ο Γιώργος Θεοτοκάς μας δίνει επίσης την εικόνα μιας δεμένης οικογένειας (15), ενώ παρόμοια εντύπωση για την οικογένεια αποκομίζουμε από όλους τους συγγραφείς.

Όσον αφορά το κοινωνικό περιβάλλον, ιδιαίτερη είναι η σχέση της Λωξάντρας με τον Αλή, το μπεχτσή (νυχτοφύλακα[15]) του Μακροχωρίου που είναι μάλιστα Τούρκος (75). Κάθε βράδυ περιμένει να τον ακούσει απ' το κρεβάτι της να ξεκινήσει τη βάρδιά του και κάθε πρωί να του ψήσει καφέ. Επίσης με το Μουσταφά, τον αυγουλά που είναι κι αυτός Τούρκος και τους υπόλοιπους πλανόδιους πωλητές. Ο μαχαλάς είναι δικός της· η ζωή του απλού κόσμου λαμβάνει χώρα στο μαχαλά και το σκηνικό της πολυπολιτισμικής κοινωνίας συνθέτουν ο Τούρκος σούτσης[16], ο τζιερτζής[17], ο σαλεπιτζής, ο Βόσνος ντοντουρματζής[18], ο Πέρσος χαλβατζής, ο Αρμένης ψαράς, ο Ταρνανάς δηλαδή ο Αρμένης βοηθός της Λωξάντρας στην κουζίνα και η Σουλτάνα. Παρόμοιο πολυπολιτισμικό σκηνικό και στο Πέραν όπου μετακόμισε η Λωξάντρα. Η Ιορδανίδου μας πληροφορεί: «Όπως ο γαλατάς στην Πόλη ήτανε Σλάβος, ο ψαράς Αρμένης, ο φούρναρης Ηπειρώτης, έτσι και ο ξυλοκόπος ήτανε Κούρδος» (139).

Η Ιορδανίδου – μέσα από τις αντιδράσεις της Λωξάντρας – μας δίνει μία ουσιαστική και διεισδυτική εικόνα για ένα δύσκολο θέμα: την πραγματικότητα των σχέσεων Ελλήνων και Τούρκων που – όπως διαπιστώνουμε – είναι πολυδιάστατη. Η γενική εντύπωση του κακού Τούρκου: «Οι Τούρκοι βέβαια ήταν τα σκυλιά, αλλά οι Τούρκοι για τη Λωξάντρα ήταν μία έννοια πολύ μπερδεμένη» (46) ανατρέπεται από τα συγκεκριμένα πρόσωπα, το νυχτοφύλακα,

[15] άναβε τις λάμπες του δρόμου το βράδυ και τις έσβηνε το πρωί
[16] νερουλάς
[17] αυτός που πουλάει πλεμόνι για τις γάτες, γλώσσες και μυαλά
[18] παγωτοπώλης

τον αυγουλά, το νερουλά, το σαλεπιτζή κ.λπ.: «Τι σχέση όμως είχανε αυτά τα πράματα με τον Αλή ή με τον αυγουλά της το Μουσταφά, που όταν έβγαζε το νύχι του καλαγκάθι ερχότανε και της γύρευε αγίασμα απ' το Μπαλουκλί;» (46) (Συμεωνίδης, 2008). Όπως αναφέρει η Ιορδανίδου, «γι' αυτό όλες εκείνες οι εθνικότητες ζούσανε αρμονικά. Αν δεν τους φούντωναν τα μυαλά, αν δεν τους φανάτιζαν, τι είχε να μοιράσει η Λωξάντρα με το φουκαρά τον αυγουλά και με τον έρημο τον μπεχτσή» (80). Παρόμοια άποψη εκφράζεται στο επεισόδιο με τον Τούρκο Πρόξενο στην Αθήνα:

> - Άνετζιμ[19], λέει ο πρόξενος, εγώ Τούρκος είμαι!
> - Ε, και τι γένηκε σαν είσαι Τούρκος; Και ο μπεχτσής μου Τούρκος ήτανε. Και ο αυγουλάς μου Τούρκος. Και όμως τι καλοί άνθρωπο που ήτανε και οι δύο! Και χτυπώντας τον στην πλάτη:
> - Μη στεναχωριέσαι, γιόκα μου. Τί πειράζει που είσαι Τούρκος. Άνθρωπος να είσαι. Ρωμιός, Τούρκος, τι θα πει! Άνθρωπος να είσαι (204).

Ενδεικτικό των αρμονικών σχέσεων μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων είναι και το περιστατικό που περιγράφει ο Θεοτοκάς στο *Λεωνή*, την πρώτη φορά που πέρασε από το Βόσπορο ένα πλοίο με ατμό. «Τα χωριά έγιναν άνω κάτω, κατέβηκε στις παραλίες πλήθος λαός, Έλληνες και Τούρκοι, με τους παπάδες και τους χοτζάδες τους επί κεφαλής, και τότε πια όλοι συμφώνησαν πως χάλασε ο κόσμος» (13).

Όσον αφορά τους Αρμενίους, ο Θεοτοκάς αναφέρει:

> Δεν ήθελε να πει ο Λεωνής πως οι Αρμένηδες είναι κακοί άνθρωποι. Ίσια - ίσια που είναι ήρεμοι, καλόβουλοι, γλυκομίλητοι, αγαπούν το καλό φαί, τα γλυκίσματα και τα σιρόπια. Όταν πας σπίτι τους τσακίζονται να σε περιποιηθούν, όπου θελήσεις να καθήσεις τρέχουν και σου βάζουν μαξιλάρι, σου δίνουν και σκαμνάκι να πατάς τα πόδια σου, σου λένε ένα σωρό κομπλιμέντα και σε ταΐζουν τόσα πράματα που φεύγεις με χαλασμένο στομάχι. Μα τέλος πάντων δεν κάνουν για Αυτοκράτορες και για αρχιστράτηγοι […] (45).

Ο Χρήστος Ευελπίδης δίνει μια διαφορετική εικόνα για τις σχέσεις μεταξύ των εθνοτήτων της πολυπολιτισμικής κοινωνίας στο διήγημα *Η βασιλεία των Ρωμιών*:

> Κείνη την υποψία για τους Ρωμιούς δεν τη βαστούσε μόνο ο μουσιού Καρνίκ κι οι Αρμεναίοι. Την είχαν με το παραπάνω κι οι Ρωμιοί για τους Αρμένηδες και τους Εβραίους και τους Χαλεπλήδες και τους Αρναούτηδες, την είχαν κι οι Εβραίοι για τους Ρωμιούς και για τους

[19] Μτφρ.: Μανούλα μου

> Λεβαντίνους, κι οι Λεβαντίνοι για όλους τους άλλους· όλες εκείνες οι φυλές της Βαβυλώνας, που κατοικούσανε στην Πόλη, είχαν την υποψία μεταξύ τους. Κι οι Τούρκοι, οι κυρίαρχοι που κρατούσαν την εξουσία και τη δύναμη, μοιράζουνταν την κακιάν ιδέαν που είχαν, ο ένας για τον άλλο, οι υπήκοοί τους˙ και τη μοιράζουνταν με κάποια συγκατάβαση, γιατί ήτανε απλοϊκοί κι είχαν για σιγουριά τις σπάθες και το πλήθος τους (164).

«Ήταν κληρονομιά από μακριούς αιώνες η έλλειψη κάθε αδερφοσύνης για τους λαούς αυτούς που ζούσαν και υποφέρανε δίπλα στον ένα ο άλλος» (165), σύμφωνα με τον Ευελπίδη, ενώ «στις μεγάλες στιγμές και στις δοκιμασίες του ενός σπάνια συμπονούσαν οι άλλοι, κι εκεί σαν άτομα κι όχι σαν έθνη» (168). Ενδεικτική είναι η περιγραφή της Ιορδανίδου αναφορικά με τη σφαγή των Αρμενίων:

> Σκοτώθηκαν καν δέκα καν είκοσι χιλιάδες άνθρωποι, λεηλατήθηκαν τα σπίτια και οι εκκλησίες τους, ολόκληρες οικογένειες εξοντώθηκαν, «γιαγνίς ολντού»[20]. Τα αίματα από τα πεζοδρόμια τα γλείψανε οι σκύλοι και η ζωή άρχισε να κυλά σα να μην έγινε τίποτα. Βγήκε ο Ταρνανάς από κάτω απ' το κρεβάτι, ήρθε η Ελεγκάκη, κι όλοι μαζί στην κουζίνα άρχισαν να ετοιμάζουν τα γλυκά για την αρραβώνα της Κλειώς που πλησίαζε. Σκούπισε η Λωξάντρα τα δάκρυά της κ' έκανε τα πικρά γλυκά, γιατί εκείνο έτσι είναι. Κ' έπειτα, να σε πω… *το γαρ πολύ της θλίψεως φέρει παραφροσύνην*. Α! όλα κι όλα (148).

Όπως αναφέρει ο Ευελπίδης, «οι Ρωμιοί κάναν παρέα μεταξύ τους, ήταν και τόσοι πολλοί!» (166). Όσον αφορά την άποψή τους για τις υπόλοιπες εθνότητες, μαθαίνουμε τα εξής:

> Στα μάτια των Ρωμιών οι Λεβαντίνοι ήταν οι ψευτοευρωπαίοι παραδόπιστοι υποκριτές· άνθρωποι με ψεύτικα αισθήματα, με ξένη γλώσσα και με δανεικιά πατρίδα. Οι Εβραίοι – τους λέγανε και Γιαουντήδες – ήτανε οι παράσιτοι, που δε γνωρίσανε ποτέ τους αλέτρι και σφυρί· έμποροι ναι, σαράφηδες, τραπεζίτες, σπάνια γιατροί και πιο συνηθισμένα παλιαρουχατζήδες, όλο δουλειές του ποδαριού ή, αν αγαπάς, του κεφαλιού· ποτέ τους όμως του χεριού· ήταν οι φοβιτσιάρηδες, οι φωνακλάδες, οι μπουτζουξουλήδες, οι τσιγκούνηδες. Οι Χαλεπλήδες ήταν σαν τουρκοχριστιανοί κι οι παραλήδες τους ήταν παρέα με τους Λεβαντίνους. Οι Αρναούτηδες, Αρβανιτάδες, χοντροκέφαλοι, χωριάτες, ήταν ζαρζαβατσήδες και τζιερτζήδες και σούτσηδες. Κι οι Αρμένηδες τρώγαν την πιο μεγάλη κοροϊδία για όλα τους οι δύστυχοι. Για τη μελαχρινάδα και την ασκήμια τους, για τους χοντρούς τους τρόπους, για την κακογουστιά τους στα παρδαλά τα χρώματα, παχιά, την άχαρη, για τις προδοσίες που κάναν οι μισοί στους άλλους μισούς μπροστά στους Τούρκους, ακόμα και γιατί τους σφάζαν κάθε λίγο οι Τούρκοι (167).

[20] Μτφρ.: Έγινε λάθος

Όσον αφορά τα δυτικά πρότυπα, στο χριστουγεννιάτικο γεύμα που περιγράφεται στη *Λωξάντρα* (34 - 36) παρατηρούμε ότι ελλοχεύει μια διάθεση απόρριψης της νύφης της Καμίλλη, αφού τα γαλλικά πρότυπα δεν ανταποκρίνονται στο πρότυπο της γυναίκας της Ανατολής που αντιπροσωπεύεται από τη Λωξάντρα. Αυτό φαίνεται στα ακόλουθα σημεία: «Δεν τρώει η αδικιωρισμένη, και το παιδί της δεν ταΐζει» (34) και «Φά'το, φά'το κακόν - καιρό - να - μην - έχεις» (34). Η Λωξάντρα αντιδρά έντονα στην ολιγοφαγία της νύφης, αφού, όπως αναφέρει και η Ελένη Χαλκούση, η ανατολίτικη αισθητική εκφράζεται μέσα από «τα επιφωνήματα θαυμασμού για τα κοριτσάκια που είναι "άσπρα και παχουλά", για τις δεσποινίδες που είναι ψηλές, ξανθές και… "αφράτες"…» (19).

Όσον αφορά τη γλώσσα, ο Ευελπίδης αναφέρει ότι οι Έλληνες δε συμμετείχαν στο ανακάτωμα των λαών μέσα στην πολυεθνική Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι είχαν ένα μονάχα δέσιμο μεταξύ τους: «Τη γλώσσα τη δικιά μας τη ρωμαίικια, σπασμένη, ξεσκισμένη, μια γλώσσα ζωντανή για όλους» (166). Έτσι, «ο Ρωμιός σπάνια ήξερε τα τουρκικά, ο σιόρ Γιακουμής δεν ήξερε λέξη. Ο Εβραίος τα μιλούσε όλα, ο Χαλεπλής κι ο Αρμένης ήξεραν τουρκικά, ο Λεβαντίνος δεν τα ήξερε. Μα όλοι τους, εξόν τους Τούρκους, μιλούσανε ρωμαίικα, πριν απ' τα γαλλικά κι απ' όλα τ' άλλα που μάθαιναν στα σκολειά τα ξένα οι καλοί τους» (167). Τέλος, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι, όπως αναφέρει ο Θεοτοκάς, οι πουλητάδες στα Σκαλάκια τραγουδούσανε ρυθμικά: «Φαλιμέντο πράμα! Φαλιμέντο πράμα!», από την άποψη ότι επρόκειτο για μια έκφραση διεθνική, που είχε διαμορφωθεί από το ανακάτωμα των γλωσσών (142 - 143).

Διαπιστώνουμε επομένως τις αρμονικές – σε γενικές γραμμές – σχέσεις μεταξύ των εθνοτήτων, με μόνη απόκλιση τη μαρτυρία του Χρήστου Ευελπίδη, ο οποίος αναφέρει ότι επικρατούσε καχυποψία, ενώ παράλληλα τονίζει πως η από κοινού χρήση της ελληνικής γλώσσας ήταν το μόνο σημείο επαφής μεταξύ των εθνοτήτων.

Εικόνα 13: Τα περίφημα και εμπορικότατα «Σκαλάκια» που συνδέουν τη Μεγάλη Οδό του Πέραν με το Χαβιαρόχανο και τη γέφυρα του Γαλατά. Αν τα περισσότερα καταστήματα του πολυσύχναστου περάσματος ανήκαν σε Ρωμιούς, στα 118 πλατειά σκαλοπάτια του έβλεπες κάθε λογής πραμάτεια και πραματευτές κάθε φυλής. Ώστε τα σκαλάκια, γνωστά και ως Γιουκσέκ καλντερίμ (όρθιο οδόστρωμα), να θυμίζουν «Αυλή των θαυμάτων». (Πηγή: Σταματόπουλος Κ. & Μήλλας Ακ., *Κωνσταντινούπολη, Αναζητώντας τη Βασιλεύουσα,* Φωτογραφίες: Λ. Έβερτ, Ντ. Μηναΐδη & Μ. Φακίδη, Εκδόσεις Λούση Μπρατζιώτη, Αθήνα, 1990: 21, αρχείο Ακύλλα Μήλλα.)

3. Παλαιά και νέα ήθη στην κοινωνία της Πόλης

Η πολίτικη κοινωνία είναι μια κοινωνία με συντηρητικές βάσεις. Έτσι, ο θείος Σοφός, θείος του Γιωργή στο διήγημα *Άι Γιώργης* του Χρήστου Ευελπίδη, όταν έχασε τη σύζυγο του Ελένη κι ενώ ακόμα βίωνε μεγάλο πόνο για την απώλεια, αποφάσισε να ξαναπαντρευτεί. Το γεγονός αυτό προκάλεσε αντιδράσεις από το οικείο οικογενειακό του περιβάλλον, αφού «[…] όλοι οι συγγενείς του οι αγαπητοί, δηλαδή οι συγγενείς εκείνης, του ρίχνανε λόγια άδικα για το δεύτερο γάμο του. Και μπέρδευαν ανόητα τη θύμηση εκείνης μ' αυτή την άσχετη υπόθεση» (24). Εδώ φαίνεται ο συντηρητικός χαρακτήρας της πολίτικης κοινωνίας που δεν αποδέχεται εύκολα ένα δεύτερο γάμο. Όμως, οι αντιδράσεις ήταν αδικαιολόγητες, αφού «αυτός

ξαναπαντρεύτηκε για να ’βρει κάποιαν άκρη στην καθημερινή ανάγκη της ζωής που χρειαζόταν φροντίδες και διαταγές και διαχείριση, ακόμα και κουβέντες» (24).

Ο συντηρητικός χαρακτήρας της πολίτικης κοινωνίας εκφράζεται και μέσα από την εντύπωση που προκαλούν στην Ελένη Χαλκούση τα μικτά μπάνια: «Στα Φλωριά […] είδα μια μέρα να λιάζονται στην αμμουδιά, με τα “μαγιώ” τους, Ρώσοι και Ρωσίδες μαζί! Φαντάσου! Μπάιν - μιξτ.» (106), ενώ και ο Γιώργος Θεοτοκάς αναφέρει πως οι Γερμανοί αξιωματικοί είχαν οργανώσει στην παραλία Γιωργούλι της Πριγκήπου τα πρώτα μικτά λουτρά που είχε δει η Πόλη και πως το γεγονός αυτό είχε συνταράξει τότε την κωνσταντινουπολίτικη κοινωνία: «Ερχόντανε πλήθος άνθρωποι στην Πρίγκιπο ειδικά για να δούνε αυτό το πρωτάκουστο θέαμα, […] Είτανε κάτι το πολύ παράξενο, μα και ανησυχητικό» (121). Και συνεχίζει ο Θεοτοκάς με μια διάθεση να καυτηριάσει τη σοβαροφάνεια των Κωνσταντινουπολιτών:

> Πολλοί από τους θεατές έπαιρναν ύφος θυμωμένο και καταδίκαζαν τα νέα ήθη, έλεγαν πως όλα αυτά είναι μεγάλη διαφθορά και διάλυση της κοινωνίας, κατά βάθος όμως δε θα τους δυσαρεστούσε και τόσο πολύ το σεριάνι, γιατί δεν το κουνούσαν από κει παρά μονάχα όταν συμμαζευόντανε οι κολυμβητές. Είταν άλλωστε λουτρά περιωπής, συναντούσε κανείς εκεί μεγάλα πρόσωπα και γυναίκες διάσημες για τα λούσα τους και την ομορφιά τους […] (121 - 122).

Η Ελένη Χαλκούση αναφέρει ότι τα μικτά μπάνια έφερε στην Πόλη η αφρόκρεμα της ρωσικής αριστοκρατίας, μετά τον Οκτώβριο του 1918 (193). Μέχρι τότε επικρατούσαν θαλάσσια λουτρά υπό μορφήν ξύλινης παράγκας μέσα στη θάλασσα και για να φτάσεις εκεί έπρεπε να διασχίσεις μια ξύλινη πασαρέλα. Όλ’ αυτά γίνονταν για να είσαι μακριά από την παραλία και τα αδιάκριτα βλέμματα και φυσικά ήταν χωριστά τα δύο φύλα, υπήρχε ακόμα και συρματόπλεγμα με επιπλέουσες σημαδούρες για να καθορίζει τα όρια του κάθε φύλου και λιμενικός στη στεριά που παρακολουθούσε με κιάλια για να εντοπίσει τυχόν παραβάτες (193).

Όπως παρατηρεί ο Θεοτοκάς, πλέον η κατάσταση έχει αλλάξει:

> Τώρα τα πράγματα έχουν εκλαϊκευτεί. Οι Σύμμαχοι είχαν διαδώσει τα μικτά λουτρά σ’ όλες τις παραλίες των Πριγκιπονήσων και του Βοσπόρου, άρχιζε κι ο πολύς ο κόσμος να τα συνηθίζει. Τα πλήθη των Ρώσων προσφύγων είχαν καταργήσει και το μπανιόρουχο. Έβλεπες τις αριστοκράτισσες σερβιτόρες να βουτάνε θεόγυμνες σ’ όλες τις απόμερες ακροθαλασσιές, χωρίς να σκοτίζονται αν στεκόντανε οι διαβάτες και τις παρακολουθούσαν. Οι στρατοί κι οι στόλοι καλοπερνούσαν, το καλοκαίρι ήταν μια ατέλειωτη, πάνδημη εορτή (121 - 122).

Η Ελένη Φωκά στο μυθιστόρημα *Λεωνής* κάθε άλλο παρά συντηρητική είναι με δεκάδες θαυμαστές και ερωτικές εξομολογήσεις (133 - 135). Όπως παρατηρούν με ζήλεια τα κορίτσια που τη σχολιάζουν, εκμεταλλεύεται το καθετί χωρίς ντροπή, δε χάνει ευκαιρία για να κάνει το κέφι της, δε σκοτίζεται ποτέ για το τι θα πει ο ένας και ο άλλος. «Αυτή ξέρει να ζήσει! Όχι σαν κι εμάς!» λένε με παράπονο τα συνομήλικά της κορίτσια (116). Η στάση της αυτή ωστόσο προκαλεί την κριτική των αγοριών, όπως ο Παύλος Πρώιος: «[…] δε θέλω να έχω επαφές μ' ένα κορίτσι που πηγαίνει και φιλιέται μ' όλο τον κόσμο» (57), λέει χαρακτηριστικά, ενώ και αλλού παρατηρεί ειρωνικά: «-Μα δεν θα μείνει τέλος πάντων κανείς χωρίς να τη φιλήσει;» (126).

Εντύπωση προκαλεί και το «κόρτε» στον κήπο του Ταξιμιού (25, 25 και 28) αλλά και στις νυχτερινές εξόδους (87), που ξεκινούσε σαν φλέρτ με τα μάτια, αλλά μπορούσε να πάρει και άλλες προεκτάσεις, ενώ υπήρξε, πολλές φορές, αιτία παρεξηγήσεων, όπως περιγράφει ο Θεοτοκάς (25). Το συναντάμε και στα ντεμπαρκαντέρ: «Εδώ οι φλογερές ματιές, τα καρδιοχτύπια, το άγριο κουτσομπολιό και το άγριο κόρτε», όπως μας λέει η Χαλκούση (192). Άλλωστε, οι πειρασμοί για τα νεαρά αγόρια ήταν πολλοί, ειδικά όταν ο Λεωνής άρχισε να συνοδεύει το Δήμη στις ερωτικές του εκστρατείες: «Έβγαιναν μαζί, προς το βράδυ, κι έπαιρναν βόλτα το Ταξιμί, το Αγιάζ - Πασά, το Πεδίο του Άρη» (84) μας λέει ο Θεοτοκάς, ενώ έφτασαν και μέχρι το κακόφημο Αμπανόζ σοκάκι (88). Σε παρόμοιες γειτονίες του Πέρα σύχναζαν και ο Επαμεινώντας με το Γιωργάκη στη *Λωξάντρα*.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η κοινωνία των Ελλήνων της Πόλης είναι κατά βάση συντηρητική αλλά η επαφή με πλήθος των εθνοτήτων στο κοσμοπολίτικο και πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης κομίζει νέα ήθη, κάθε άλλο παρά συντηρητικά, τα οποία έχει υιοθετήσει η νέα γενιά. Οι παλιοί επιμένουν στις πατροπαράδοτες αρχές και εκφράζουν τις αντιρρήσεις τους αλλά η πραγματικότητα έχει πλέον αλλάξει. Χαρακτηριστική είναι η άποψη που εκφράζει ένας γέρος ναύαρχος στο καρέ του *Αβέρωφ*, την οποία αναφέρει ο Θεοτοκάς: «-Θα χαλάσουνε τα παιδιά, […]. Ύστερα, θα γυρίσουνε στην Αθήνα και δε θα τους αρέσει τίποτα και θα μας αρχίσουνε τα κινήματα…» (134).

Επίσης, ο Θεοτοκάς μας πληροφορεί πως μια μέρα η θεία Λοξή εξέφρασε την επιθυμία να γίνει ηθοποιός του κινηματογράφου για να έχει την ευκαιρία να παίξει με τον Ψιλάντερ, τον αγαπημένο της ηθοποιό. Ο παππούς, αφού το έμαθε, το κράτησε για λίγο καιρό μέχρι που της έκανε παρατήρηση μπροστά σε όλον τον κόσμο για να της δείξει ότι δεν του άρεσαν αυτά που είπε (52). Σε σχέση με την Αθήνα, μαθαίνουμε ότι ο Δήμης, φίλος του Λεωνή, «δεν πίστευε καθόλου στην αρετή των κοριτσιών που ταξίδευαν στην Αθήνα. Ο κόσμος είχε να λέει με τις διασκεδάσεις και τη διαφθορά της Αθήνας που κόντευε να γίνει σωστό Παρίσι. Οι περισσότερες γυναίκες εκεί είτανε χωρισμένες, όλα τα κορίτσια είχανε κι από ένα φίλο, οι γκαρσονιέρες έπαιρναν κι έδιναν» (98). Εντύπωση προκαλεί και το γεγονός ότι, στο διήγημα «Του μαχαλά και

του σοκακιού» του Χρήστου Ευελπίδη, οι δύο υπηρέτριες, η Ζαμπέττα και η Μεταξούλα, χάνουν τη δουλειά τους όταν η κυρία τους αντιλαμβάνεται ότι ο εισβολέας που έγινε αντιληπτός το προηγούμενο βράδυ στην κουζίνα δεν ήταν κλέφτης, όπως θεώρησαν αρχικά, αλλά ένθερμος θαυμαστής τους και επίδοξος αγαπητικός (113).

Στην τοπική κοινωνία των Ελλήνων της Πόλης κυριαρχούσε το παραδοσιακό πατριαρχικό μοντέλο οικογένειας, όπως προκύπτει από το βιβλίο της Χαλκούση: «Ο πατέρας με κοίταξε αυστηρά και δεν απάντησε. Έτσι συνήθιζε όταν επρόκειτο για σοβαρά ζητήματα. Και η μητέρα μας ποτέ δε μιλούσε όταν ο πατέρας σώπαινε» (23). Επίσης, η συγγραφέας αναφέρει ότι στο σπίτι οι γυναίκες δεν ανακατεύονται στις κουβέντες των αντρών ούτε διαβάζουν εφημερίδα (30). Αλλά και στη *Λωξάντρα* ο Δημητρός αποφασίζει για την εκπαίδευση των παιδιών χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της συζύγου του, η οποία ωστόσο με το δυναμισμό της καταφέρνει να αποτελεί το κέντρο του σπιτιού.

Όσον αφορά τη φιλοσοφία των απλών ανθρώπων της Πόλης, όπως της Λωξάντρας και της Αγαθώς, αυτή συνοψίζεται στη φράση: «Τις εστί πλούσιος; Ο εν τω ολίγω αναπαυόμενος» (60). Σοφή, σοφότατη κουβέντα για μια γυναίκα του λαού, που το βασίλειό της ήταν η κουζίνα και δεν είχε ασχοληθεί ποτέ με φιλοσοφίες και επιχειρήσεις. Περικλείει όμως μια τεράστια αλήθεια. Τι να τα κάνεις τα αγαθά, εξάλλου, όταν δεν έχεις με ποιον να μοιραστείς τον πόνο σου και τη χαρά σου; Όπως μας λέει η Μαρία Ιορδανίδου, «Η Λωξάντρα παραδείσους χαμένους ποτέ δεν έκλαιγε. Και ούτε έψαχνε ναβρεί τη χαρά. Έρχουνταν η χαρά ψάχνοντας νάβρει τη Λωξάντρα. Και έρχονταν ξαφνικά, τις πιο αναπάντεχες στιγμές» (138). Η φιλοσοφία της αυτή αποτυπώνεται και στις φράσεις: «... *τό γάρ πολύ της θλίψεως φέρει παραφροσύνην*. Ά! όλα κι όλα» (145), «Γιατί εκείνο, έτσι είναι» (94), «Τι να κάνεις; Εκείνο έτσι είναι» (138), «Τι με μέλλει!» (181) και «Δόξα σοι ο Θεός» (61 και 63) που για τη Λωξάντρα σήμαινε: «Αχ! Αυτό δεν είναι στον κόσμο η χαρά;» (61). Πότε παίρνοντας δυναμικές πρωτοβουλίες, πότε κάνοντας κινήσεις ελιγμού και τακτικής στην καθημερινότητά της και πότε κρατώντας ισορροπίες ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους, η δυναμική αυτή γυναίκα γίνεται ένα εμβληματικό πρόσωπο. Κέντρο της ψυχής της είναι η αλληλεγγύη και η αγάπη (Ακριβός, 2009[21]). Η γνήσια Πολίτισσα Λωξάντρα είναι ολιγαρκής, αισιόδοξη και με πίστη στη ζωή, αφού «και με τα τόσα βάσανα πάλε η ζωή γλυκιά ‘ναι!» (91).

[21] URL: www.schools.ac.cy/eyliko/.../14_09_2009_loxandra_gymnasio.ppt, τελευταία πρόσβαση 15-01-2012

4. Πνευματική ζωή

4.1. Εκπαίδευση

4.1.1. Η Εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 19ου με αρχές 20ου αιώνα

Όλοι οι μελετητές της εποχής συγκλίνουν στην εξής άποψη: «Δεν υπάρχει άλλη κοινότητα που να έχει στον ίδιο βαθμό συμβάλλει στην ανάπτυξη της δημόσιας εκπαίδευσης», υποστηρίζει το 1878 ο A. Synvet (3). «Η έφεση τους για την εκπαίδευση είναι αξιέπαινη», επισημαίνει ο Pears (1911: 100), ενώ ο W.S. Monroe εξαίρει την «ιστορική αίσθηση των Ελλήνων της Πόλης και τη μεγάλη αγάπη τους για την παιδεία και τη μάθηση» (1908: 81 - 82). Η ανάπτυξη της παιδείας και η συνακόλουθη καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων οφείλεται στους εξής παράγοντες: α) στην εποπτεία και την καθοδήγηση που παρείχε στα σχολεία το Οικουμενικό Πατριαρχείο, σταθερό διαχρονικό στήριγμα στην προσπάθεια για τη συντήρηση, την αναβάθμιση και την ανανέωση των πνευματικών αξιών β) στη διαμόρφωση νέου κλίματος λόγω του μεταρρυθμιστικού προγράμματος (Tanzimat) δυτικοποίησης και εκκοσμίκευσης της αυτοκρατορίας που θεσπίζεται εκείνη την περίοδο με πιέσεις από τις δυτικές δυνάμεις και τον κανόνα χρυσού. Παρόλο που δεν εφαρμόστηκε ύστερα και από την άνοδο στην εξουσία του Αβδούλ Χαμίτ Β', το εν λόγω πρόγραμμα άφησε στους Έλληνες της Πόλης μια θετική παρακαταθήκη γ) στη γενναία συνδρομή επίλεκτων εκπροσώπων της ελληνικής κοινότητας καθώς και στην οικονομική άνοδο μιας ευημερούσας διασποράς που επένδυε χρήματα στην εκπαίδευση της γενέτειράς της (μαζική ίδρυση σχολείων από εμπόρους όπως οι Έλληνες έμποροι της Τεργέστης και της Βιέννης) η οποία σχετιζόταν άμεσα και με τη συνθήκη Κιουτσούκ - Καϊναρτζή που ήδη από το 1774 επέτρεπε στα ελληνικά πλοία να πλέουν με ελληνική ή ρωσική σημαία δ) στη συμβολή του ελεύθερου βασιλείου καθώς και στον ανταγωνισμό ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς που είχαν ιδρύσει σχολεία[22] (Σβολόπουλος, 1994: 55).

Το σύστημα οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αποκεντρωτικό και δημοκρατικό σε σχέση με το αντίστοιχο συγκεντρωτικό στην ελεύθερη Ελλάδα. Έτσι, τα σχολεία διοικούνταν από την τοπική κοινότητα και τις θρησκευτικές αρχές, ο Πατριάρχης μεσολαβούσε για να δοθούν άδειες λειτουργίας (ίδρυση σχολείων) και διακρίνονταν

[16-17] Γ. Κρητικός, *Εκπαίδευση και κοινωνικός χώρος: Από το οθωμανικό μιλλέτ στο ελληνικό κράτος του Μεσοπολέμου*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις στο Μάθημα «Πολιτισμός και Πολιτισμοί» («Νεοελληνικός Πολιτισμός»), Π.Μ.Σ. «Εκπαίδευση & Πολιτισμός», Κατεύθυνση «Αγωγή & Πολιτισμός», Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2010.

για την αυτοδιοίκηση στη διαχείριση των πόρων τους (διορισμός προσωπικού διδακτικού και μη, επένδυση χρημάτων κ.ά.)[23].

Την περίοδο που εξετάζουμε η ομογένεια της Πόλης γνώριζε το απόγειό της με την κυρίαρχη τάξη συγκεντρωμένη κυρίως στην κοινότητα Σταυροδρομίου, η οποία – έναν αιώνα μετά την ίδρυσή της – διαθέτει τρία λύκεια (υπάγονται στα ανώτερα σχολεία) και έξι δημοτικά (τρία αρρένων και τρία θηλέων). Το Ζωγράφειο Λύκειο, με το επιβλητικό πέτρινο κτήριό του, το οποίο φέρει το όνομα του Ηπειρώτη τραπεζίτη Χρηστάκη Ζωγράφου, αναγνωρισμένο από το 1898 από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Ζάππειο Παρθεναγωγείο, το οποίο ιδρύθηκε το 1875 και φέρει το όνομα του δωρητή Κωνσταντίνου Ζάππα, το Ελληνογαλλικό Λύκειο του Χ. Χατζηχρήστου και το Κεντρικό Ανώτερο Παρθεναγωγείο αποτέλεσαν τα σημαντικότερα εκπαιδευτήρια της κοινότητας. Το τελευταίο, μαζί με το Εθνικό Ιωακείμιο Παρθεναγωγείο στο Φανάρι, απέβλεπαν στην παροχή γενικής παιδείας αλλά και στην ειδική κατάρτιση των μελλοντικών διδασκαλισσών (Σβολόπουλος, 1994: 58). Παράλληλα, υπήρχαν και ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, όπως το Ελληνογαλλικό Λύκειο Α. Τάγη, το Παρθεναγωγείο «Ελικών» κ.ά. (Ανδριανοπούλου, 2008). Ανώτερη εκπαίδευση προσέφερε και η Ελληνεμπορική Σχολή της Χάλκης. Τέλος, σημαντική ήταν και η συμβολή των ειδικών σχολείων όπως η Ελληνοκαθολική Σχολή στο Πέρα, η Πατριαρχική Σχολή Εκκλησιαστικής Μουσικής στο Φανάρι και το «Κυριακόν Διδασκαλείον» (Σβολόπουλος, 1994: 58).

Τα ελληνικά σχολεία της Κωνσταντινούπολης διακρίνονται σε ανώτερα και κατώτερα (Σβολόπουλος, 1994: 57). Ο Αλεκάκης, ο γιος της Λωξάντρας, φοίτησε στη Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή[24] (Ιορδανίδου: 60), το αρχαιότερο εκπαιδευτικό ίδρυμα του υπόδουλου έθνους με κατεύθυνση προς τη γενική παιδεία, που κατατάσσεται στην πρώτη κατηγορία (Σβολόπουλος, 1994: 57). Ο Θεόδωρος, γιός του Δημητρού, του συζύγου της Λωξάντρας, από τον πρώτο του γάμο, είχε λάβει επίσης υψηλή μόρφωση, αφού φοίτησε στο περιώνυμο Αυτοκρατορικό Λύκειο του Γαλατά - Σεράι, το οποίο προοριζόταν να αποτελέσει την κύρια εστία του «οθωμανισμού» και διετέλεσε υπό την διεύθυνση τριών, διαδοχικά, διακεκριμένων Ελλήνων –των Φωτιάδη, Σάββα και Καρατζά (Σβολόπουλος, 1994: 77). Ο βασικός νόμος του 1869, προορισμένος να καλύψει όλες τις πτυχές και τα επίπεδα της

[23] «Κανένα εκπαιδευτικό ίδρυμα δεν είχε την πολυκύμαντη όσο και ένδοξη ιστορία που είχε, εξαφανιζόμενη και επανεμφανιζόμενη κατά τη διάρκεια των αιώνων, η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή. Ιδρύθηκε από τον Γεννάδιο Σχολάριο και είναι ένα από τα αρχαιότερα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ευρώπης και ασφαλώς το τιμιότερο του Ελληνισμού. Μετά από αλλεπάλληλες επί ενοικίω μεταστεγάσεις, χάρη στις προσπάθειες του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ του Γ' και στη γενναιοδωρία τη φιλοπατρία των Γ. Ζαρίφη και της μονής Βατοπεδίου, των κυρίων δωρητών, η Μεγάλη του Γένους Σχολή οριστικώς εγκαθίσταται, στα 1881, στο μεγαλόπρεπο βικτωριανό κτήριο, έργο του Κ. Δημάδη, ορατό από πάμπολλα σημεία της Πόλης. Σήμερα λειτουργεί ως ελληνικό μειονοτικό σχολείο με λιγότερους από 30 μαθητές» (Σταματόπουλος & Μήλλας, 1990: 82).

εκπαίδευσης, όπως και η σύσταση του Γαλατά - Σεράι, ένα έτος νωρίτερα, φανέρωναν τη βούληση της κεντρικής εξουσίας να ακολουθήσει τον εκσυγχρονισμό και την ανανέωση (Σβολόπουλος, 1994: 60). Η σουλτανική σχολή του Γαλατά Σεράι αποτέλεσε «παράθυρο εκδυτικισμού της Αυτοκρατορίας και φυτώριο στελεχών της ανωτέρας και ανωτάτης οθωμανικής διοικήσεως» (Μήλλας, [2002]: 312).

4.1.2. Οικοδιδασκαλία

Στη νουβέλα *Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης*, η Παπαδοπούλου περιγράφει τη σύντομη διδασκαλική εμπειρία της οικοδιδασκάλισσας Λητούς Αντωνιάδου, ενώ από το βιογράφο της Γιάννη Παπακώστα μαθαίνουμε ότι η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου σε ηλικία είκοσι χρόνων αναγκάστηκε να δουλέψει μακριά από την Κωνσταντινούπολη ως οικοδιδασκάλισσα σε σπίτι πλουσίων. Οι πληροφορίες που μας παρέχει γι' αυτήν την πρώιμη μορφή εκπαίδευσης είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες.

Η θεία της συμβουλεύει την ηρωίδα Λητώ Αντωνιάδου να «είναι φρόνιμη, να εργάζεται με αφοσίωση και να είναι φαιδρά», συμβουλή που, αφενός δείχνει το γυναικείο στερεότυπο της ηθικής αρετής, κι αφετέρου την αξίωση όσων προσλαμβάνουν παιδαγωγό στο σπίτι να είναι ευχάριστη και εργατική (Πατάκη, 2010: 52). Ο υπηρέτης την αποκαλεί «καψοδασκάλα» (41, 43), χαρακτηρισμός που δείχνει πως το επάγγελμα της οικοδιδασκάλισσας δεν είχε κοινωνική αναγνώριση. Στη συνέχεια της νουβέλας και καθώς η Λητώ φτάνει στον τόπο εργασίας, περιγράφεται το νέο περιβάλλον και κατά πρώτον η εργοδότριά της. Η πρώτη εντύπωση για την κυρία Χριστοδούλου είναι θετική, δεδομένου ότι «δεν ήτο από εκείνας που θεωρούν τας διδασκάλισσας υπηρέτριας» (43)· άλλωστε, όπως αναφέρει η Πατάκη, για τις οικοδιδασκάλισσες αυτή η αντιμετώπιση ήταν συνήθης (2010: 52), παρόλο που η πρόσληψη παιδαγωγού στο σπίτι, όπως παραδέχεται η ίδια η κυρία του σπιτιού, ενισχύει το κύρος της οικογένειας: «Τώρα να μάθη που πήρα διδασκάλισσα θα σκάση», λέει για την αδελφή του συζύγου της (48). Ωστόσο, όπως αποδεικνύεται στη συνέχεια, η κυρία είναι χαμηλού πνευματικού επιπέδου, με μικρόψυχα αισθήματα, υστερίες και φτωχά ενδιαφέροντα, όπως κουτσομπολιό και μόδα – μάλιστα σχολιάζει, μεταξύ άλλων, και τη δασκάλα του σχολείου «που τα έμπλεξε με τον έφορο» (48, 52). Εξάλλου, στην *Εφημερίδα των Κυριών*, συχνά διαβάζουμε ότι οι δασκάλες πέφτουν πολλές φορές θύματα διαπλεκομένων και πολιτικά διεφθαρμένων εποπτών και υπαλλήλων (Παρρέν, 1888: 1 - 2).

Από τη νουβέλα προκύπτει ότι τα καθήκοντα της οικοδιδασκάλισσας περιλαμβάνουν τη διδασκαλία, την εξέταση και την αγωγή των μαθητών, όπως είναι αναμενόμενο, αλλά και οικιακές και άλλου είδους ασχολίες, όπως ίσως δε θα περιμέναμε. Έτσι, όπως αναφέρει η

Πατάκη (2010: 54), εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι την πρώτη κιόλας μέρα η κυρία της ζήτησε να επιδιορθώσει ένα φόρεμα, ούσα βεβαία ότι ξέρει να το κάνει, αφού προφανώς γνώριζε ότι οι κοπέλες στα Παρθεναγωγεία, μεταξύ άλλων, διδάσκονταν και ραπτική: «-Αν στενοχωρήσθε, να σας δώσω να μου διορθώσετε ένα φουστάνι που έχω. Βέβαια θα ξεύρετε. Δεν ημπορούσα να αρνηθώ» (47). Επίσης, εκτελή και χρέη τροφού, αφού βάζει τα παιδιά να δειπνήσουν και να κοιμηθούν: «Το εσπέρας […] έβαλα και εδείπνησαν τα μικρότερα παιδάκια και τα έστειλα να κοιμηθούν, κρατήσασα τα δύο μεγαλύτερα εις τα οποία έδωκα να μου λύσουν ένα πρόβλημα» (53). Η οικοδιδασκάλισσα είχε επομένως την υποχρέωση να παρέχει κι άλλου είδους υπηρεσίες[25], όταν της το ζητούσαν, και για άλλη μια φορά συμπεραίνουμε ότι το επάγγελμα της ήταν υποτιμημένο (Πατάκη, 2010: 54).

Η ηρωίδα συζητάει το ζήτημα του γάμου της με τον κύριο Πίνδαρο με την εργοδότριά της, η οποία βλέπει θετικά αυτή την προοπτική. Προκειμένου να την πείσει, της τονίζει το ανασφαλές επαγγελματικό της μέλλον[26], αφού σκοπεύει να προσλάβει Γερμανίδα παιδαγωγό που να γνωρίζει και πιάνο, για να προσδώσει μεγαλύτερο κοινωνικό γόητρο στην οικογένειά της (Πατάκη, 2010: 55). Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που της το ανακοινώνει: «[…] παράγγειλα να μου φέρουν Γερμανίδα δασκάλισσα που να ξέρη τον πιάνο […]. Ώστε, καθώς βλέπεις, αφού τα παιδιά θα έχουν τώρα τη Γερμανίδα, σεις μπορείτε να μείνετε όσο θέλετε εδώ, το σπίτι δικό σας, μα όχι πλέον ως δασκάλισσα. Εγκαίρως, λοιπόν, δε σας ζητεί εις γάμον ο κ. Πίνδαρος;» (59).

Η Ιορδανίδου μας πληροφορεί για την οικοδιδασκαλία στο Μακροχώρι όπου «η κοκόνα Ζωίτσα ήταν η δασκάλα των παιδιών. Είχε σχολείο δικό της […] τους μάθαινε τραγούδια, […] γεωγραφία, ιστορία, αριθμητική και ανάγνωση», ενώ φαίνεται ότι ο χαρακτήρας αυτής της μορφής της εκπαίδευσης ήταν ιδιωτικός: «μάζευε μέσα στην τραπεζαρία της καμιά δεκαριά παιδιά» (56).

[25] Γενικότερα, καλούνταν να κάνει κι άλλα πράγματα που δεν ήθελε, όπως να συμμετέχει σε ανούσιες συζητήσεις και κουτσομπολιά, να συνοδεύει τα παιδιά στον περίπατο και να ακολουθεί τη διαδρομή που της υποδεικνύει η μητέρα τους, προκειμένου να κάνουν τη συννυφάδα της να ζηλέψει ή να παίρνει θέση σε πράγματα που δεν την αφορούν άμεσα ούτε και την ενδιαφέρουν, όπως να εγκωμιάσει την ποίηση του κ. Πίνδαρου, δασκάλου, φίλου της οικογένειας ή να συμφιλιώσει την κυρία της με τον κύριο ή και το χειρότερο, να γράψει δηλαδή ένα υβριστικό γράμμα στη συννυφάδα της για λογαριασμό της κυρίας της (48, 50, 52-53) (Πατάκη, 2010: 54).

[26] Η επαγγελματική ανασφάλεια αποτελούσε όντως έναν υπαρκτό κίνδυνο για τις οικοδιδασκάλισσες, αν κρίνουμε και από σχετικά άρθρα της *Εφημερίδος των Κυριών*, όπου μάλιστα φαίνεται ότι απειλούνταν συγκεκριμένα από την πρόσληψη ξένων παιδαγωγών. Ενώ η απόκτηση μιας Ελληνίδας παιδαγωγού έδινε κύρος στην οικογένεια, η πρόσληψη μιας ξένης παιδαγωγού ενίσχυε κατά πολύ αυτό το κύρος. Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος του άρθρου της Παρρέν: «Διατί ξένας και ουχί Ελληνίδας» (Παρρέν, 1888).

4.1.3. Καλόγριες στο Πέρα - Αμερικανικό κολλέγιο στο Σκουτάρι - Εκπαίδευση στο Μακροχώρι

Η Άννα, η εγγονή της Λωξάντρας, ενώ αρχικά είχε παρατήσει το σχολείο και μάθαινε ανάγνωση από τις εφημερίδες *Ρωμηό του Σουρή* και *Σκρίπ,* όπως αναφέρει η Ιορδανίδου (214), εν συνεχεία φοίτησε για λίγες μέρες στις Καλόγριες (224 - 232). Η Ιορδανίδου περιγράφει την παραμονή της εκεί. Στο βάθος της αυλής του σχολείου δεσπόζει το άγαλμα της Παναγίας ντυμένη με άσπρα και γαλάζια πέπλα (225). Τα κορίτσια συγκεντρώνονται στην εσωτερική αυλή και είναι ντυμένα στα μαύρα (226). Στο μάθημα κυριαρχούν τα Γαλλικά. Οι πιο πολλές μαθήτριες είναι αρμένισσες και τις αποκαλούν «αρμενιέν - κατολίκ» (227). Δύο ώρες κάθε απόγευμα είχαν εργόχειρο: «Πάνω σε άσπρη ψιλή λινή βατίστα, με ψιλή άσπρη κλωστή, δώσανε της Άννας να κεντήσει “ρισελιέ”» (228). Η μόνη εξαίρεση στη μονοτονία ήταν για την Άννα η βράβευσή της στη μεγάλη αίθουσα του σχολείου ως μια από τις καλύτερες μαθήτριες (228). Το σχολείο είναι αυστηρό και η τιμωρία της Άννας δεν αργεί να έρθει με τον εγκλεισμό της στο σκοτεινό δωμάτιο, αφού θέλησε να πάρει μια μακριά ξύλινη κουτάλα από την κουζίνα και ζήτησε τη βοήθεια μιας συμμαθήτριας της, η οποία και την πρόδωσε. Έτσι, της πήραν και το «Γκράν Κορντόν», δηλαδή το παράσημο (229). Ακολούθησαν κι άλλοι εγκλεισμοί της Άννας στο σκοτεινό δωμάτιο, αλλά απ’ τη στιγμή που έμαθε να φωνάζει «-Μέα κούλπα, μέα κούλπα, μέα μάξιμα κούλπα», αμέσως την έβγαζαν (230).

Εν συνεχεία, ο Αλεκάκης, από κοινού με τη σύζυγό του, αποφάσισε να μπει η Άννα εσωτερική στο Αμερικάνικο Κολλέγιο στο Σκουτάρι, «για να γίνει μοντέρνα γυναίκα» (237). Σύμφωνα με τον Αλεκάκη: «Στην Ευρώπη όλες οι γυναίκες είναι ανεξάρτητες, καιρός πια να αρχίσει να εκπολιτίζεται και η Ρωμιά […] η Άννα πρέπει να […] μάθει λίγα γαλλικά και αγγλικά και να εργαστεί το γρηγορώτερο για να θρέψει τον εαυτό της και τη μάνα της» (236 - 7). Πέντε χρόνια αργότερα οι αμερικάνες καθηγήτριές της απορούν με τις ικανότητες της Άννας και υπόσχονται πως, μόλις πάρει το δίπλωμα, θα κάνουν ό,τι μπορούν για να βοηθήσουν να πάει να σπουδάσει στην Αμερική (244 - 245). Ο περιβάλλων χώρος του Αμερικανικού Κολλεγίου είναι ειδυλλιακός: «Παιδιά ελεύθερα γυρίζουνε εδώ και κει. Άλλα είναι ξαπλωμένα στο γρασίδι, άλλα παίζουνε, άλλα σκαρφαλώνουνε στα δέντρα. Και σε κείνο το γήπεδο τρέχει ένα τσούρμο παιδιά γύρω από μια μεγάλη μπάλα» (240).

Το κάθε προάστιο διέθετε τα δικά του εκπαιδευτήρια, δημόσια ή ιδιωτικά. Έτσι, η Ελένη Χαλκούση μας παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την εκπαίδευση στο Μακροχώρι της Κωνσταντινούπολης απ’ όπου και καταγόταν. Αναφέρει πως από το 1832 έως το 1865 το Μακροχώρι είχε κοινό σχολείο για αγόρια και κορίτσια, ενώ από το 1868 - 70 χωρίζεται σε αρρεναγωγείο με τριτάξιο αλληλοδιδακτικό και παρθεναγωγείο (14). Όσον αφορά τη στοιχειώδη

μόρφωση των μικρών παιδιών, το Μακροχώρι διέθετε κοινοτικό νηπιαγωγείο και μικρά ιδιωτικά σχολεία όπως της «Κυρίας Πελαγίας» (1885 - 1919) όπου φοίτησε και η συγγραφέας (14) και επισημαίνει το υψηλό επίπεδό του (14 - 15). Η Χαλκούση φοίτησε στο Παρθεναγωγείο του Μακροχωρίου και μας πληροφορεί για το ημερήσιο πρόγραμμα: «τα μαθήματα του δημοτικού άρχιζαν στις 8 το πρωί και τέλειωναν στις 4 το απόγευμα, με μια διακοπή στις 12 για μιάμιση ώρα, που πήγαιναν στα σπίτια τους για μεσημεριανό φαγητό. Ύστερα, είχαν μαθήματα "βοηθητικά" ως επί το πλείστον, όπως τα αποκαλούσαν: Εργόχειρο, γαλλικά, γεωγραφία, φυσική, ιχνογραφία, ωδική…». Όλες οι μαθήτριες είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα βοηθητικά μαθήματα δεν ήταν και πολύ σημαντικά (179). Πληροφορούμαστε επίσης για τις καλόγριες στο Μακροχώρι, όπου πήγε η αδερφή της συγγραφέως Αργυρώ, αφού αποφοίτησε από το παρθεναγωγείο του Μακροχωρίου (20).

4.1.4. Εθνικό Ζάππειο Παρθεναγωγείο στο Πέρα

Η Ελένη Χαλκούση στο αυτοβιογραφικό της βιβλίο *Πόλη αγάπη μου* περιγράφει τα μαθητικά της χρόνια στο Ζάππειο Παρθεναγωγείο (εικόνα 14), απ' όπου αποφοίτησε το 1921. Το Ζάππειο Παρθεναγωγείο της Πόλης ιδρύθηκε επί Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β' με χορηγίες του Έλληνα ευεργέτη Κ. Ζάππα. Τα πρώτα χρόνια λειτουργεί ως εσωτερική και εξωτερική σχολή (οικοτροφείο και διδασκαλείο) και το διδασκαλείο του επισήμως αναγνωρίζεται ισότιμο του Αρσακείου (Μήλλας, [2002]: 424), σύμφωνα με απόφαση του ελληνικού Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδεύσεως (Μπόζη, 2002: 132). Παράλληλα, περιλαμβάνει και νηπιαγωγείο. Όπως αναφέρουν η Μπόζη και ο Μήλλας, στη Σχολή εκτός από τα μαθήματα του Γυμνασίου που ήταν πεντατάξιο και τα ειδικά παιδαγωγικά μαθήματα του διδασκαλείου, διδασκόταν υποχρεωτικά η γαλλική γλώσσα από Γαλλίδες και Γάλλους καθηγητές σε 9 ανεξάρτητες τάξεις (2002: 134 και [2002]: 424). Οι μαθήτριες διδάσκονταν προαιρετικά τα αγγλικά και τα γερμανικά (Μπόζη, 2002: 134).

Το κτήριο του Ζαππείου ανεγέρθη σε κεντρικό σημείο της Πόλης, ακριβώς στη διασταύρωση της λεωφόρου Σιρά Σιρβιλέρ και του Μεσελίκ σοκακιού κοντά στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας στο Πέραν. Ήταν ένα τεράστιο πέτρινο εξαώροφο κτήριο με ένα μεγάλο προαύλιο και τρία πλατιά μαρμάρινα σκαλοπάτια, όπως αναφέρει η Χαλκούση (33 - 34). Δεξιά του υπήρχε μια πινακίδα που έγραφε ΘΥΡΩΡΕΙΟΝ κι αριστερά του μια άλλη που έγραφε ΔΙΑΛΕΚΤΗΡΙΟΝ (35).

Η αρχιτεκτονική του κτηρίου ήταν εξαιρετική και η θέα του επιβλητική ενώ διέθετε και πλούσια διακόσμηση στο εσωτερικό. Διέθετε τέσσερα πατώματα, τα οποία περιγράφει η Χαλκούση: «Στο πρώτο πάτωμα ήταν η αίθουσα του Διοικητικού Συμβουλίου, το νηπιαγωγείο

και η αίθουσα της γυμναστικής, τα λουτρά, το εστιατόριο των εσωτερικών μαθητριών, το δωμάτιο της οικονόμου και στο ισόγειο, βλέποντας σ' ένα κλειστό δικό του μικρό κήπο το εστιατόριο των εσωτερικών» (48) και η τραπεζαρία (49).

Στο δεύτερο όροφο ήταν στα δεξιά οι τάξεις του Γυμνασίου και του διδασκαλείου και στα αριστερά του δημοτικού. Επίσης, συνεχίζει η συγγραφέας, μοιραζόμενη τις πολύτιμες αναμνήσεις της,

> η μεγάλη αίθουσα τελετών (εικόνα 15) που ήταν συνήθως κλειστή και αντίκρυ της το επίσημο σαλόνι του σχολείου με τα τρία πιάνα[27] Bluthner με ουρά, τα πολυτελή έπιπλα και χαλιά που τα έβλεπα από την τεράστια πόρτα με τα μπιζωτέ και θαμπά τζάμια και ήταν το ιδανικό μου. Δεξιά και αριστερά στις αίθουσες των Τελετών, τα γραφεία της διευθύντριας Κυρίας Ευθαλίας Αδάμ και της υποδιευθύντριας Κυρίας Ελένης Στρούβαλη. Τα γραφεία αυτά ήταν βαλμένα με ένα ανάμικτο γούστο του 18ου και του 19ου αιώνα. Η επίπλωση[28], στυλ ροκοκό, οι τοίχοι σχεδόν ολόκληροι σκεπασμένοι από βιβλιοθήκες, αναμνηστικά διπλώματα, αυτόγραφα, φωτογραφίες. Βαρειά παραπετάσματα στα παράθυρα, βαρύτιμα χαλιά στρωμένα χάμω και στα διάφορα τραπεζάκια, μπιμπελώ και προτομές μεγάλων ανδρών και βάζα γκαλέι με μενεξέδες και γλάστρες με φρέζιες και ζουμπούλια (47).

Στον τρίτο όροφο ήταν το Σπουδαστήριο, μια μεγάλη αίθουσα με θρανία και την έδρα της «φρουρού διδασκαλίσσης». Εκεί μελετούσαν οι εσωτερικές μαθήτριες από τις 5 έως τις 8 μ.μ. Υπήρχε επίσης το Μουσείο με τους σκελετούς και τις συλλογές ορυκτολογίας και βοτανικής, το Χημείο που ήταν σχεδόν πάντα κλειστό καθώς και οι αίθουσες κοπτικής και εργοχείρου. Υπήρχε επιπρόσθετα το Ωδείο με μεγάλο αμφιθέατρο και αντικριστά στο αμφιθέατρο μια εξέδρα που μετατρεπόταν σε σκηνή θεάτρου με την προσθήκη μιας βαρειάς αυλαίας σκούρου γαλάζιου χρώματος. Εκεί ανέβαζαν τις παραστάσεις αρχαίου δράματος με το αμφιθέατρο να χρησιμεύει σαν πλατεία και θεωρείο. Τέλος, στον τρίτο όροφο λάμβαναν χώρα το πρωινό προσκλητήριο των εσωτερικών, η γυμναστική και η προσευχή (46).

Στον τέταρτο όροφο βρίσκονταν οι μεγάλοι παραλληλόγραμμοι κοιτώνες που διέθεταν πολλά παράθυρα, καλή θέρμανση με καλοριφέρ, οκτώ με δέκα κρεβάτια στους δύο μεγάλους τοίχους (δηλαδή δεκαέξι με είκοσι συνολικά στον κοιτώνα) και ισάριθμους νιπτήρες με ζεστό και κρύο νερό στους δύο μικρούς τοίχους. Στον ίδιο χώρο είχε και το κρεβάτι της μια «φρουρός διδασκαλίσσης» (45). Στο πέμπτο όροφο ήταν το «Ιματιοφυλάκιον» (38) και η «Ιματιοθήκη»

[27] Ο Μήλλας αναφέρει ότι η σχολή διέθετε 7 πιάνα τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της ([2002]: 424).
[28] Να σημειωθεί ότι η δυτικοευρωπαϊκού τύπου επίπλωση θεωρούνταν και η πλέον μοντέρνα.

(39) καθώς και τα δωμάτια των εσωτερικών διδασκαλισσών, της νοσοκόμας, το προσευχητήριο και το νοσοκομείο - αναρωτήριο των εσωτερικών μαθητριών (Μπόζη, 2002: 130).

Το Ζάππειο λειτούργησε ως Παρθεναγωγείο κι είχε σκοπό να προσφέρει ηθική και επιστημονική μόρφωση στις νεαρές θυγατέρες των Ελλήνων της Πόλης. Σκοπός του, που πρεσβεύει ιδανικά μια μεγάλη μορφή του Ζαππείου, η κυρία Ευθαλία Αδάμ, ήταν: «να μορφώσει αληθινές μητέρες και δασκάλες και να τις σκορπίσει σε όλα τα γεωγραφικά πλάτη της διασποράς ακοίμητους κήρυκες και φρουρούς της Ελληνικής Ιδέας και του Ελληνικού Πολιτισμού. Ιδιαίτερα, στις χώρες που τόσο λίγο χρειαζόταν για να αφυπνιστεί αυτή η Ιδέα και ο Πολιτισμός αυτός» (Χαλκούση, 1980: 54). Αλλού η Χαλκούση αναφέρει χαρακτηριστικά: «Δεν ήταν απλά ένα σχολείο, αλλά η Ακρόπολη του υπόδουλου Ελληνισμού, που για την ύπαρξή της αγωνίστηκαν τόσες μορφές γνωστών ηρώων και αφανών μαρτύρων» (71). Επίσης, μας πληροφορεί ότι το δίπλωμα του Ζαππείου Παρθεναγωγείου ήταν «Τεκμήριον της περί το διδάσκειν και διευθύνειν παρθεναγωγεία ικανότητος» (110), δηλαδή είχε – εκτός από μορφωτική – και πρακτική αξία όσον αφορά την επαγγελματική τους αποκατάσταση, αφού οι απόφοιτες μπορούσαν να απασχοληθούν ως διδασκάλισσες και διευθύντριες Παρθεναγωγείων.

Στο τέλος κάθε σχολικού έτους είχε καθιερωθεί οι τελειόφοιτες να παρουσιάζουν μία παράσταση αρχαίου δράματος, όπως μαθαίνουμε από τη Χαλκούση (46) καθώς και γαλλικά θεατρικά έργα (Μπόζη, 2002: 133). Άλλωστε, όπως αναφέρει η Ευαγγελία Μουλά, η ίδια η Καλλιόπη Κεχαγιά, παρουσιάζοντας το αναδιαρθρωμένο πρόγραμμα μαθημάτων του Ζάππειου Παρθεναγωγείου Κωνσταντινουπόλεως, το 1875, υποστηρίζει τη: «διά του ελληνισμού και της ορθοδοξίας ... σύμπραξιν της γυναικός ως διδασκάλου, μητρός και πολίτιδος» (2009: 61 - 62).[29]

Τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, το Ζάππειο συγκέντρωνε μαθήτριες από την Ανατολή, τη Ρωσία, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, τον Πόντο, τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θράκη (Μήλλας, [2002]: 424), όπως επιβεβαιώνεται και από τη Χαλκούση: «Πέντε - έξι μαθήτριες από τη Ρωσία και τη Βουλγαρία, μια μικρή από την Κεϋλάνη μια άλλη από το Ζουγκουλντάκ της Μαύρης Θάλασσας, δυό - τρείς υπότροφοι του Ζάππα από την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη…» (41). Βέβαια, πιο κάτω η συγγραφέας μας πληροφορεί ότι «η χρονιά» λίγο πριν την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου «ήταν δίσεχτη», αφού «οι μαθήτριες που κυρίως τροφοδοτούσαν το οικοτροφείο του Ζαππείου, οι Ελληνίδες της Ρωσίας, της

[29] Το μελλοντικό ρόλο της γυναίκας ως «πολίτιδος», το νέο πρόγραμμα του Παρθεναγωγείου φιλοδοξεί να τον ενισχύσει μέσα από την επαφή της γυναίκας με την αρχαία ελληνική τραγωδία. Η ηθικοποιητική τους αξία νομιμοποιεί τη χρήση τους στα πλαίσια της εκπαίδευσης. Σε απόσταση από το εθνικό κέντρο και με δεδομένη την αρχαιολατρία των Ελλήνων της Διασποράς, οι προωθημένες απόψεις της Κεχαγιά βρίσκουν πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθούν, πάντοτε βέβαια διακριτικά, αφού, η επίσημη εκπαίδευση προέβλεπε την επαφή με την αρχαία γλώσσα μόνο για το ανδρικό μαθητικό δυναμικό (Μουλά Ευ., 2009: 61 - 62).

Ρουμανίας και της Βουλγαρίας, […], δεν ήρθαν φέτος» (61). Παρατηρούμε κι εδώ πως οι ιστορικές εξελίξεις επηρεάζουν καθοριστικά τη ζωή και τον πολιτισμό των Ελλήνων της Πόλης.

Το Ζάππειο ήταν ένα αυστηρό σχολείο όπως φαίνεται και από τους κανονισμούς του. Η Χαλκούση παρουσιάζει έναν απ' αυτούς:

> Η μαθήτρια οφείλει να φέρει μεθ' εαυτής δύο στολάς χειμερινάς (μπλε σαγιάκι, σερζ - μάλλινο και μπλε μάλλινο πανωφόρι) δύο στολάς θερινάς (κι αυτές από γκρίζο μάλλινο ύφασμα ελαφρότερο κι αυτές ντουμπλαρισμένες), μια δωδεκάδα υποκαμίσων της ημέρας, μια δωδεκάδα υποκαμίσων της νυκτός, δυο δωδεκάδες ρινομάκτρων[30], μια δωδεκάδα μαύρων περικνημίδων. Μια δωδεκάδα λινών λευκών περιλαιμίων, τέσσερα ζεύγη λευκών χειροκτίων[31], ένα πίλον[32] χειμερινόν, ένα πίλον θερινόν (24).

Η αυστηρότητα εκδηλώνεται ακόμα και σε σχέση με την κόμμωση των μαθητριών όπως φαίνεται από το επεισόδιο με την κυρία Αγλαΐα Σαμερτζίδου, τη νοσοκόμο και υπεύθυνη για τους κοιτώνες και τον ιματισμό (38). Η παρουσία «φρουρού διδασκαλίσσης» στους κοιτώνες (45), στη χοροδιδασκαλία (66), στη συνάντηση με τους γονείς τους στο Διαλεκτήριο (35) αλλά και στις εξωτερικές δραστηριότητες των μαθητριών (παρακολούθηση θεάτρου συνοδεία «φρουρού διδασκαλίσσης», 109) αλλά και της διδασκάλισσας υπηρεσίας στο σπουδαστήριο (69) με σκοπό την επίβλεψη τους, επιβεβαιώνει τη σοβαρότητα του σχολείου. Επίσης, οι δασκάλες την ώρα του φαγητού ανά δύο κάθονταν στις άκρες των τραπεζιών των μαθητριών (49). Αλλού η Χαλκούση αναφερόμενη στον εαυτό της παρατηρεί ότι «το αγοροκόριτσο του Μακροχωρίου θ' αργούσε πολύ να μεταμορφωθεί σε σοβαρή Ζαππίδα» φανερώνοντας πως οι μαθήτριες αυτού του σχολείου ήταν συνώνυμο της σοβαρότητας (63). Επίσης, η φημολογία για την παρ' ολίγον αποβολή μιας Ζαππίδας από τη Ρουμανία επειδή έβαζε οξυζενέ στα μαλλιά της για να ξανθύνουν φανερώνει την αυστηρότητα του σχολείου (61).

Παρά τις παραπάνω περιγραφές, η Χαλκούση θεωρεί άδικο το χαρακτηρισμό του Ζαππείου ως ένα «σχολείου συντηρητικού και οπισθοδρομικού» (65), αφού, όπως υποστηρίζει, «ποτέ δεν αγνόησε ούτε περιφρόνησε οποιαδήποτε μορφή προόδου» (65). Μέριμνά του ήταν:

> μέσα στη Βαβέλ εκείνη που λεγόταν «Σταυροδρόμι», να κρατήσει τα κορίτσια που του εμπιστευόταν ο Ελληνισμός της Διασποράς μακριά από τους πειρασμούς της μεγαλούπολης που παραμόνευαν σε κάθε βήμα, να τα θωρακίσει ενάντια στους λεβαντινισμούς της Κοσμούπολης που ήταν τότε η Πόλη και που παραμόνευαν την εθνική τους συνείδηση την πάσα στιγμή (65).

[30] Μαντήλι για τον καθαρισμό της μύτης (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1547).
[31] Χειρόκτιο: το γάντι (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1945).
[32] Καπέλο (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1406).

Για του λόγου το αληθές, ο χοροδιδάσκαλος της κοσμικής Πόλης, ο Ψάλτης, ένα χρόνο πριν από την άφιξη της Χαλκούση στο Ζάππειο είχε διδάξει και ταγκό στις Ζαππίδες, πάντα «παρουσία φρουρού διδασκαλίσσης», κάτι που απαγορεύτηκε την επόμενη χρονιά λόγω αντιδράσεων από τους «συντηρητικούς γονείς», «κακόπιστα τρίτα πρόσωπα» και της σάτυρας ενός πρωτοχρονιάτικου ημερολογίου (66). Πράγματι, όπως αναφέρει η Σούλα Μπόζη, η πολίτικη εφημερίδα *Πρόοδος* κατήγγειλε το γεγονός[33] (2002: 135), εκφράζοντας έτσι το συντηρητικό χαρακτήρα της κωνσταντινουπολίτικης ρωμιοσύνης. Οι μαθήτριες μάθαιναν επίσης βαλς, πόλκα[34], μαζούρκα[35], μενουέτο[36], καντρίλιες[37] και λανσιέδες (1980: 66 και Μήλλας, [2002]: 424), δείγμα της υιοθέτησης ευρωπαϊκών προτύπων.

Το Ζάππειο πρωτοπορεί και όσον αφορά τις παιδαγωγικές αντιλήψεις, με καθηγητές όπως η γυμνάστρια και παιδαγωγός Ελένη Σταυρίδου, που εφαρμόζει ένα νέο σύστημα, το Φρεβολιανό (108) και ένα νεαρό καθηγητή της ψυχολογίας και της παιδαγωγικής, τον κύριο Στ. Χρυσοχόου, που θα τους μάθει το Φρόυντ, τον Άντλερ και τον Ουίλλιαμ Τζαίημς στη θέση του Πεσταλότσι και της Μοντεσσόρι (108). Τα οφέλη για τις μαθήτριες είναι εξαιρετικά, σύμφωνα με τη Χαλκούση: «Τα ψυχικά μας τραύματα και τα ανομολόγητα υποσυνείδητά μας, πρώτη φορά, βρίσκουν την επιστημονική τους δικαίωση» (108).

Η προοδευτική κατεύθυνση του σχολείου εκφράζεται και μέσα από τις στολές των Ζαππίδων που «ακολουθούσαν το πρότυπο ελβετικού Κολλεγίου, συμμορφώνονταν κάθε τόσο με τη γραμμή που κυριαρχούσε στη μόδα» (Χαλκούση, 1980: 65 - 66). Η διαπρεπής Ζαππίς Χαλκούση περιγράφει λεπτομερώς και παραστατικά τη χειμερινή στολή της Ζαππίδος για τις πρωτοετείς μαθήτριες στο σχολείο: «Μαύρα μποτίνια δετά με μαύρες χοντρές κάλτσες, μπλέ - μαρέν, σερζ[38] φόρεμα με τέσσερις ίσιες πιέτες από τον ώμο ως τον ποδόγυρο, άσπρο κολλαριστό γιακαδάκι σφιχτό στο λαιμό και δύο αδιόρατα μαύρα φιογκάκια, ένα στην κορυφή του κεφαλιού και ένα στην άκρη της κοτσίδας…» (41).

---

[33] «Ο νεοφανής έκφυλος και ανήθικος της Δύσεως χορός ταγκό διδάσκεται εν τω Ανωτάτω Εκπαιδευτικώ Καθίδρυμα της Θηλείας Νεολαίας. Σύσσωμος η ομογενής κοινωνία εταράχθη και εξηγέρθη. Διαψεύσθη όμως από το διοικητικό συμβούλιο του Ζαππείου. Ο θόρυβος προήλθε εξ' ολισθήματος του διδασκάλου του χορού, όστις νομίσας ότι ευρίσκετο εις καφωδείον εδίδαξε στάσεις τινάς του ασέμνου τούτου χορού. Κατέπαυσεν όμως, χάρις εις την άμεσον επέμβασιν της ελληνοπρεπούς διευθύντριας του Ζαππείου, Ευθαλίας Αδάμ», (Μπόζη, 2002: 135).

[34] Εθνικός χορός της Βοημίας που χορεύεται από ζευγάρια κυκλικά, σε έντονο ρυθμό· (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1442).

[35]Πολωνικός λαϊκός χορός για έναν κύκλο ζευγαριών, που χαρακτηρίζεται από το χτύπημα των ποδιών στο πάτωμα (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π: 1035).

[36]Παλαιός λαϊκός γαλλικός χορός, που εξελίχθηκε σε χορό της αυλής, για να χρησιμοποιηθεί και σε μπαλέτα ή όπερες (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1072).

[37] Παλιός ευρωπαϊκός χορός που χορεύεται αντικριστά σε σχήμα τετραγώνου από τέσσερα ζευγάρια (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 833).

[38] Πυκνοϋφασμένο, συνήθ. μάλλινο ύφασμα, που χρησιμοποιείται κυρίως για κοστούμια (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1582).

Αργότερα, στον τελευταίο χρόνο φοίτησης της Χαλκούση στο Ζάππειο, η στολή αυτή αλλάζει αρκετά. Η συγγραφέας περιγράφει παραστατικά:

> Είμαι πάλι εσωτερική, για τελευταίο χρόνο. Μα τώρα πια, φορώ μια παρωδία στολής Ζαππίδος. Οι μικρές κοιτάζουν με θαυμασμό και ελπίδα το μεγάλο χαμηλό μου κότσο, το μοντέρνο άσπρο μου γιακαδάκι, που δεν ανεβαίνει σφιχτά ως τη βάση του λαιμού αλλά κάνει ένα ανεπαίσθητο V, τις μαύρες μεταξωτές μου κάλτσες, τα λουστρίνια σκαρπίνια μου με μικρό τακούνι… (109).

Δε λείπουν ωστόσο και περιστατικά που φανερώνουν την άκαμπτη αυστηρότητα και τις κοινωνικές διακρίσεις μεταξύ πλούσιων και φτωχών μαθητριών όπως αυτό που περιγράφει η Χαλκούση με την έξυπνη πλην οικονομικά αδύναμη κοπέλα (92 - 93), η οποία έρχεται πεζή από το Ουνκαμπάν (μακρινή συνοικία του Φαναρίου) με «τα λασπωμένα της χοντροπάπουτσα», «δεν έχει τα οικονομικά μέσα να αγοράσει πηλοβατίδες» και ο κυρ - Δημήτρης ο θυρωρός της αρνείται την είσοδο στο σχολείο, αφού έχει βγει γραπτή διαταγή: «Αι μαθήτριαι δέον να προσέρχονται φέρουσαι πηλοβατίδας» και ο κυρ - Δημήτρης έχει ρητή εντολή να στέλνει πίσω όσες προσέρχονται «άνευ πηλοβατίδων» (92 - 93). Η σκληρή του στάση έρχεται σε αντιδιαστολή με την ευγένεια που επιδεικνύει προς τις δύο κοπελίτσες «με τα πολύχρωμα αδιάβροχα και τα ολοκάθαρα λουστρίνια σκαρπίνια» (93), τα οποία δεν είναι βέβαια πηλοβατίδες αλλά είναι απαστράπτοντα. «Σημασία έχει να μην κουβαλούμε λάσπες στο Ζάππειο», συμπεραίνει η Χαλκούση, που συνειδητοποιεί για πρώτη φορά την οικονομική ανισότητα, την αδικία και τα δικαιώματα του ανθρώπου (92).

Η Χαλκούση αναφέρεται λεπτομερώς και στους διαπρεπείς καθηγητές[39] κλασικής παιδείας του Ζαππείου τους οποίους είχε την τύχη να γνωρίσει. Μέσα από τις περιγραφές διαπιστώνουμε ότι η ίδια αλλά και κατ' επέκταση όλες οι Ζαππίδες οφείλουν πολλά στους χαρισματικούς αυτούς παιδαγωγούς και επιστήμονες, αφού με τα ιδανικά που πρέσβευαν σε συνδυασμό με τις γνώσεις τους ανέδειξαν την παιδεία των Ελλήνων της Πόλης και συνέβαλλαν καθοριστικά στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού. Παράλληλα με την κλασσική παιδεία, το σχολείο εξέφραζε και έναν ευρωπαϊκό προσανατολισμό με ξένους καθηγητές ευρωπαϊκών γλωσσών και μουσικής.

Στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, το Ζάππειο επιτάσσεται από το τουρκικό κράτος για να χρησιμοποιηθεί ως στρατιωτικό νοσοκομείο (Χαλκούση, 1980: 70). Διαπιστώνουμε και πάλι πως τα ιστορικά γεγονότα επηρεάζουν την εξέλιξη του πολιτισμού των

[39] Συγκεκριμένα, η Χαλκούση μας μεταφέρει τις αναμνήσεις της από τους εξής: Ευθαλία Αδάμ, Διευθύντρια (53), Ελένη Στρούβαλη, Υποδιευθύντρια (53), Μαρίκα Παπαριστείδου (57), Πολύμνια Φιλικού (57), Μηνάς Αυθεντόπουλος (77 - 83), Ελένη Σταυρίδου (108), Στ. Χρυσοχόου (108).

Ελλήνων της Πόλης. Οι οικότροφες μαθήτριες μεταφέρονται σε δύο ισόγεια διαμερίσματα απέναντι από τη σχολή, στα κοινοτικά Χρυσοβέργεια. Για τα μαθήματα νοικιάζεται η πρώην κατοικία Ηλιάσκου στη Μεγάλη οδό. Η αγωνία της κυρίας Ευθαλίας Αδάμ είναι να διατηρηθεί ανέπαφος όλος ο πλούτος του Παρθεναγωγείου (Χαλκούση, 1980: 70). Το 1915 ξεκινά και η υποχρεωτική διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας και της αραβικής γραφής τους (Χαλκούση, 1980: 73). Να σημειωθεί ότι διδάσκονται για πρώτη φορά τα Τουρκικά, κάτι που επιβάλλεται από το τουρκικό κράτος. Η Χαλκούση επισημαίνει ότι στα ξένα σχολεία της Πόλης, τουλάχιστον στα παρθεναγωγεία, δε διδάσκονταν τα Τουρκικά (73) μέχρι τότε, ενώ και η ίδια η Διευθύντρια η κυρία Ευθαλία Αδάμ δε γνώριζε Τουρκικά, παρόλο που το σχολείο ήταν στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (69 - 70). Καθηγητές τουρκικών ήταν ο Φαίδων Ενωτιάδης Μπέης (73) και Houssein Avni Bey (74). Το 1917 το οικοτροφείο του Ζαππείου διακόπτει τη λειτουργία του και οι μαθήτριες τοποθετούνται οικότροφες σε οικογένειες που κατοικούν κοντά στη σχολή (Χαλκούση, 1980: 85). Το 1918, μετά την ανακωχή, το Ζάππειο, όπως και τα άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα των Ελλήνων της Πόλης, επιστρέφει στον κανονικό του ρυθμό (Χαλκούση, 1980: 100). Πολλές από τις τελειόφοιτες και τις διδασκάλισσες του σχολείου φεύγουν για ανώτερες σπουδές στο εξωτερικό (110).

Εικόνα 14: Το Εθνικό Ζάππειο Παρθεναγωγείο. (Πηγή: http://elenakollatou.files.wordpress.com)

Εικόνα 15: Η αίθουσα τελετών του Εθνικού Ζαππείου Παρθεναγωγείου αντανακλά, παρ' όλες τις φθορές, την αίγλη μιας άλλοτε λαμπρής εποχής. (Πηγή: Μήλλας Ακ., *Πέρα. Το Σταυροδρόμι της Ρωμιοσύνης*, Εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα, [2002]: 460.)

4.1.5. Ελληνογαλλικό Λύκειο στο Πέρα

Το Πρότυπο Ελληνογαλλικό Λύκειο στο Πέραν (εικόνα 16), σύμφωνα με τον κανονισμό του έτους 1910, «επιδιώκει πρώτιστα την θρησκευτικήν και ηθικήν διάπλασιν των τροφίμων αυτού, την αρμονικήν ανάπτυξιν ψυχής και σώματος και την συστηματικήν μετάδοσιν γνώσεων τοιούτων και τοσούτων, ώστε οι εξ αυτού αποφοιτώντες ν' αποδύωνται απροσκόπτως είτε εις τας επιστήμας είτε εις την εμπορίαν και τα συναφή ταύταις έργα» (Κανονισμός Ελληνογαλλικού Λυκείου, 1910: 3). Έχοντας το σκοπό αυτό, διαιρείται σε δύο τμήματα, στο Ελληνικό, από τις 8 το πρωί έως το μεσημέρι και στο Γαλλικό, από τις 2 το μεσημέρι έως τις 4 το απόγευμα (Κανονισμός Ελληνογαλλικού Λυκείου, 1910: 3). Όπως αναφέρει ο Berl, το Πατριαρχείο και η Γαλλία επιχορηγούν εξίσου το σχολείο (1993: 87). Η διδασκαλία της Ελληνικής, της Γαλλικής και της Τουρκικής γλώσσας είναι υποχρεωτική για όλους ανεξαιρέτως τους μαθητές, ενώ όλες οι άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες διδάσκονται προαιρετικά με επιπλέον δίδακτρα πέντε τουρκικές λίρες ετησίως (1910: 4).

Στη συλλογή διηγημάτων *Πολίτικα* του Χρήστου Ευελπίδη, με αφορμή το Γιωργή, ανιστορείται και ο σχολικός βίος στα θρανία της Πόλης, με τους εξ Αθηνών ερχόμενους «υπερκαθαρεύοντες» δασκάλους και την υποχρεωτική εκμάθηση των τουρκικών. Από τα βιογραφικά στοιχεία του Χρήστου Ευελπίδη γνωρίζουμε ότι φοίτησε στο Ελληνογαλλικό

Λύκειο Χατζηχρήστου, το οποίο και μας περιγράφει (55 - 61) δίνοντας μια εικόνα παρακμής. Πριν να αρχίσουν οι βαλκανικοί πόλεμοι, προγράμματα και δάσκαλοι έρχονταν από την Αθήνα (55). Μετά άρχισαν να περιπλέκονται κάπως τα πράγματα αφού, όπως αναφέρει ο Ευελπίδης: «Ένας είχε γλεντήσει τα νιάτα του στο Παρίσι, στα γεράματα να δάσκαλος των γαλλικών. Άλλος είχε σπουδάσει αρχιτέκτονας ένα φεγγάρι, αυτός γινόταν καθηγητής των μαθηματικών [...], κι όλο κάτι τέτοια», ενώ συμπληρώνει ότι «φυσικά καθένας τους θα 'πρεπε να 'χει στήριξη από τον έφορο, τον επίτροπο, το Πατριαρχείο». Υπήρχαν βέβαια και δύο - τρείς συστηματικοί δάσκαλοι και μάλιστα φανατικοί υποστηρικτές της καθαρεύουσας που αποτελούσαν το επιτελείο (56).

Ο συγγραφέας μας μιλάει για την υποχρεωτική εκμάθηση των τουρκικών που τους δυσκόλευε: «Αυτά πια δε μαθαίνονταν με κανένα τρόπο, ούτε απ' έξω, ούτε από μέσα, ούτε από πούπετα» (57). Ήταν όμως υποχρεωτικά και είχαν τον ίδιο συντελεστή βαθμού με τα ελληνικά και τα λατινικά (57). Η λύση βρέθηκε και πάλι, από τον ίδιο το δάσκαλο αυτή τη φορά, που τους θα τους έκανε ιδιαίτερο μάθημα και «μ' ένα μετζιτάκι δηλαδή ένα ασημένιο εικοσάγροσο […] θα παίρνανε τουλάχιστον κι από ένα καλώς, που ήταν απαραίτητο για να προβιβαστούνε» (57 - 58). Το βιβλίο που χρησιμοποιούσαν ήταν η τουρκική χρηστομάθεια, «χαριτωμένο βιβλιαράκι με λεπτό, ανατολίτικο χιούμορ» (58).

Το απόγευμα κάνανε μόνο Γαλλικά, όπως πιστοποιείται και από τον κανονισμό. Ο καθηγητής τους δεν είχε ακαδημαϊκή μόρφωση αφού «όταν κατάντησε δάσκαλος ήτανε πια γεροντάκος. Άνθρωπος πλούσιος κι από καλή οικογένεια είχε γλεντήσει τα νιάτα του στο Παρίσι, είχε ξοδιάσει τους παράδες του στο Μόντε Κάρλο κι έμεινε τώρα στους πέντε δρόμους» (58). Στην τάξη κάθε άλλο παρά πειθαρχία επικρατούσε: «φωνές, κλωτσιές, παιχνίδια ατελείωτα, καλύτερα από διάλειμμα» (59). Η μεθοδολογία του μαθήματος απλή: «Ανάγνωσις και ανάλυσις. Διάβαζε δήθεν την ανάγνωση και, που και που, εξηγούσανε μια λέξη, αυτή ήταν η ανάλυση» (59).

Το τελευταίο μάθημα του χρόνου ήταν πανηγύρι καθώς τα παιδιά «απ' το πρωί μαζεύανε παράδες για το μπουκέτο, ένα μεγάλο μαγιάτικο σφιχτό - σφιχτό μπουκέτο, που το πρόσφερνε ένας μαθητής όταν ανέβαινε ο δάσκαλος στην έδρα». Ακολουθούσαν χειροκροτήματα, ζήτω και οι διηγήσεις των ιστοριών του δασκάλου των Γαλλικών από το Παρίσι και το Μόντε Κάρλο (59 - 60). Διαπιστώνουμε ότι ο εν λόγω καθηγητής ακολουθούσε ένα μαθητοκεντρικό παρά δασκαλοκεντρικό μοντέλο όντας κοντά στους μαθητές του, σε αντίθεση με άλλους που περιγράφει παρακάτω, τους χοντρούς παπάδες που δίδασκαν λατινικά και έναν άλλο παλαιικό που τους έβριζε όλους μαζί όταν θύμωνε (60). Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο Ευελπίδης αναφέρει πως οι Γερμανοί προτίθεντο να κάνουν το Ελληνογαλλικό

Λύκειο στρατιωτικό νοσοκομείο (60) σε αντίθεση με το Θεοτοκά που λέει ότι δεν το καταδέχονταν (33). Τέλος, μαθαίνουμε ότι το Λύκειο έχει πλέον από χρόνια γκρεμιστεί (61).

Ο *Λεωνής*, ως bildungsroman, είναι λογικό να έχει αρκετά στοιχεία για την εκπαίδευση που παίζει καθοριστικό ρόλο στη διάπλαση του ήρωα. Από τα βιογραφικά στοιχεία του Γιώργου Θεοτοκά γνωρίζουμε ότι φοίτησε στο Ελληνογαλλικό Λύκειο[40] στο Πέραν της Κωνσταντινούπολης, το οποίο και μας περιγράφει δια στόματος Λεωνή:

> Το Λύκειο είταν ένα μεγάλο κτίριο στην πλατεία του Ταξιμιού γκρίζο και παμπάλαιο. Το χειμώνα έτρεχαν τα ταβάνια, φυσούσε ο αέρας μέσα από τις πόρτες και τα παράθυρα, καμιά φορά μέσα κι από τους τοίχους. Όταν γινότανε στις τάξεις καμία ταραχή μεγαλύτερη από τις συνηθισμένες, οι τοίχοι κουνιόντανε κι έπεφτε ο ασβέστης κομμάτια - κομμάτια. Είτανε όμως μια σπιταρώνα αγύριστη, πότε δεν εύρισκες την άκρη της. Είτανε γεμάτη σκιές και μυστήρια […] Είχε στο πίσω μέρος και κάτι κρεμαστές αυλές […]. Από κει το Λύκειο έβλεπε προς το Βόσπορο κι είτανε μια θέα περίφημη, όλο κήποι απάνω στη θάλασσα και κάτασπρα παλάτια κι αντίκρυ το Σκουτάρι με τα χρυσάφια του και τα απέραντα δάση των κυπαρισσιών (43).

Όσον αφορά τις κτηριακές υποδομές, και αλλού μας λέει ότι «το περιβόητο Λύκειο κανείς δεν το καταδεχότανε[41] γιατί είτανε σαράβαλο σωστό, το Ζωγράφειο όμως το είχανε πάρει οι Γερμανοί» (33). Η περιγραφή της κατάστασης του κτηρίου του Λυκείου συμπίπτει με την αντίστοιχη του Χρήστου Ευελπίδη. Όσον αφορά το επίπεδο της παρεχόμενης εκπαίδευσης, ο Λεωνής αναφέρει την άποψη του πατέρα του ότι «το Λύκειο είχε ξεπέσει πολύ», η οποία ταυτίζεται με τις περιγραφές του Ευελπίδη.

Επίσης, χαρακτηριστικό είναι το επεισόδιο που περιγράφει ο Θεοτοκάς με τις αντιδράσεις του Μένου που

> όλη την ώρα δημιουργούσε ζητήματα, από τότε που είχε αρχίσει ο πόλεμος και είχε γίνει υποχρεωτικό το μάθημα των τουρκικών. Τον καλούσε στον πίνακα ο κ. Νικολετόπουλος, ο τουρκοδιδάσκαλος [...] Υπαγόρευε ο κ. Νικολετόπουλος. Ακίνητος ο Μένος. Τότες ο κ. Νικολετόπουλος ρωτούσε:
>
> - Μενέλαε, γιατί δεν ξέρεις το μάθημά σου; […]
> - Ο μπαμπάς μου μού είπε να μη μαθαίνω τούρκικα.
>
> Ο κ. Νικολετόπουλος σηκωνότανε από την έδρα, του έδινε ένα γερό μπάτσο κι έλεγε:
>
> - Αν η Κυβέρνηση μας κλείσει το σχολείο, ο μπαμπάς σου θα έρθει να μας το ανοίξει; (34)

[40] Το Ελληνογαλλικό Λύκειο ιδρύθηκε το 1867 ως «Ελληνικόν Λύκειον» από τους Καλωταίο, Πανταζή, Τάγη και Χασιώτη και περιήλθε μετά το 1881 στον Χρήστο Χατζηχρήστου. Έκτοτε παρέμεινε ευρύτερα γνωστό ως Λύκειον Χατζηχρήστου, (Μήλλας, [2002], 437).

[41] Εννοεί για επιστράτευση από το τουρκικό κράτος ως στρατιωτικό νοσοκομείο.

4.1.6. Κολλέγιο Αγιάζ - Πασά

Λόγω του χαμηλού επιπέδου της παρεχόμενης εκπαίδευσης στο Ελληνογαλλικό Λύκειο, ο πατέρας του Λεωνή αποφάσισε να τον βάλει στο κολλέγιο Αγιάζ - Πασά, όπου «το καθεστώς είτανε διαφορετικό κι η πειθαρχία πολύ μεγαλύτερη, για τούτο και γινότανε αρκετή δουλειά» (100), όπως αναφέρει ο Θεοτοκάς.

> Το πρωί το Κολλέγιο είτανε γαλλικό, με γαλλική διεύθυνση και Γάλλους καθηγητές που διδάσκανε στη γλώσσα τους όλα τα μαθήματα. Το απόγευμα λειτουργούσε ανεξάρτητο ελληνικό γυμνάσιο για τους Έλληνες μαθητές, με περιορισμένο κύκλο μαθημάτων. Το πρωί ερχόντανε μαθητές από πολλές άλλες φυλές: ένα φωνακλάδικο τσούρμο Αρμενοκαθολικοί, ένα τσούρμο Εβραίοι, ισπανόφωνοι εξίσου φωνακλάδες, αρκετοί Ιταλοί και Γάλλοι της Πόλης και άλλοι γαλλόφωνοι καθολικοί με ακαθόριστη εθνικότητα, μερικοί Γάλλοι της Γαλλίας, παιδιά διπλωματικών υπαλλήλων ή αξιωματούχων του στρατού της κατοχής, μερικοί Σλάβοι, δύο - τρείς Τούρκοι, πολύ σοβαροί και αξιοπρεπείς, και δύο - τρείς χειροδύναμοι Μαλτέζοι που αντιπροσωπεύανε τη Βρεταννική Αυτοκρατορία κι είτανε φοβερά υπερήφανοι γι' αυτόν το ρόλο τους (100).

Πολυεθνική λοιπόν η σύσταση της μαθητικής κοινότητας του σχολείου. Ο Θεοτοκάς επίσης μας πληροφορεί ότι, μόλις μαζεύτηκαν αρκετοί Έλληνες, πρωταρχική τους μέριμνα ήταν η ίδρυση ενός ελληνικού Συνδέσμου, που καταγινόταν σε διαλέξεις, συζητήσεις που αφορούσαν στις διαλέξεις και εκλογές Προεδρείου με κάθε ασήμαντη αφορμή (101).

Το κολλέγιο του Αγιάζ - Πασά ήταν αρκετά αυστηρό όπως φαίνεται και από την περιγραφή του Διευθυντή του γαλλικού τμήματος που λεγόταν Boucher αλλά οι Έλληνες μαθητές τον φώναζαν ειρωνικά Βούκιο: «Είτανε πανταχού παρών […] τιμωρούσε σαν διάβολος από το πρωί ως το βράδυ […] γέμιζε το σχολείο μ' έναν αέρα πανικού» (101). Αμέσως μετά, ο Θεοτοκάς συμπληρώνει ότι δεν ήταν δυνατό να περάσει εβδομάδα χωρίς μια εκδήλωση του μίσους του Βούκιου και χωρίς τη σχετική τιμωρία του Λεωνή. Μάλιστα, κάθε φορά που ο Λεωνής εμπλεκόταν σε κάποια ανωμαλία, έστω και ασήμαντη, ο Βούκιος επεδείκνυε θα λέγαμε στοχευμένη αυστηρότητα, γεγονός που είχε γίνει θέμα στο σχολείο (101 - 102). Παρά την αυστηρότητα, οι μαθητές μπορούσαν να κάνουν και κάποια σκασιαρχεία, με την ανοχή του θυρωρού του Κολλεγίου που είχε διαφθαρεί και «χάριν της μεγάλης αφηρημάδας ενός καθηγητή» (102). Πιο συγκεκριμένα:

> Μια φορά ο Λεωνής κατηγορήθηκε ότι δεν παρακολουθούσε κανονικά το δίωρο μάθημα της φυσικής και της χημείας, αλλά συνήθιζε να το σκάνει, τις ώρες εκείνες, έξω από το Κολλέγιο, παρασύροντας και άλλους μαζί του. […] Οι λιποτάχτες των φυσικοχημικών ροβολούσαν προς το

παλάτι του Ντολμά - Μπαξέ, εκεί νοίκιαζαν βάρκες και ανοιγόντανε στο Βόσπορο τραγουδώντας, ειπώθηκε μάλιστα πως άναβαν και τσιγάρα […] Το σκάνδαλο, ωστόσο, ήρθε η μέρα που ανακαλύφθηκε από τον ίδιο το Βούκιο (102 - 103).

Έπειτα από αυστηρή ανάκριση, δείγμα της αυστηρότητας του σχολείου, αποδείχτηκε ότι ο Λεωνής ήταν ο κυριότερος ένοχος, ενώ ο Βούκιος το ανήγαγε σε πολύ μεγάλο θέμα και κάλεσε το Λεωνή ενώπιον του γενικού Διευθυντή του Κολλεγίου και του συλλόγου των καθηγητών για να απολογηθεί (103). Να σημειωθεί εδώ ότι ο γενικός διευθυντής και επιχειρηματίας του Κολλεγίου ήταν Έλληνας. Ο Λεωνής, σε ένα παιχνίδι τακτικής, δήλωσε ένοχος και ζήτησε να τιμωρηθεί. Ο γενικός διευθυντής ενθουσιάστηκε με τη στάση του, το ίδιο και οι καθηγητές: «-Αυτός τουλάχιστο ξέρει να αναλαμβάνει τις ευθύνες των πράξεών του! δήλωσε θριαμβευτικά και οι καθηγητές επικροτούσαν» (103). Στο Λεωνή τελικά επεβλήθη «η πιο μικρή τιμωρία που προέβλεπε ο κανονισμός» (103), με τη σύμφωνη γνώμη του Βούκιου, ο οποίος όμως δεν παρέλειψε να ενημερώσει το Λεωνή ότι δεν τον ξεγέλασε με την πονηρία του.

Στον αντίποδα του Βούκιου βρίσκεται ο καθηγητής Γαλλικών, ποιητής Γκαλιμπούρ· ο άνθρωπος που ο Λεωνής αισθάνθηκε ότι «θα τον συμφιλίωνε με τα θρανία του Κολλεγίου, με τα γράμματα, ίσως και με τη Γαλλία». Από παιδαγωγικής απόψεως, ο Γκαλιμπούρ έχει ένα πιο χαλαρό στυλ, δεν είναι προσκολλημένος στην εξέταση και στη βαθμολόγηση (105) αλλά παρασύρεται από την ανάγνωση κειμένων, όπως το Chateaubriand, με αποτέλεσμα στο τέλος να βάζει στους μαθητές μια έκθεση του τύπου: «“Εξηγήστε κατά τι ο Ρονσάρ είναι κλασικός και κατά τι ρωμαντικός”. -Για να ακονίσετε λιγάκι, έλεγε, το κριτικό σας πνεύμα» (105). Μια άλλη μέρα πάλι, που χιόνιζε πολύ και είχαν έρθει λίγοι μαθητές, όπως αναφέρει ο Θεοτοκάς: «Ο καθηγητής έκαμε τότε, για πρώτη φορά, μερικές εκμυστηρεύσεις σχετικά με το άτομο και τη ζωή του» (107), δείγμα του σύγχρονου παιδαγωγικού στυλ του συγκεκριμένου καθηγητή που τον καθιστούσε οικείο.

Εκτός από την επίσημη εκπαίδευση, μαθαίνουμε και για το εργαστήριο και τον καθηγητή ζωγραφικής που πηγαίνει ο Λεωνής στο Πέραν. «Ο κ. Μοντεφρεντίνι […] είτανε διάσημος σ’ όλο το Πέρα, από το Σταθμό του Τούνελ ίσαμε το Ταξίμι, έκανε συχνά εκθέσεις δικές του και των μαθητών του κι οι γαλλόφωνες εφημερίδες τον επαινούσαν. Όταν έλεγες πως είσουν μαθητής του, αυτό έκανε άριστη εντύπωση, σε εκτιμούσε ο κόσμος» (59). «Το εργαστήρι ζωγραφικής είτανε στο σπίτι του, σε μια μικρή και ερημική πάροδο του δρόμου του Τηλεγράφου» (61). Οι απόψεις του Λεωνή σε σχέση με την τέχνη της ζωγραφικής έρχονται σε αντίθεση με αυτές του καθηγητή του Μοντεφρεντίνι, που ήταν υποστηρικτής της πειθαρχίας και πολέμιος του ερασιτεχνισμού, αφού ο Λεωνής πιστεύει ότι «τα χρώματα είναι για να παίζουμε κι όχι για να διδάσκουμε και να σοβαρολογούμε» (59). Εντύπωση προκαλεί και το γεγονός ότι μια

φορά την εβδομάδα η σχολή ζωγράφιζε γυμνό, κάτι που γινόταν «με τη μεγαλύτερη σοβαρότητα, δεν είχες δικαίωμα ούτε να γελάσεις ούτε να σχολιάσεις τα καθέκαστα […]» (61).

Από τη συγκριτική εξέταση των κειμένων προκύπτουν κάποια κοινά στοιχεία όσον αφορά τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Berl, σε όλα τα ελληνικά Γυμνάσια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως είναι το Ζωγράφειο, το Ζάππειο αλλά και στο Φανάρι, η διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας είναι υποχρεωτική ως δεύτερη γλώσσα. Οι περισσότεροι από τους μαθητές στο τέλος των σπουδών τους, τη μιλούν αρκετά καλά· όλοι δε την καταλαβαίνουν, κυρίως στα Γυμνάσια θηλέων, ενώ υπάρχει και το Ελληνογαλλικό Λύκειο όπου οι δύο γλώσσες και οι δύο διδασκαλίες γίνονται ταυτόχρονα. Επίσης, λειτουργεί γαλλική εμπορική σχολή στο Γαλατά όπου φοιτούσαν Έλληνες μαθητές (Berl, 1994: 86 - 87). Συνεπώς, η ελληνική κοινωνία είναι σε μεγάλο βαθμό ενήμερη και εξοικειωμένη με τις γαλλικές ιδέες (1994: 133). Αντίθετα, ουδέποτε τέθηκε θέμα για ελληνογερμανικό σχολείο (Berl, 1994: 86 - 87). Όσον αφορά τον ισχυρισμό του Berl πως «ούτε ένας Έλληνας μαθητής δε φοιτά στα γερμανικά σχολεία της Κωνσταντινούπολης» (1994: 87), από τη Χαλκούση (87 - 88) πληροφορούμαστε ότι κάποιες κοπέλες της υψηλής κοινωνίας, τις οποίες η ίδια συναντά σε ιδιωτικό μέγαρο της Μεγάλης Οδού του Πέραν, πριν από τον πόλεμο φοιτούσαν στο High School και στη Madame Deviaux, αλλά τώρα (κατά τη διάρκεια του πολέμου) πήγαιναν στο Γερμανικό, στο Birger Schule. Εμφανής είναι και η επιρροή από τη Γερμανική κουλτούρα κατά τη διάρκεια του πολέμου, γεγονός που φανερώνει την επιρροή που έχουν οι ιστορικές συνθήκες στη διαμόρφωση του πολιτισμού των Ελλήνων της Πόλης. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος μεταξύ των μαθητριών που φοιτούν στο Birger Schule, τον οποίο παραθέτει η Χαλκούση (88): «-Είδες τη Γερμανική οπερέττα με την Μιλοβίτς και τον Πφάν; Δεν είδες την Chardas Fürsten! Μα πού ζεις καϋμένη;» (88)

Εκτός από τη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας, άλλα κοινά στοιχεία μεταξύ των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων αποτελούν το υψηλό επίπεδο της παρεχόμενης εκπαίδευσης (με εξαίρεση τις μαρτυρίες του Ευελπίδη και του Θεοτοκά για το Ελληνογαλλικό Λύκειο που φανερώνουν κάποια σημάδια παρακμής), η αυστηρότητα, όπως επίσης και η υποχρεωτική διδασκαλία των τουρκικών μετά την έναρξη του πολέμου (Χαλκούση: 73, Θεοτοκάς: 34, Ευελπίδης: 55 - 71). Όπως παρατηρεί η Πηνελόπη Στάθη, η αξιοζήλευτη εκπαιδευτική παράδοση της Πόλης οφείλεται κυρίως στα περιώνυμα σχολεία της, που προκαλούσαν δέος σε όσους δεν είχαν την τύχη να διαβούν το κατώφλι τους ως μαθητές και συγκίνηση σ’ εκείνους που διατέλεσαν μαθητές και δάσκαλοι (2002: 185).

Εικόνα 16: Η Πρόσοψη του Ελληνογαλλικού Λυκείου στο Πέρα, που αντίκριζε τον περίβολο της Αγίας Τριάδας, φωτογραφία του 1892. (Πηγή: Μήλλας Ακ., *Πέρα. Το Σταυροδρόμι της Ρωμιοσύνης*, Εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα, [2002]: 436.)

4.1.7. Αντιλήψεις για την εκπαίδευση και τη μόρφωση

Η Λωξάντρα παντρεύτηκε το Δημητρό, που ήταν χήρος, και μεγάλωσε τα τέσσερα παιδία του, τον Επαμεινώντα, το Θεόδωρο, το Γιώργο και την Αγαθώ. Εν συνεχεία, απέκτησε και δύο δικά της παιδιά, τον Αλεκάκη και την Κλειώ. Η Λωξάντρα αντιπροσωπεύει μια γυναίκα απλοϊκή, χωρίς πολλές πνευματικές αναζητήσεις, που ξέρει να χαίρεται τη ζωή, τη μαγειρική και το φαγητό. Από την άλλη, ο Δημητρός είχε από παιδί κλίση στα γράμματα, δούλευε στην εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* του Δημητρίου και Αθανασίου Νικολαΐδη (19) και είχε ένα δωμάτιο γεμάτο βιβλία το οποίο η Λωξάντρα δεν επισκεπτόταν ποτέ (57). Από τα έξι παιδιά μόνο ο Θεόδωρος και ο Αλεκάκης σπούδασαν: «[...] η Λωξάντρα πούλησε ένα οικοπεδάκι που είχε στην Πρίγκιπο για νάμπει ο Θεόδωρος εσωτερικός στο Γαλατά Σεράι και να σπουδάσει μια που το ήθελε ο πατέρας του» (13) και πλούτισαν: «το μεγαλύτερο ναυτιλιακό γραφείο στο Γαλατά είχε ο Θεόδωρος» (33). Ο Επαμεινώντας από δεκατεσσάρων χρονών εξαφανίστηκε και έκτοτε δούλευε «μούτσος στα βαπόρια» (14). Ο Γιώργος είχε ψιλικατζίδικο στο Πασάζ Χατζόπουλο, στο Πέρα («Μονάχος του το θέλησε. Δεν τάπαιρνε τα γράμματα», 28). Η Αγαθώ ασχολούνταν με τα οικιακά και είχε παντρευτεί το Μανωλιό, ένα φτωχό μαραγκό απ' τα Ταταύλα (33). Η Κλειώ είχε πνευματικές αναζητήσεις, αφού περνούσε πολλές ώρες στη βιβλιοθήκη του πατέρα της διαβάζοντας Βηλαρά, Σούτσο, Ραγκαβή, Βερναδάκη καθώς και την *Κασσιανή* με την οποία είχε ξετρελαθεί (57). Πολλά μάλιστα από τα κείμενα τα απομνημόνευε

και τα απάγγελνε στις οικογενειακές συγκεντρώσεις. Επίσης, είχε άποψη για τα πολιτικά, την απασχολούσαν οι εξελίξεις, όπως φαίνεται από το εξής απόσπασμα: «Παραμονές Πρωτοχρονιάς οι αναρχικοί παρά τρίχα να σκοτώσουν το διάδοχο της Αγγλίας που πήγαινε στην Πετρούπολη να επισκεφτεί το μπατζανάκη του τον Τσάρο. Πολύ συγχύστηκε η Κλειώ όταν το διάβασε αυτό στην εφημερίδα. Κακό - χρόνο - νάχουνε πια αυτοί οι αναρχικοί, που ησυχία δεν έχουν! Τί τους έφταιξε ο Εδουάρδος, τέτοιος καλόκαρδος άνθρωπος!» και αγανακτούσε με την μητέρα της που δεν κατανοούσε την πολιτική και βαθύτερη διάσταση των γεγονότων (200).

Ο Θεόδωρος σαφέστατα διέφερε από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας αντιπροσωπεύοντας μια ανώτερη οικονομική τάξη, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μεγαλοαστική. Το ίδιο και ο Αλεκάκης, ο γιός της Λωξάντρας, που επίσης σπούδασε και δούλευε στο γραφείο του μεγαλύτερου ετεροθαλούς του αδελφού το οποίο και τελικά ανέλαβε μετά το θάνατό του· αλλά και ο Αντρίκος (ή Μπεμπέκας), ο γιός της νύφης της, της Ελεγκάκης που επίσης σπούδασε και ασχολείτο με επιχειρήσεις (126 και 183). Αναπόφευκτα, η δική τους αντίληψη για την εκπαίδευση διαφέρει σημαντικά απ' αυτή των υπολοίπων μελών της οικογένειας.

Έτσι, όσον αφορά τις απόψεις των απλών ανθρώπων για τη μόρφωση, παρατηρούμε ότι η Λωξάντρα αναπολεί τα χρόνια που είχε τα παιδιά της μικρά γύρω της και στεναχωριέται που ο Δημητρός έστειλε τον Αλεκάκη να μείνει στο σπίτι του Θεόδωρου προκειμένου να σπουδάσει στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και να μάθει Γαλλικά με την Καμιλλή. Αναρωτιέται ποια είναι η χρησιμότητα της μόρφωσης, αφού ούτε ο Κώτσος, ο αδελφός της, ούτε ο Μανωλιός ήξεραν Γαλλικά και φρόντιζαν με άνεση τις οικογένειες τους (60). Η απάντηση έρχεται από τους εκπροσώπους της μεγαλοαστικής τάξης: «Για να κερδίζει, λέει, περισσότερα χρήματα, όπως ο Θεόδωρος» (60). Και αναρωτιέται η Λωξάντρα: «τι θα τα κάνει τα περισσότερα χρήματα; Παραπάνω απ' ό,τι τρώει μπορεί να φάει; Τίς εστί πλούσιος, μπρέ; Ο εν τω ολίγω αναπαυόμενος» (60). Η Λωξάντρα με αφέλεια επιμένει στις απόψεις της: «Βλέπω εκείνο το Μανωλιό της Αγαθώς και τον λιμπίζουμαι, […] βλέπω το Δημητράκη και το Θανασιό της, και τα χαίρουμαι τα πουλάκια μου. Κάλλιο και τον Αλέκο μου να τον έκανα μαραγκό. Άαχ! Άαχ!» (126 - 127), ενώ στο ίδιο μοτίβο η Ελεγκάκη εκφράζει τη στεναχώρια της για τον Αντρίκο (Μπεμπέκα): «-Κάλλιο και μένα ο Αντρίκος μου να μη σπούδαζε. Κακιά νάταν η ώρα που έβρισκες και συ τότες το θησαυρό» (126 - 127). Στο παραπάνω διάλογο φαίνεται η γενικότερη απαξίωση της μόρφωσης.

Όσον αφορά τις απόψεις μεγαλοαστικής τάξης για τη μόρφωση, παρατηρούμε ότι ο Θεόδωρος, από μια άλλη οπτική γωνιά, συνδέει τη μόρφωση με την επαγγελματική επιτυχία και την οικονομική ευμάρεια. Αντιπροσωπευτικός των απόψεών του είναι ο διάλογος με τη Λωξάντρα:

-Μήπως σε πείραξε που έχασες τον Αλεκάκη; Η Λωξάντρα άρχισε να δακρύζει.

-Άκουσε δω, νενέ. Εσύ δεν είσαι κουτή γυναίκα... Τί θες να τον κάνεις; Ψιλικατζή σαν το Γιώργο ή μαραγκό σαν το Μανωλιό; Σήμερα έτσι είναι. Τα παλιά πάνε, ξέχασ' τα. Αν δε σπουδάσεις, θα είσαι όλη σου τη ζωή υποδουλωμένος στους άλλους. Το κατάλαβες; Διές εμένα. Διές τι παρά βγάζω. Και ακόμα. . . από δω και πέρα θα είμαι ο μόνος εισαγωγέας του εγγλέζικου κάρβουνου στην Πόλη (71 - 72).

Ο Αλεκάκης υποστηρίζει επίσης την αξία της μόρφωσης, αφού «έμαθε να περιφρονεί κάθε τι που είχε σχέση με τον παλιό του κόσμο, τον κόσμο της ύλης και όχι του πνεύματος. Και τη γραμμή ανάμεσα στα δυό τη χάραξε πολύ εύκολα: μήλα ζωγραφισμένα ήτανε πνευματική απόλαυση, επομένως ανώτερη, μήλα στη φρουτιέρα της Λωξάντρας ήταν υλική απόλαυση, επομένως κατώτερη» (75).

Σε αντίθεση με τη Λωξάντρα, που θεωρούσε ότι η μόρφωση είναι κάτι περιττό, η μητέρα της Χαλκούση πιστεύει ότι «η μεγαλύτερη αδικία που μπορεί να κάνει ο γονιός στο παιδί του είναι να το αφήσει αγράμματο!» (40). Επίσης, ο πατέρας του Λεωνή φροντίζει για τη καλύτερη δυνατή μόρφωση του γιού του. Έτσι, θεωρώντας ότι το Ελληνογαλλικό Λύκειο έχει υποβαθμιστεί, τον γράφει στο Κολλέγιο Αγιάζ - Πασά. Τέλος, η κυρία Χριστοδούλου, εργοδότρια της οικοδιδασκάλισσας Λητούς Αντωνιάδου, αντιμετωπίζει την παροχή της κατ' οίκον εκπαίδευσης ως ένα μέσο οικονομικής και κοινωνικής προβολής.

Όσον αφορά την εκπαίδευση των γυναικών, χαρακτηριστική είναι η λεπτομέρεια που αναφέρει ο Δημητρός ως προσόν της κατάλληλης συζύγου (20), «επ' ουδενί λόγω διανοουμένην». Όπως προκύπτει από το μυθιστόρημα, η μόρφωση δεν ήταν απαραίτητο στοιχείο για την αγωγή των γυναικών. Βλέπουμε το ζήλο του Δημητρού να σπουδάσει ο Θεόδωρος, όμως πουθενά δε γίνεται λόγος για τη μόρφωση ή την πνευματική οξυδέρκεια της Αγαθώς. Τη συναντάμε λίγο πιο κάτω παντρεμένη και εγκυμονούσα, αν και εξαίρεται βέβαια το κάλλος της (32). Παρουσιάζεται απλοϊκή, όσο και η Λωξάντρα, με μικρές απαιτήσεις από τη ζωή: «τον άρτον ημών τον επιούσιον» προσεύχεται κάθε βράδυ για την οικογένειά της. Στην ερώτηση που θέτει στο σύζυγό της, το Μανωλιό «-Τις εστί πλούσιος;» απαντά με την ειλικρίνεια που διαπνέει τη λαϊκή θυμοσοφία «-Ο εν τω ολίγω αναπαυόμενος». Ολιγαρκής αλλά πραγματικά ευτυχισμένη, η Αγαθώ αποδέχεται τη θέση που της επιφυλάσσει η κοινωνία του 19^{ου} αιώνα χωρίς αξιώσεις για χειραφέτηση και αυτονόμηση. Ούτε η Κλειώ θα συνεχίσει τις σπουδές της, παρόλο που ως μαθήτρια διακρινόταν στο διάβασμα και στην απαγγελία. Διέθετε εξυπνάδα και χιούμορ, αρετές που την κάνουν να ξεχωρίζει από τις γυναίκες της προηγούμενης γενιάς, χωρίς ωστόσο να τις αξιοποιεί. Και τα υπόλοιπα όμως κορίτσια της οικογένειας, η

Ευφημία και η Ευτέρπη, κόρες της θείας Ελεγκάκης, δεν προορίζονται παρά για το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας. Δεν πρέπει να παραβλέψουμε όμως το γεγονός ότι τα κορίτσια της Πόλης αποκτούν και με το παραπάνω τη βασική μόρφωση στο σχολείο της κοκόνας Ζωίτσας που «μάζευε μέσα στην τραπεζαρία της καμιά δεκαριά παιδιά», αγόρια και κορίτσια (56). Επιπλέον, οι γονείς δεν επέκριναν την αγάπη της Κλειούς για τα βιβλία: «Άσ' το το παιδί να διαβάζει αφού την ευχαριστεί. Κακό δεν κάνει», θα πει ο Δημητρός στη Λωξάντρα. Είναι ιδιαίτερα σημαντική η ανεκτικότητα και η επιδοκιμασία της κλίσης των κοριτσιών της Πόλης στα γράμματα. Βλέπουμε εντούτοις ότι τα πράγματα αλλάζουν για την Άννα, την εγγονή της Λωξάντρας που η Κλειώ με τον Αλεκάκη κανονίζουν να μπει εσωτερική στο Αμερικανικό Κολλέγιο. Σύμφωνα με τον Αλεκάκη: «Στην Ευρώπη όλες οι γυναίκες είναι ανεξάρτητες, καιρός πια να αρχίσει να εκπολιτίζεται και η Ρωμιά. […] η Άννα πρέπει να […] μάθει λίγα γαλλικά και αγγλικά και να εργαστεί το γρηγορότερο για να θρέψει τον εαυτό της και τη μάνα της» (236 - 7). Επίσης, το Ζάππειο Παρθεναγωγείο καθώς και τα υπόλοιπα παρθεναγωγεία της Πόλης, είχαν θέσει ως στόχο τους τη μόρφωση των κοριτσιών του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης. Οι γυναίκες της γενιάς της Λωξάντρας έχουν γαλουχηθεί με τις ιδέες που προορίζουν τη γυναίκα για νοικοκυρά και τροφό και την περιορίζουν στο χώρου του οίκου. Όσο κι αν η Λωξάντρα αρνείται να το δεχτεί, οι ιδέες με τις οποίες εκείνη ανατράφηκε και μεγάλωσε την κόρη της είναι πια ξεπερασμένες.

4.2. Ελληνικός Τύπος της Κωνσταντινούπολης

Ο ελληνικός Τύπος της Κωνσταντινούπολης αποτέλεσε σημαντικό συντελεστή στο χώρο του πνευματικού βίου. Το περιοριστικό νομοθετικό καθεστώς του 1856 και οι παρεμβάσεις της κεντρικής εξουσίας, οι οποίες θα εκδηλωθούν εντονότερα στην περίοδο του Αβδούλ - Χαμίτ, σε συνδυασμό με τα περιοριστικά μέτρα σε βάρος των εκδοτών κάθε μορφής εντύπου, παρεμπόδιζαν την ανάπτυξη της ελεύθερης δημοσιογραφίας (Σβολόπουλος, 1994: 63).

Η Ιορδανίδου πολύ γλαφυρά περιγράφει τους περιορισμούς που απαγορεύουν ακόμα και την απλή ανάγνωση και κατοχή εφημερίδας από την ελεύθερη Ελλάδα στην Κωνσταντινούπολη:

> Ποιός τουρκομερίτης δε δάκρυσε σαν ήρθε στην Ελλάδα και άκουσε να παίζει η μουσική ελεύθερα τον Ύμνο! Ποιός δε συγκινήθηκε διαβάζοντας ελεύθερα αθηναίικια εφημερίδα! Στο τούρκικο Τελωνείο πιάσαν μια φορά έναν Έλληνα γιατί τα παπούτσια του τα είχε τυλιγμένα μέσα σε φύλλα από το *Ρωμηό του Σουρή*. Ο Θεόδωρος και άλλοι ομογενείς ξόδεψαν πεντακόσιες

χρυσές λίρες σε μπαχτσίσια[42] για να κατορθώσουν να τον σώσουνε από των Τούρκων τα χέρια. Ποιός τολμούσε να πιάσει στο χέρι του εφημερίδα από την ελεύθερη Ελλάδα! (193)

Σημαντικότερες εφημερίδες ήταν ο *Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, *η Βυζαντίς*, *ο Ανατολικός Αστήρ*, *η Ομόνοια*, *ο Νεολόγος*, η *Κωνσταντινούπολις* (1867, η μόνη που αναφέρεται στη *Λωξάντρα* (17), εκεί δούλευε ο Δημητρός) γνωστή από το 1873 ως *Θράκη*, ο *Θεατής*, η *Αρμονία*, ο *Ταχυδρόμος* και η *Πρόοδος* (Σβολοπουλος, 1994: 63 - 64). Η παρουσία της «Φιλολογικής Ηχούς» του Ν. Φαληρέα, με διευθυντές σύνταξης την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου και τον Ι. Γρυπάρη, υπήρξε καθοριστική στον τομέα της λογοτεχνίας.

Εποχή λίγο πριν τη μικρασιατική καταστροφή. Στην Πόλη εκδιδόταν ένα περιοδικό, «Ο Λόγος» του Γιάννη Χαλκούση και Ομήρου Μπεκέ με προοδευτικό πρόγραμμα (Χαλκούση: 133), που άφησε εποχή μέσα σ' εκείνη την εθνική μας αναταραχή. Έζησε μια άλλη «Ιερή» πενταετία, από το 1918 έως το 1922. Όπως αναφέρει η Ελένη Χαλκούση, πέρασαν από το «Λόγο» ως συνεργάτες όλα τα μεγάλα ονόματα των γραμμάτων μας εκείνης της εποχής, που σήμερα διαβάζουμε κι εμείς: Ελισσαίος Γιαννίδης, Λύσανδρος Πράσινος, Σοφία Σπανούδη (135 - 136), Θράσος Καστανάκης, Φώτης Κόντογλου, Ηλίας Βενέζης, Τέλλος Άγρας, Γιώργος Βακαλό, Κώστας Καρυωτάκης, Άλκης Θρύλος, Άγγελος Σημιριώτης (137 - 138), Αλέξανδρος Πάλλης (143 - 144), Γεώργιος Παπανδρέου (146) κι άλλοι μεγάλοι των γραμμάτων μας. Η «Φωτεινή Φάλαγγα», όπως την ονόμασαν (135). Όλοι αυτοί οι άνθρωποι κατέβαλαν προσπάθεια για την αναμόρφωση της παιδείας, υποστηρίζοντας την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και επισημαίνοντας ως Έλληνες την ανάγκη να γίνει η γλώσσα κατανοητή καθώς και το ζωντανό όργανο του ελληνισμού.

Το μανιφέστο του περιοδικού – που είχε κυκλοφορήσει λίγους μήνες πριν από το Νοέμβριο του 1918 με τον τίτλο «Τόλμησον φρονείν» – έλεγε ανάμεσα σε πολλά άλλα: «Σκοπός μας να συναθροίσουμε γύρω σ' ένα κέντρο φωτεινό εκείνους που ένοιωσαν την ανάγκη να ελευθερώσουν την εθνική μας ψυχή από τον ύπνο της αδιαφορίας και από τη σκλαβιά της ανεκτικότητας. […] Ο Λόγος έρχεται να κρούσει μέσα στην νεκρή μας πολιτεία μιαν αναστάσιμη καμπάνα» (135). Το περιοδικό «ο Λόγος» με το «φιλολογικό σαλόνι» του θα γίνει το φυτώριο του δημοτικισμού και θα υψώσει το ανάστημά του θαρραλέα στην καθαρευουσιάνικη παράδοση του Φαναρίου (107). Εντύπωση για το πατριωτικό του περιεχόμενο προκαλεί και το σονέτο «Οι Εύζωνοι» του Ομήρου Μπεκέ στην πρώτη σελίδα του πρώτου τεύχους ενός ελληνόφωνου πολίτικου περιοδικού (133 - 134).

[42] Μτφρ.: φιλοδωρήματα

Η Χαλκούση αναφέρεται επίσης στις ελληνόφωνες εφημερίδες της Πόλης «Πρόοδος» του Κ. Σπανούδη και «Πατρίς» του Ν. Κεσίσογλου, που αντιπολιτεύονταν το Μιχαήλ Θεοτοκά με βασικό επιχείρημα ότι, σαν γνήσιος Χιώτης, δεν ήξερε Τουρκικά (175 - 176). Όσον αφορά τις εφημερίδες της εποχής, ο Θεοτοκάς μας πληροφορεί ότι, με αφορμή την ανακωχή του 1918, γράφουν βαρύγδουπους τίτλους: «Παριστάμεθα εις μιαν μεγάλην στροφήν της παγκοσμίου Ιστορίας κτλ.» Όπως παρατηρεί ο Θεοτοκάς, «Μπόσικα το έλεγαν οι εφημερίδες και μ' ένα ύφος σαν να μην ήξεραν τι έλεγαν, μα ο Λεωνής το ένιωθε τώρα αυτό το πράγμα πολύ καθαρά» (78), αφού βίωνε τα μεγάλα αυτά ιστορικά γεγονότα.

Ο Χρήστος Ευελπίδης αναφέρει το πρωτοχρονιάτικο *Σατάν*, το εύθυμο πολίτικο περιοδικό με τις αστείες γελοιογραφίες και τα χαριτωμένα διηγήματα και παραθέτει από εκεί το παραμύθι του σκύλου που έμαθε γράμματα (117). Επίσης, περιγράφει πως, όταν άρχισε ο πόλεμος, «βγήκαν στις εφημερίδες τα παχιά γράμματα, το γαλλικόν ανακοινωθέν, το γερμανικόν ανακοινωθέν, το ρώσικον ανακοινωθέν, οι νίκες, οι υποχωρήσεις εις προδιαγεγραμμένας θέσεις κι ένα μοναχό χτυποκάρδι παρηγοριάς: ο Μάρνης» (135). Επιπρόσθετα, ο συγγραφέας διηγείται ότι, κατά τη διάρκεια του πολέμου, οι ντόπιες εφημερίδες έγραφαν κάθε μέρα για νίκες των Γερμανών και οι Έλληνες λαχταρούσαν να πιάσουν στα χέρια καμία Ελβετική εφημερίδα πέντε μηνών, για να μάθουν τα νέα (148). Η θριαμβολογία για τις νίκες των Γερμανών στις εφημερίδες δεν έπαψε ούτε όταν ο πόλεμος έφτανε προς το τέλος του (149).

Με τη σύναψη της Ανακωχής, το Νοέμβριο του 1918, και τη νίκη του Ανατολικού Μετώπου, των συμμάχων των Ελλήνων, οι ελληνικές εφημερίδες μιλούν πλέον ελεύθερα, «έξω απ' τα δόντια», κατά τα λεγόμενα του Χρήστου Ευελπίδη (176):

> Απαντούσαν οι τούρκικες συσταίνοντας συνεννόηση και ομόνοια, και τότε πια οι δικές μας λύσσαγαν. Επίγραμμα πανώριο του Σουρή, απάντηση στην τούρκικια *Τανίν*, που το θυμήθηκαν πολλοί:
>
> *Τανίν, κερά Τανίν,*
>
> *που τα πρώτα, που τα νυν.*
>
> Παίρνει άλλα γι' άλλα νοήματα αν χωρίσεις διαφορετικά τις συλλαβές. Μ' αυτήνα τη ζωντάνια τους και την αφοβία κερδίζανε τώρα οι Ρωμιοί την πρώτη θέση στη συνείδηση των άλλων ραγιάδων της Πόλης (176).

Παρατηρούμε ότι η δυνατότητα των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης να εκφραστούν μέσω του Τύπου επηρεάζεται από τις ιστορικές συνθήκες. Έτσι, κατά τη χαμιτική περίοδο υπόκεινται σε περιορισμούς ενώ με τη νίκη των συμμάχων μπορούν πλέον να εκφράζονται ελεύθερα.

4.3. Γλωσσικό ζήτημα - Φιλολογικά σαλόνια

Σύμφωνα με το Γιάννη Παπακώστα, τα μεγαλύτερα εμπόδια για την ανάπτυξη της νεοελληνικής γραμματείας στην Πόλη στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν ο παραδοσιακός σχολαστικισμός και η γλωσσική ακαμψία. Στην παιδεία επικρατούσε η αρχαΐζουσα γλώσσα (1980: 35). Οπαδοί του δημοτικισμού υπήρξαν η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, που αποτέλεσε και το πρώτο θύμα με την κατηγορία του μαλλιαρισμού, ο Όμηρος Μπεκές, ο Ελισσαίος Γιαννίδης, ο Δ. Δαμασκηνός, ο Χ. Δελής και άλλοι, ενώ τον άκρατο συντηρητισμό εκπροσωπούσαν ο δημοσιογράφος Σταύρος Βουτυράς, διευθυντής του *Νεολόγου* (1980: 37 - 39). Όσον αφορά το ρόλο του *Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, παρόλο που δεν ίδρυσε επιτροπή για τη λογοτεχνία, η όλη συμβολή του με τις διαλέξεις υπήρξε αρκετά θετική για τη γνωριμία του πολίτικου κοινού με το μυθιστόρημα και το διήγημα, τα νέα λογοτεχνικά είδη (Παπακώστας, 1980: 39).

Όσον αφορά το γλωσσικό ζήτημα σε σχέση με την εκπαίδευση, από τη Χαλκούση μαθαίνουμε ότι το Ζάππειο εξελίσσει το πρόγραμμα σπουδών του και έτσι, την τελευταία χρονιά που φοιτά η συγγραφέας στο σχολείο, οι μαθήτριες έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν και τη νεώτερη Ελλάδα και τη νεοελληνική λογοτεχνία, που θα τις συγκινήσει. Επίσης, με καθυστέρηση κάποιων δεκαετιών θ' ανακαλύψουν την Αμερική και το γλωσσικό ζήτημα που «θα τις φανατίσει σαν να βρίσκονταν στην εποχή των Ορεστιακών» (107). Επίσης, ο Θεοτοκάς μας πληροφορεί ότι ο ελληνικός Σύνδεσμος που είχε ιδρυθεί στο Κολλέγιο Αγιάζ - Πασά ταλανιζόταν από μια χρόνια κρίση λόγω της διαφωνίας των μελών του όσον αφορά το γλωσσικό ζήτημα. Περιγράφει χαρακτηριστικά ο Θεοτοκάς: «Δημοτικιστές και καθαρευουσιάνοι είτανε περίπου μισοί και μισοί και εξίσου φανατισμένοι. Οι άλλες φυλές δεν κατόρθωναν να καταλάβουν γιατί όλη αυτή η φασαρία και πώς είναι δυνατόν ένα έθνος να μην ξέρει ποια είναι η σωστή του γλώσσα» (101).

Όσον αφορά το γλωσσικό ζήτημα σε σχέση με τον Τύπο, όπως μας πληροφορεί η Χαλκούση, το περιοδικό «ο Λόγος» είχε ταχθεί στη μάχη υπέρ της δημοτικής. Για το σκοπό αυτό, χρησιμοποιούσε υπεύθυνα κείμενα σημαντικών ανθρώπων όπως τις δηλώσεις του Βενιζέλου στην Αίγυπτο το 1914: « […] Η δημοτική γλώσσα θα θριαμβεύσει. Διότι δι' αυτής θα γραφεί η νεοελληνική φιλολογία η οποία είναι ο κυριότερος συντελεστής του πολιτισμού μας» (157 - 158).

Χαρακτηριστικά αναφέρεται και το εις την καθαρεύουσα «μεταφρασμένο» ποίημα του Άγγελου Βλάχου. Αυτό το γνωστότατο, που το έλεγαν με στόμφο τα παιδιά στα σχολεία και δάκρυζαν τα μάτια των ακροατών, στις σχολικές γιορτές:

> Με καλαθάκι αδειανό κι ως την καρδιά θλιμμένο/ ένα μικρούτσικο φτωχό/ ως το σχολειό του μοναχό/ τραβούσε το καϋμένο/ […] Χριστέ! Δεν έχουμε ψωμί/στο σπίτι μας και κλαίω/ ιδές το καλαθάκι μου αν ψέμματα σου λέω/ Εγώ είμαι καλό παιδί μου είπε η μητέρα/ και δεν πειράζει νηστικό να μείνω και μια μέρα/ Μα τα μικρά τ' αδέρφια μου κι η πιο μικρή μας Φρόσω/ Δεν είναι κρίμα να πεινούν νύχτα και μέρα τόσο;... (Χαλκούση: 146 - 147)

Ακολουθεί η μετάφραση στην καθαρεύουσα, όπως τη διέσωσε η Εύα Θεοδωρίδη:

> Κενόν εις χείρας κάνιστρον φέρον πτωχόν παιδίον/ Με την καρδίαν πάλλουσαν, ακολουθεί την άγουσαν οδόν εις το σχολείον/ […] Άρτου Χριστέ δεόμεθα πάντες εν τη οικία/ δι ό και κλαίω! Ω Ιδέ το κάνιστρον μου κ είπε/ Αν ψευδώμαι εν κακία/ Μοι ειπ' η μήτηρ ότι παίς καλός εγώ τυγχάνω/ Αν δ' άπαξ νήστις, συνεπώς, μείνω δεν θ' αποθάνω/ Πλην οι λοιποί μου αδελφοί μετά της Ευφροσύνης/ της νεωτέρας, λυπηρόν/να φέρωσιν νυχθημερόν το βάσανο της πείνης… (Χαλκούση: 147 - 148).

Παρόλο που στην παιδεία εξακολουθούσε να επικρατεί η καθαρεύουσα, γεγονός είναι ότι η Πόλη ξεσηκώθηκε και μέσα από το «Λόγο» έφταναν στην Ελλάδα πύρινα άρθρα για την παιδεία και τη γλώσσα. Δεν είναι δυνατόν η επίσημη γλώσσα να είναι δημοτική και να... μεταφράζονται εις την καθαρεύουσα τα «άσματα» του λαού, υποστήριζαν ο Ψυχάρης, ο Όμηρος Μπεκές, ο Πέτρος Βλαστός, ο Θεοδωρίδης, ο Φώτης Φωτιάδης και τόσοι άλλοι, όπως ήδη αναφέραμε (Χαλκούση: 158). Όπως μας πληροφορεί η Χαλκούση, ο Όμηρος Μπεκές στο τελευταίο τεύχος του «Λόγου» (Ιούνιος - Ιούλιος του 1922), γράφει μια ανοιχτή επιστολή στον Οικουμενικό Πατριάρχη με τίτλο «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» και λέει, μεταξύ άλλων:

> Έχετε όρεξη για δράση, Παναγιώτατε; Νοιώθετε μέσα σας να σφύζουν τα μεγάλα έργα; Έχετε το θάρρος να μας φέρετε ένα Γληνό, έναν Δελμούζο, έναν Τριανταφυλλίδη, τους ανθρώπους δηλαδή εκείνους στους οποίους ο κύριος Βενιζέλος παραδίνοντας στα χέρια τους την ελληνική εκπαίδευση είπε τα βαρυσήμαντα τούτα λόγια: «Πρέπει να ξέρετε ότι την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση τη λογαριάζω σαν τον μεγαλύτερο τίτλο της Πρωθυπουργίας μου και σαν τη μεγαλύτερη υπηρεσία μου στην πατρίδα (159).

Τέλος, η Χαλκούση αναφέρει ότι πολλοί Έλληνες που κατέφυγαν από τη Ρωσία στην Πόλη μετά την Οκτωβριανή επανάσταση ενίσχυσαν χρηματικά το «Λόγο» με ρούμπλια, η αξία των οποίων είχε εκπέσει. Έτσι όμως τον εξέθεσαν ανεπανόρθωτα, αφού μια από τις πιο μεγάλες κατηγορίες ενάντια στον Ψυχάρη ήταν ότι: «έπαιρνε ρούμπλια για να καταστρέψει τη γλώσσα των προγόνων μας»! (149 - 150) Όπως αναφέρει ο Γιάννης Παπακώστας, δεν ήταν σπάνια η

επέμβαση του Πατριαρχείου σε εκδηλώσεις ή ενέργειες πολιτών αναφορικά με τη γλώσσα, αφού κάθε ροπή προς το δημοτικισμό συνοδευόταν με τις κατηγορίες της προδοσίας, της εξαγοράς με ρούβλια και του εκσλαβισμού (1980: 37).

Συζητήσεις γύρω από το γλωσσικό ζήτημα λάμβαναν χώρα στα φιλολογικά σαλόνια, η σημασία των οποίων για την Πόλη, φιλολογική και περισσότερο κοινωνική, είναι μεγάλη (Γαϊτάνου - Γιαννιού, 1948: 920). Μες στο βαθύτερο νόημά τους, υπήρχε και κάποια ειδικότερη διδακτική τάση και επίδραση που κάποιες φορές απέβαινε πιο αποτελεσματική (Γαϊτάνου - Γιαννιού, 1948: 917). Ο Γιάννης Χαλκούσης διέθεσε το σπίτι του στο Πέραν ως πνευματικό κέντρο και οι συγκεντρώσεις στο «Σαλόνι του Λόγου» κάθε Πέμπτη βράδυ ήταν μια πνευματική ψυχαγωγία υψηλού επιπέδου (Οικονομίδης, 1973: 1019). Το περιοδικό «ο Λόγος» με το «φιλολογικό σαλόνι» του θα γίνει το φυτώριο του δημοτικισμού και θα υψώσει το ανάστημά του θαρραλέα στην καθαρευουσιάνικη παράδοση του Φαναρίου (Χαλκούση: 107). Το 1920, ο «Λόγος» έγινε το βήμα για ανοιχτές συζητήσεις γύρω από την παιδεία και τη γλώσσα (Χαλκούση: 158).

Διαπιστώνουμε το σημαντικό ρόλο που έπαιξαν τα φιλολογικά σαλόνια στην κοινωνία της Πόλης και την ενεργό θέση που έλαβαν οι συμμετέχοντες στις συζητήσεις πάνω σε φλέγοντα ζητήματα όπως το γλωσσικό.

5. Τέχνες

5.1. Θέατρο - Κινηματογράφος - Μουσική

Η περίοδος από το 1858, χρονιά της πρώτης δημόσιας ελληνικής παράστασης, μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη άνθηση του ελληνικού θεάτρου. Από το 1860 το ελληνικό θέατρο δίνει καθημερινά το παρόν στην κοινωνική ζωή της Πόλης, με δημόσιες πια παραστάσεις στην ελληνική γλώσσα, σε διάφορους χώρους: θέατρα, αίθουσες συλλόγων, σχολεία και καφενεία (Σταματοπούλου - Βασιλάκου, 2002: 119). Σημαντικό συντελεστή της θεατρικής ακμής αποτέλεσαν οι περιοδεύοντες θίασοι από την Ελλάδα (Σταματοπούλου - Βασιλάκου, 2002: 120). Δεύτερο παράγοντα άνθησης του κωνσταντινουπολίτικου θεάτρου αποτελούν οι ερασιτεχνικοί θίασοι, δημιουργήματα της ανήσυχης φύσης του ελληνισμού της Πόλης και συγκεκριμένα των κάθε είδους συλλόγων (φιλεκπαιδευτικών, φιλόμουσων, φιλάνθρωπων, φιλόπτωχων, μορφωτικών, κ.ά.) (Σταματοπούλου - Βασιλάκου, 2002: 122).

Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης θα διαμορφώσουν τη δική τους θεατρική παράδοση, βασισμένη σε πρότυπα που αρχικά αντλήθηκαν από γαλλικούς και ιταλικούς θιάσους

που επισκέπτονταν το Πέραν και στη συμβολή αξιόλογων περιοδευόντων ελληνικών θιάσων. Μέσα από μια πλατειά λαϊκή συμμετοχή στα θεατρικά δρώμενα, θα προκύψουν ερασιτεχνικοί θίασοι, θεατρικοί συγγραφείς –ανάμεσά τους ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, ο Αλέξανδρος Ζωηρός, ο Οδυσσέας Δημητράκος, ο Χριστόφορος Σαμαρτζίδης, ο Μιχαήλ Χουρμούζης, ακόμη και οικογένειες καλλιτεχνών που θα τιμούσαν τη θεατρική τέχνη –όπως αυτές των Βερώνη και Κοτοπούλη (Σβολόπουλος, 1994: 63).

Από τη *Λωξάντρα* μαθαίνουμε ότι στο Πέρα και το Γαλατά έχει θόρυβο και θέατρα και ξένους (18), ενώ όταν η κεντρική ηρωίδα μετακομίζει στο Πέρα: «τα βράδια παίρνει η Κλειώ συχνά τον Ταρνανά και πηγαίνει βεγγέρα στης Ελεγκάκης το σπίτι ή πηγαίνει μαζί με τα κορίτσια της Ελεγκάκης και με το Μπεμπέκα στο θέατρο» (125). Επίσης, η συγγραφέας μας πληροφορεί ότι, όταν έφτασε στο Μακροχώρι ο θίασος του Ταβουλάρη από την Ελλάδα, ο Δημητρός πήρε θεωρείο για όλη τη σαιζόν (69). Στο Μακροχώρι και συγκεκριμένα στην αίθουσα του συλλόγου «ο Κοραής» σε μια γιορτή για τους Γάλλους αξιωματικούς έπαιξε για πρώτη φορά δημόσια και η Ελένη Χαλκούση μαζί με την αδελφή της, και μάλιστα στα Γαλλικά το μονόπρακτο του Γκυ ντε Μωπασσάν «Ιστορίες του Παλιού Καιρού» (100).

Η Χαλκούση μας πληροφορεί ότι, μόλις ελευθερώθηκε η Πόλη με την ανακωχή του 1918, ο πρώτος ελληνικός θίασος που ήρθε ήταν της Κυβέλης Θεοδωρίδου. Ένα μήνα αργότερα, ολόκληρη η Πόλη «είχε πάθει υστερία για το "Κουρέλι", την "Κυρία με τας καμελίας", την "Άγνωστο", τη "Φωτεινή Σάντρη", την "Ανάσταση" κ.λπ.» (151). Στο φύλλο του Απρίλη του 1918, ο Όμηρος Μπεκές έγραψε μια τετρασέλιδη κριτική με πολύ τακτ όπου, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Ο θίασος της Κυρίας Κυβέλης Θεοδωρίδη παρουσιάζει δύο χαρακτηριστικά εντελώς σύμφωνα με την ψυχολογία της εποχής μας και με την εθνική μας ψυχολογία: Είναι θίασος - επιχείρηση και θίασος εξαιρετικά ρωμέικος. Ο κύριος Θεοδωρίδης μπορεί να καυχηθεί ότι γνωρίζει το κοινό μας…» (151 - 152). Κριτική ασκείται όμως και για την προχειρότητα με την οποία σχηματίζονται οι ελληνικοί θίασοι για το κοινό της Πόλης (153), το οποίο όμως διψούσε για ελληνικό θέατρο και έτσι αποφασίστηκε να δημιουργηθεί ελληνικό θέατρο από τα παιδιά που σύχναζαν στο φιλολογικό σαλόνι του περιοδικού «Λόγος»: το Γιαννούλη Σαραντίδη, τον Αντώνη Γιαννίδη, το Γιώργο Βακαλό, το Μιχάλη Κουνελάκη και την Ελένη Χαλκούση. Πρώτη παράσταση ήταν η Στέλλα Βιολάντη σε διδακαλία του Ομήρου Μπεκέ (153 - 154).

Ο κινηματογράφος πρωτοεμφανίζεται στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές Δεκέμβρη του 1896 και οι πρώτες προβολές γίνονται στην ελληνική συνοικία του Πέρα. Από το 1910, με την εξάπλωση του ηλεκτρισμού, Έλληνες επιχειρηματίες ανοίγουν μια σειρά από κινηματογραφικές αίθουσες, στη Μεγάλη οδό του Πέρα (Μπόζη, 2002: 51). Άλλωστε, όπως μας πληροφορεί η Σούλα Μπόζη, ο αμερικανικός οδηγός *Constantinople Today* (1920) αναφέρει πως την εποχή εκείνη το 83% των ψυχαγωγικών επιχειρήσεων ανήκει σε Έλληνες (2002: 351).

Ο Γιώργος Θεοτοκάς μας πληροφορεί για τον υπαίθριο κινηματογράφο που έπαιζε το καλοκαίρι στον κήπο του Ταξιμιού και κάθε βράδυ, λίγο πριν αρχίσει η προβολή, γινόταν «ένα είδος ιεροτελεσίας». Περιγράφει ο συγγραφέας δια στόματος Λεωνή:

> Μαζευόντανε όλες οι συμμορίες πίσω από την οθόνη, από όπου έβλεπε κανείς περίφημα, μονάχα που τα έβλεπε όλα ανάποδα, και τα πρόσωπα και τα γράμματα, μα αυτό δεν είχε ιδιαίτερη σημασία. Μόλις λοιπόν άρχιζε και σκοτείνιαζε κι είχε πια συναχτεί το παιδοθέμι και αδημονούσε και κλωτσούσε το χώμα, ερχότανε ένας όμιλος από υπαλλήλους του Κήπου που κουβαλούσαν, με ύφος τελετουργικό, ένα πελώριο λάστιχο του ποτίσματος. Το συνδέανε με μια βρύση, το ξεδίπλωναν κι άρχιζαν να καταβρέχουν την οθόνη. Καμιά φορά το νερό δεν ερχότανε, οι υπάλληλοι έφερναν εργαλεία, γινόταν ιστορία ολόκληρη. Τέλος το νερό πιτσιλούσε με δύναμη το πανί κι οι συμμορίες, έξαλλες, χειροκροτούσαν, πετούσαν τα καπέλα τους στον αέρα και φώναζαν ζήτω. Κανείς δεν ήθελε να λείψει απ' αυτή τη σκηνή (22 - 23).

Όσον αφορά τη θεματολογία των έργων, ο συγγραφέας μας πληροφορεί ότι ο κινηματογράφος έδειχνε κακουργήματα, αναπαραστάσεις των οποίων γίνονταν κάποιες φορές στο «δάσος», δηλαδή στη σκιερή έκταση που υπήρχε στη δεξιά πλευρά του κήπου του Ταξιμιού (24), ενώ μαθαίνουμε και για τους πολέμους τους οποίους έδειχνε ο κινηματογράφος και αναπαρίσταντο στον κατήφορο που όριζε το Ελληνογαλλικό Λύκειο (43). Ο Θεοτοκάς αναφέρει πως οι κινηματογράφοι λειτουργούσαν κανονικά και κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και «έδειχναν συνεχώς στρατεύματα, κανόνια, αυτοκίνητα, όλα βουτηγμένα σε λάσπες ατελείωτες, κι ύστερα κάτι πολύ σοβαρές ταινίες σουηδικές, γεμάτες έρωτες, κακουργήματα και άλλες περιπέτειες που συνέβαιναν σε ωραίες βορεινές πολιτείες» (51). Μετά την ανακωχή του 1918 μαθαίνουμε ότι είχαν έρθει στους κινηματογράφους «καινούριες αμερικανικές ταινίες, όχι σαν εκείνες τις μικρές με τους πολέμους των Ινδιάνων, αλλά κάτι ατελείωτες με ουρανοξύστες και αναρίθμητα αυτοκίνητα και πλήθη γυναικών που χορεύανε μισόγυμνες και με θανατικές εκτελέσεις στην ηλεκτρική καρέκλα – πράματα συνταραχτικά» (128). Μέσα από τις περιγραφές διαπιστώνουμε ότι για πολλά χρόνια ο κινηματογράφος στην Πόλη είναι εισαγόμενο προϊόν, αφού η λογοκρισία του σουλτανικού καθεστώτος, η απουσία ηλεκτροπαραγωγής και η μεταπρατική δομή της οικονομίας δεν ευνοούν τη ντόπια παραγωγή ταινιών (Μπόζη, 2002: 352).

Η Ελένη Χαλούση είχε την ευκαιρία σε μικρή ηλικία να γνωρίσει τη μαγεία του Βάγκνερ και να έρθει σε μια πρώτη επαφή με τη γερμανική κουλτούρα, αφού είδε τον «Τανχόυζερ» στον κινηματογράφο και μάλιστα ήταν η πρώτη φορά που πήγε σε κινηματογράφο. Περιγράφει χαρακτηριστικά: «Φυσικά η ταινία ήταν βουβή […]. Όμως, εμένα η ψυχή μου αναστατώθηκε. Άγνωστοι κόσμοι αναταράχθηκαν στα βαθύτερα του είναι μου, έμεινα άγρυπνη όλη τη νύχτα

και την άλλη μέρα στο μάθημα της λογικής μίλησα γι' αυτόν τον "Τανχόυζερ" στον κύριο Αυθεντόπουλο. Και το μάθημα της λογικής έγινε μάθημα μουσικής. Ο Κύριος Αυθεντόπουλος μας αποκάλυπτε τη μεγαλοφυΐα που λέγεται: Βάγκνερ!» (85 - 86).

Όσον αφορά τους πλανόδιους καλλιτέχνες, από την Ιορδανίδου μαθαίνουμε ότι στα σοκάκια του Πέρα περιδιαβαίνει ο Χουρπάνης που δεν είναι ζητιάνος αλλά καλλιτέχνης. Και ποιός Πολίτης δεν τον ξέρει τον ίδιο και το τραγούδι του και τον χορό του: *Λέει, λέλο Χουρπάνη,/ Κασιμπάσα μεϊντάνι,/ δωσ' μαντίλι, δώσ' δεκάρα,/ δως' ψωμί, μπρρρρρρρρ* . . . (137). Ο Καραγκιόζης επίσης διασκεδάζει τον κόσμο. «Δύο καλλιτέχνες, ο ένας φορτωμένος με το παραβάν, ο άλλος με το ξύλινο κασόνι με τις κούκλες, στέκονται στο σταυροδρόμι και αρχίζει η παράσταση» (137).

Στη Κωνσταντινούπολη του 19ου αιώνα συνυπάρχουν όλα τα είδη της μουσικής, έντεχνης, παραδοσιακής, εκκλησιαστικής και λαϊκής δημοτικής (Μπόζη, 2002: 327). Η μουσική κυριαρχεί στον κήπο του Ταξιμιού όπου περιδιαβαίνει ο Λεωνής στο ομώνυμο μυθιστόρημα. «Εκεί, τις Κυριακές, οδηγούσε την ορχήστρα ο περίφημος Τούρκος μαέστρος Ιχσάν μπέης και μαζευότανε από κάτω μεγάλο πλήθος και τον σεριάνιζε γιατί έκανε τέτοια σκέρτσα με την μπακέτα του, που είτανε σωστό θέαμα» (22), περιγράφει ο Θεοτοκάς. Μια άλλη μέρα η ορχήστρα «δεν είχε σοβαρές απαιτήσεις, […] το είχε ρίξει στις πόλκες και στα εύκολα βάλς» (52).

Μαθαίνουμε και για τα αστεία τραγούδια που τραγουδούσε ο Λεωνής με τον παππού του: *Ταχτιρλί, που πας, μωρή;/ Στον μπακάλη για τυρί,/ και τυρί δεν ηύραμε,/ τον μπακάλη δείραμε…* (9 - 10). Επίσης, για τους κανταδόρους στον κήπο του Ταξιμιού, που καθισμένοι στη σειρά, σε μια μικρή εξέδρα, με τις κιθάρες στο χέρι, τραγουδούσαν: *Παντού ταξίδεψα, τον κόσμο γύρισα/ και δεν κρύβω την αλήθεια, είδα όμορφα κορίτσια./ Μα σαν τη δική μας τη Σμυρνιά/ που 'χει μάτια που σου κλέβουν την καρδιά,/ που 'χει στόμα καμωμένο για φιλιά, δεν είδα πουθενά* (14). Το πιάνο ήταν σύνηθες στην Πόλη. Μας λέει ο Θεοτοκάς για την παρέα της Ελένης Φωκά στην Πρίγκηπο: «Τα βράδια έβαζαν τα καλά τους και πήγαιναν περίπατο γύρω στα μεγάλα ξενοδοχεία ή μαζευόντανε σ' ένα από τα σπίτια κι έπαιζαν πιάνο και χόρευαν» (46), ενώ και αλλού περιγράφει: «Ανάμεσα στα ψηλά γκρίζα σπίτια ακούγονταν μουσικές, εδώ ένα πιάνο, εκεί μια λατέρνα […] (14).

Διαπιστώνουμε ότι το κοινό της Πόλης «διψάει» για καλλιτεχνικά δρώμενα, αναλαμβάνοντας συχνά σημαντικές πρωτοβουλίες, όπως στην περίπτωση του «Λόγου» με τη σύσταση της θεατρικής ομάδας, ενώ στη μουσική η παράδοση συνυπάρχει με ευρωπαϊκά κυρίως πρότυπα.

5.2. Αρχιτεκτονική - Εσωτερικός Διάκοσμος

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, η αριθμητική υπεροχή των Ελλήνων έναντι των άλλων χριστιανικών μειονοτήτων που κατοικούσαν στο Πέραν σε συνδυασμό με τον εκτοπισμό των Φράγκων και την επικράτηση των Ελλήνων στον τομέα του εμπορίου, σύμφωνα με τον Ουμπίτσινι, τον οποίο αναφέρει ο Σβολόπουλος (1994: 52 - 53), συνέπεσε με τη δημιουργία, απέναντι στην παλαιά πόλη, ενός νέου οικοδομικού τομέα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Έτσι, ενώ στο παρελθόν η οικιστική μορφή της πόλης χαρακτηριζόταν από τα ξύλινα ευάερα οικήματα των Οθωμανών, περιτριγυρισμένα από κήπους και οι Έλληνες αλλά και οι άλλες μη μουσουλμανικές κοινότητες ήταν συνωστισμένες στα περιφερειακά σημεία της, μέσα σε στενά πέτρινα κτίσματα στερημένα από κατάλληλο εξαερισμό και φωτισμό, τώρα πλέον, από κοινού με τις αποδοτικότερες επαγγελματικές δραστηριότητές τους, μετατόπιζαν και το χώρο της κύριας εγκατάστασής τους στα πολυώροφα, δυτικοευρωπαϊκής αντίληψης οικήματα των λόφων της Περαίας (Σβολόπουλος, 1994: 52 - 53).

Σύμφωνα με το Σάββα Τσιλένη, η εικοσαετία 1890 - 1910 αποτέλεσε την ακμή της ρωμιοσύνης και η συμβολή της στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου είναι αναμφισβήτητη. Σε αυτό συμφωνούν και Τούρκοι ιστορικοί της αρχιτεκτονικής, όπως οι Ντογάν Κουμπάν, Νουρ Ακίν και Αφιφέ Μπατούρ (2002: 96 - 97). Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ διευκόλυναν, μεταξύ άλλων, τη διάδοση των νέων τεχνοτροπιών και κατασκευαστικών μεθόδων της Δύσης, που ήταν άγνωστες στην οθωμανική αρχιτεκτονική. Έτσι, άρχισαν να εμφανίζονται Ευρωπαίοι αρχιτέκτονες με σκοπό την κατασκευή των πρεσβειών[43] των χωρών τους, πολλοί από τους οποίους θα παραμείνουν στην Πόλη και, στη συνέχεια, αρχιτέκτονες οθωμανικής υπηκοότητας όπως Λεβαντίνοι, Έλληνες[44] και Αρμένιοι (Kuruyazici, 2010: 9).

Στα *Πολίτικα* του Ευελπίδη κυριαρχεί ο μαχαλάς και το σοκάκι, όπου βρισκόταν το πατρικό του συγγραφέα, του μικρού Γιωργή. Ο συγγραφέας μας πληροφορεί ότι ένα συνηθισμένο σπίτι στο Πέραν, όσον αφορά την εξωτερική του όψη, ήταν «πεντάπατο, στενό, με δυο κάμαρες στο κάθε πάτωμα» (71 και 100). Όσον αφορά τον εσωτερικό διάκοσμο των σπιτιών, μαθαίνουμε ότι στα ρωμαίικα σπίτια, που ήταν τα πιο πολλά, αλλά και σ' όλα τ' άλλα, η διακόσμηση ήταν ευρωπαϊκής προέλευσης:

[43] Ιδιαίτερου αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος που παντρεύουν διάφορους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς (εκλεκτικισμό, αρ νουβό, κλασσικισμό κ.ά.) (Ανδριανοπούλου, 2008).

[44] Εκτός από την καθοριστική του συμβολή στον εξευρωπαϊσμό της όψης της Κωνσταντινούπολης, κατά τον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού –έως την ανακήρυξη της Τουρκικής Δημοκρατίας, το 1923–, το έργο των Ρωμιών αρχιτεκτόνων κάνει ακόμη και σήμερα αισθητή την παρουσία του. Πολλά από τα κτήριά τους κατοικούνται άνετα ή άλλαξαν επιτυχώς χρήση, ενώ αρκετά από αυτά έχουν χαρακτηριστεί διατηρητέα μνημεία (Ελ. Φεσσά-Εμμανουήλ, «Οι Ρωμιοί Αρχιτέκτονες της Πόλης, Περιοδεύουσα έκθεση και βιβλίο που τιμούν το έργο των ρωμιών αρχιτεκτόνων της Πόλης στην περίοδο του εκδυτικισμού της (1839-1923)», *Τεχνικά Χρονικά,* Νοέμβριος - Δεκέμβριος 2010: 2).

> Τα χαλιά ήταν εγγλέζικα και τ' αγόραζαν με το μέτρο· τόσα μέτρα· τα κάρφωναν στα σανιδένια πατώματα και τα ξεκάρφωναν κάθε καλοκαίρι. Τα έπιπλα ήταν βιεννέζικα, σε σχέδια κουραστικά μα βιεννέζικα· καρέκλες άβολες δίχως ράχη, πολυθρόνες ενωμένες μεταξύ τους δύο - δύο σα σιαμαίοι αδερφοί, καναπέδες αψηλοί, απροσπέλαστοι και διάφορα άλλα πουφ και μουφ γαρνιρισμένα μ' εργόχειρα των κοριτσιών άσπρα κολλαριστά ή και ζωγραφιστά. Το πιάνο ήταν απαραίτητο και τ' αγόραζαν οκαζιόν, ίσον ξεκούρδιστο δια βίου. Τα γυαλικά γερμανικά, τα υφάσματα ιταλικά, τα μπιμπελό παριζιάνικα, Έρως και Ψυχή. Ανάλογα ρολόγια, ζωγραφικές και τ' άλλα. Αυτά βέβαια στα πλούσια σπίτια […] (71).

Όσον αφορά το κόστος αυτού του διακόσμου, ο συγγραφέας αναφέρει ότι «ξόδευαν παράδες πολλούς», ενώ συγκρίνοντας το με ένα αντίστοιχο σπίτι αλλά με διακόσμηση ανατολίτικης προέλευσης, όπως του μουσιού Ρικαρντί, σχολιάζει: «κι έφταναν τα μισά λεφτά για όλο τον πλούτο της Ανατολής που γέμιζε κάθε γωνιά στο απέραντο Τσαρσί, στο Μπεζεστένι. Τα μισά λεφτά και λίγο γούστο, όσο είχαν οι λίγοι μορφωμένοι Ευρωπαίοι της Πόλης, που ήταν χορτάτοι από ευρωπαϊκά, και πολύ σπάνια μερικοί δικοί μας» (72).

Όσον αφορά τέλος την αιτία της αποστροφής των Ελλήνων «για κάθε τι ανατολίτικο, για κάθε ασιατικό στολίδι ή μπιχλιμπίδι», ο συγγραφέας σχολιάζει πως «δεν ήταν μόνο η αγουστιά» αλλά και η ύπαρξη της Εθνικής Ιδέας. «-Δε βάζω τούρκικα στο σπίτι μου εγώ. Κι έβαζαν ευρωπαϊκά», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ευελπίδης (71 - 72). Άλλωστε, όπως παρατηρεί και ο Tanyeli, οι Έλληνες ήταν οι πρώτοι που υιοθέτησαν την ευρωπαϊκού τύπου επίπλωση στα σπίτια τους (1996a: 467), η οποία αποτελούσε δείγμα ενός υψηλού βιοτικού επιπέδου.

Τα περισσότερα σπίτια ήταν ξύλινα, όπως αναφέρει η Ιορδανίδου (44), ενώ και αλλού περιγράφει: «[…] μέσα στην παλιά Πόλη […] στενά[45] λιθόστρωτα σοκάκια, μικρά ξύλινα σπίτια με τεράστιες γεροδεμένες πόρτες που μοιάζουν πόρτες φυλακής. Καφασωτά παράθυρα […]» (18). Γι' αυτό υπήρχε μεγάλος κίνδυνος πυρκαγιάς. Χαρακτηριστικά η Μαρία Ιορδανίδου αναφέρεται στους τουλουμπατζήδες (νταήδες) (43 - 44) που είχαν αναλάβει καθήκοντα πυροσβέστη εκείνη την εποχή, αλλά και διάφορες εργασίες που χρειαζόντουσαν δύναμη. Η ύπαρξη ξύλινου σπιτιού επιβεβαιώνεται και από την Παπαδοπούλου και μάλιστα «γαλάζια βαμμένου» (42).

Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, όπως αναφέρει η Χαλκούση, έμεναν είτε σε πολυκατοικίες στο Πέραν είτε σε σπίτια με κήπους στα παραθαλάσσια προάστια της Προποντίδας (189). Η διαμόρφωση του σπιτιού της Λωξάντρας στο εξοχικό Μακροχώρι έχει ως εξής: μια πλατιά σκάλα σε οδηγεί στη μαρμαροστρωμένη αυλή. «Δεξιά (σε σχέση με την

[45] Τόσο στενά ήταν τα σοκάκια στην Πόλη που μια φορά μια χανούμισσα καθότανε στο κατώφλι της πόρτας και τα πόδια της άγγιζαν τον αντικρινό τοίχο. «Σήκωσε τα πόδια σου!» της λέει ένας φορτωμένος τουλουμπατζής που δε χωρούσε να περάσει και ο δρόμος ονομάστηκε «Οδός Σήκωσ' τα πόδια», όπως μας αφηγείται η Ιορδανίδου (44).

εξώπορτα) ήταν η τραπεζαρία. Αριστερά ήταν το σαλόνι και δίπλα ήταν το χαμηλό ονταδάκι της νοικοκυράς. Η "κόχη" της. Εκεί που ήταν ο πλατύς σοφάς, πέρα για πέρα απ' τη μία άκρη της κάμαρας ως την άλλη, και τα μεγάλα γιούκια […]. Κάτω απ' τη σκάλα ήταν η πόρτα που οδηγούσε στην υπόγεια κουζίνα» (23).

Όσον αφορά τη διαμόρφωση του σπιτιού στο αστικό Πέρα εκείνη την εποχή ήταν επίσης απλή: στον πάνω όροφο ήταν τα υπνοδωμάτια, στο μεσαίο ήταν η τραπεζαρία με την μεγάλη πήλινη σόμπα και στον κάτω όροφο ήταν η κουζίνα και το ονταδάκι όπου έπιναν τον καφέ τους, κεντούσαν και ξεκουράζονταν οι νοικοκυρές (119 - 122).

Στη *Λωξάντρα* διαπιστώνουμε τις διαφορές ανάμεσα στο Μακροχώρι και στο Πέραν όσον αφορά τα σπίτια, αφού το σπίτι που μετακομίζει η Λωξάντρα είναι στενό με τέσσερα πατώματα (119) και κοιτώντας τριγύρω δε βλέπει ουρανό, αφού πλέον βρίσκεται σε πυκνοκατοικημένη πολιτεία και όχι στην εξοχή. Μαθαίνουμε ότι η κρεβατοκάμαρα της Λωξάντρας είναι στο τρίτο πάτωμα (120), ότι η σκάλα είναι «στενή και ολόρτη σαν τη σκάλα του μιναρέ» (122), ότι το σπίτι είναι πολύ σκοτεινό, ειδικά το ισόγειο, αφού «η μόνη μισοσκότεινη κάμαρα που έχει είναι η τραπεζαρία» (122) και η Λωξάντρα δυσανασχετεί συγκρίνοντας με το Μακροχώρι: «Όλα καλά, μα αυτό το σκοτάδι υποφέρεται;» (123). Επίσης, πληροφορούμαστε ότι το σπίτι εδώ δεν έχει μπαχτσέ (123), ούτε μαρμάρινη αυλή, ούτε στέρνα, ούτε πηγάδι (126), όπως στο Μακροχώρι, ούτε διαθέτει τον απαιτούμενο χώρο για να φιλοξενήσει η Λωξάντρα τους συγγενείς της (126). Αργότερα, όταν η Λωξάντρα επιστρέφει πάλι στην Πόλη μετά τη διαμονή της στην Αθήνα, το σπίτι της είναι ακόμα μικρότερο, «ένα παρταμεντάκι με τέσσερα δωμάτια», στον ίσιο δρόμο του Πέραν (219). Την αποστροφή του προς τα πεντάπατα σπίτια της Πόλης εκφράζει και ο Χρήστος Ευελπίδης, αφού τα χαρακτηρίζει μαυρισμένα και κακόγουστα (13), ενώ και η Ελένη Χαλκούση χαρακτηρίζει τις πολυκατοικίες του Πέραν (τα «παρταμέντα» όπως παραφθαρμένα από το γαλλικό «απαρτμάν» αποκαλούσαν τα διαμερίσματα) ανήλιαγες και υγρές (189), συμφωνώντας με τη Λωξάντρα όσον αφορά τον ελλιπή φωτισμό. Επίσης, ο Θεοτοκάς τα αναφέρει ως «ψηλά, γκρίζα σπίτια» (14).

Ο Θεοτοκάς, δια στόματος Λεωνή, περιγράφει την τραπεζαρία στο σπίτι του παππού του:

> είτανε μια κάμαρα σκοτεινή, στο ισόγειο, είχε παράθυρα από τη μια μεριά προς το δρόμο κι από την άλλη προς την αυλή του Ζωγραφείου. Είταν επιπλωμένη βαριά, στα παράθυρα είχε μουντές κόκκινες κουρτίνες. Στον τοίχο, απάνω από το τζάκι, είτανε κρεμασμένα δύο στρογγυλά γύψινα ανάγλυφα, χρωματισμένα απλοϊκά, που το ένα παράσταινε τον ποιητή Αχιλλέα Παράσχο και το άλλο το Ρήγα Φεραίο με την επιγραφή: *Ο Πρωτομάρτυς Ρήγας* (39).

Από τη Χαλκούση πληροφορούμαστε ότι το τέταρτο πάτωμα του σπιτιού ονομάζεται «σερβάνι», ότι «στις αποθήκες του με την επικλινή στέγη και τα ανοιχτά παράθυρα στέγνωσαν τα κρεμμύδια και τα σαπούνια της χρονιάς» και ότι μεταβάλλεται σε «ατελιέ ασπρορούχων» όπου οι γυναίκες της οικογένειας ετοιμάζουν την προίκα της μικρής Ελένης που μόλις τέλειωσε το δημοτικό (29).

Η Παπαδοπούλου μας περιγράφει την επίπλωση και τη διακόσμηση του δωματίου της θείας της: «Είχε από ωχρόν τρίχαπτον παραπετάσματα, μιαν τουαλέτα από μαύρο ξύλο με χρυσά στολίδια, ένα νιπτήρα καθαρόν, τάπητα ανοιχτού χρώματος και εις τον τοίχον γαλάζια χαρτώματα. Η κλίνη μικρά, εσκεπάζετο από παραπετάσματα λεπτά» (62). Τέλος, χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της κουζίνας σε ένα συνηθισμένο πεντάπατο σπίτι στο Πέραν από τον Ευελπίδη:

> Εκείνη η πελώρια κουζίνα, υγρή και μισοσκότεινη, είχε γωνίες ανεξιχνίαστες. Είχε δύο μάτια αυτής της ίδιας της κρυφής της γης, τη στέρνα και το πηγάδι· το βαθύ της τζάκι με την κουκούλα του ήταν σχεδόν σαν κάμαρα και το φεγγίζανε σκιερά οι γαλανές φλογίτσες κι οι κόκκινες ανταύγειες του ήμερου κάρβουνου πόκαιγε στα φουρνέλα· ντουλάπια και παραντουλάπια ένα σωρό, που μέναν πάντα σκοτεινά εξόν τις λιγοστές στιγμές που κούναγαν τα ράφια τους στην τρεμουλιάρα φλόγα του κεριού. Μια πόρτα απ' τις πολλές έδινε στο υπόγειο, στο κιουμουρλούκι (101).

Από τη συγκριτική εξέταση των κειμένων διαπιστώνουμε τις διαφορές ανάμεσα στις εξοχικές κατοικίες και τα σπίτια στο Πέραν καθώς και την ευρωπαϊκή επιρροή όσον αφορά τον εσωτερικό διάκοσμο.

Εικόνα 17: Σηκώνοντας λίγο το βλέμμα δεν είναι δύσκολο ν' αντιληφθεί κανείς τι ήταν το Πέραν της Belle Epoque. (Πηγή: Σταματόπουλος Κ. & Μήλλας Ακ., *Κωνσταντινούπολη, Αναζητώντας τη Βασιλεύουσα,* Φωτογραφίες: Λ. Έβερτ, Ντ. Μηναΐδη & Μ. Φακίδη, Εκδόσεις Λούση Μπρατζιώτη, Αθήνα 1990: 28, φωτογραφία Ντόρας Μηναΐδη.)

6. Επαγγέλματα

Στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, οι Έλληνες, επωφελούμενοι από το θετικό κλίμα μετά την εξαγγελία των μεταρρυθμίσεων, πρωταγωνίστησαν ως μέλη της επιχειρηματικής μικροαστικής τάξης των μεταπρατών, χρηματιστών και παραγγελιοδόχων, φέρνοντας σε επαφή τους Ευρωπαίους εισαγωγείς, εξαγωγείς και τραπεζίτες με τους τοπικούς φορείς. Παράλληλα, δραστηριοποιήθηκαν ως δικηγόροι, ιατροί, φαρμακοποιοί και μηχανικοί. Επίσης, πολλοί έγιναν μέλη της μεσαίας τάξης των μισθωτών υπαλλήλων μεγάλων δυτικοευρωπαϊκών επιχειρήσεων ή εμπορικών οίκων, τραπεζών, ασφαλιστικών εταιρειών, πρακτορείων και εφοπλιστικών γραφείων –πολλά από τα οποία λειτουργούσαν και με ελληνικά κεφάλαια (Σβολόπουλος, 1994: 67 - 68), όπως ο θείος Σοφός στα *Πολίτικα*. Επιπρόσθετα, πολλοί Έλληνες άνοιξαν οι ίδιοι ναυτιλιακά και τραπεζιτικά γραφεία συνιστώντας έτσι μια μεγαλοαστική τάξη, όπως ο Θεόδωρος και ο Μπεμπέκας στη *Λωξάντρα*. Η παρουσία των Ελλήνων ήταν ακόμα ιδιαίτερα αισθητή στον τομέα της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας. Οι Έλληνες έμποροι, πέραν του ότι εξασφάλισαν ιθύνουσα θέση στο εμπόριο, προσαρμόστηκαν δυναμικά στις νέες μορφές οικονομικής δραστηριότητας μετά το 1860 επενδύοντας τα κεφάλαιά τους στον τραπεζικό τομέα (Σβολόπουλος, 1994: 67 - 68). Ο πατέρας της Ελένης Χαλκούση ήταν έμπορος και έφευγε με το τραίνο των 7:30 από το Μακροχώρι για το Σιρκετζί, όπου ήταν τα γραφεία των αδελφών Χαλκούση (30 και 122), ενώ και το αφεντικό της οικοδιδασκάλισσας Λητούς Αντωνιάδου ήταν οινέμπορος (44).

Η παρουσία των Ελλήνων ήταν αισθητή και στα λαϊκά επαγγέλματα: «υποδηματοποιοί, μπαλωματήδες, ράπτες, βαφείς, γουναράδες, καφεπώλες, μυλωνάδες, σιδηρουργοί, μαρμαράδες, αμπαδορράφοι, αρτοποιοί, λεπτουργοί[46], στρωματοποιοί, χρυσοχόοι, κηροποιοί, σακκοποιοί, φαρμακοποιοί, κρεοπώλες, ιχθυοπώλες, γαλακτοπώλες, χαλβαδοπώλες, ιδιοκτήτες οινοπωλείων, παντοπώλες, ελαιοπώλες, καπνοπώλες, λαχανοπώλες και τουλουμπατζήδες[47]. Πραγματευτές, υδροφόροι[48] και πλανόδιοι οπωροπώλες περιέφεραν τα προϊόντα τους στις οδούς της πόλης, ενώ οι κτίστες, ασβεστοποιοί και γυψοποιοί, καθώς και οι λεμβούχοι[49] συμπλήρωναν τον κύκλο των συνηθέστερων χειρωνακτικών επαγγελμάτων» (Σβολόπουλος, 1994: 73).

Από τη Μαρία Ιορδανίδου μαθαίνουμε ότι ο Δημητρός δούλευε στην εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* (19). Ο γιός του Θεόδωρος είχε «το μεγαλύτερο ναυτιλιακό γραφείο στο

[46] Λεπτουργός: ο τεχνίτης που δουλεύει με τέχνη αντικείμενα, ιδ. από ξύλο (Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1004).
[47] Πυροσβέστες. Περιγράφει η Ιορδανίδου: «Οι τουλουμπατζήδες ήτανε τα παλικάρια, οι νταήδες του μαχαλά. Κάτι βαρβάτοι μαντράχαλοι, με βυσσινιά αψηλά φέσια, στραβά βαλμένα πάνω στη λαδωμένη μπούκλα, μ' ένα λουλούδι πίσω απ' τ' αυτί και με τη φτέρνα δυο δάχτυλα έξω απ΄το πατημένο γεμενί. Καθότανε οι τουλουμπατζήδες απ' το πρωί ως το βράδυ μέσα στο Κουβούσι τους, δηλαδή στο Κέντρο τους, και περιμένανε να γίνει καμιά μετακόμιση, ή να τινάξει κανείς τα χαλιά του, ή να γίνει καμιά πυρκαγιά για να βγάλουνε καμιά δεκάρα. Το Πάσχα και τα Χριστούγεννα βγάζανε δίσκο στο μαχαλά και μάζευαν παχιά μπαχτσίσια, γιατί ο κόσμος είχε την ανάγκη τους» (43 - 44).
[48] νερουλάδες
[49] κωπηλάτες

Γαλατά» (33). Ο Επαμεινώντας από δεκατεσσάρων χρονών εξαφανίστηκε και έκτοτε δούλευε «μούτσος στα βαπόρια» (14). Ο Γιώργος είχε ψιλικατζίδικο στο Πασάζ Χατζόπουλο, στο Πέραν (28). Ο Μανωλιός ήταν μαραγκός (33). Ο Αλεκάκης δούλευε στο ναυτιλιακό γραφείο του μεγαλύτερου ετεροθαλούς του αδελφού, του Θεόδωρου, το οποίο και τελικά ανέλαβε μετά το θάνατό του· αλλά και ο Αντρίκος (ή Μπεμπέκας) ασχολείτο με επιχειρήσεις: άνοιξε σαραφάδικο[50] στο Καράκιοϊ (126) και ύστερα τραπεζιτικό γραφείο (163 - 164), πρόκοψε στην Αθήνα και άνοιξε τράπεζα στην οδό Πεσμαζόγλου (184).

Μέσα από το βιβλίο της Μαρίας Ιορδανίδου προβάλουν οι πλανόδιοι πωλητές, οι οποίοι αλώνιζαν αδιάκοπα τις γειτονιές της Πόλης μεταφέροντας μέσα στα κοφίνια τους παντός είδους εδέσματα της πολίτικης κουζίνας. Έτσι συναντάμε το γαλατά που μέτραγε με τις οκάδες[51] το γάλα με μια βέργα από φλαμουρόξυλο (124), τον αυγουλά (75, 98), τον Αρμένη ψαρά (139), τον Ηπειρώτη φούρναρη (139), το σαλεπιτζή[52] (91), τον τζιερτζή[53] (75 και 128), το λεμπλεμπιτζή (στραγαλατζή) (135 και 145), το Βόσνο ντοντουρματζή (παγωτατζή) (92), τον Πέρσο χαλβατζή (93), όμως υπήρχαν κι άλλοι που δεν αναφέρονται μέσα. Όλοι αυτοί ήταν άποροι επαρχιώτες που προσπαθούσαν να ζήσουν πουλώντας τα «καλούδια» τους, τα οποία διαφήμιζαν πολλές φορές ακόμη και με δίστιχα (κοτσάκια) προκειμένου να τραβήξουν την προσοχή των αγοραστών[54] (Μπόζη, 2003: 58). Ο Χρήστος Ευελπίδης επίσης περιγράφει γλαφυρά τους πλανόδιους πωλητές στα διηγήματα του *Δεσποινού* και *Του μαχαλά και του σοκακιού*: τον αυγουλά, τον πωλητή μούρων, τον τυρέμπορα, το μαστιχοπώλη που ήταν Χιώτης, τον έμπορα γιαουρτιού, τον παλιορουχατζή που ήταν Εβραίος, τον ψωμά, το μυδιατζή, τον τζιερτζή, τον έμπορα τζαγιού (50 - 51), τον ψαρά, το μπακλαβατζή, τον πωλητή ραδικιών (97 - 98).

Από τον Ευελπίδη μαθαίνουμε ότι όλα τα γραφεία και τα μαγαζιά στην Πόλη δούλευαν από το πρωί έως το βράδυ και έτσι οι άντρες έλειπαν όλη μέρα (19). Ο θείος Σοφός ήταν υπάλληλος σε μια μεγάλη εγγλέζικη εταιρία στην Πόλη και επί τριάντα χρόνια περνούσε πρωί

---

[50] Το μαγαζί του σαράφη, δηλαδή του προσώπου που εξαργυρώνει νομίσματα, του αργυράμοιβου/ ανταλλακτήριο συναλλάγματος (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1571).

[51] Μονάδα βάρους στερεών και υγρών προϊόντων, που ισοδυναμεί με 1, 282 γραμμάρια (Γ. Μπαμπινιώης, ο.π.: 1243).

[52] «Το "θαυματουργό" σαλέπι φτιάχνεται από τις ρίζες ενός είδους ορχιδέας και έχει φαρμακευτικές ιδιότητες: καταπραΰνει το βήχα και τον πονόλαιμο, είναι μαλακτικό, εύγευστο και χαλαρωτικό» (Σαραντοπούλου & Σαραντόπουλος, 2009: 87).

[53] Όπως αναφέρει η Μπόζη, εκτός από τα χασάπικα, υπήρχαν διάσπαρτα στις γειτονιές και τα «τζιερτζίδικα» και οι πλανόδιοι τζιερτζήδες, όπου η πραμάτειά τους ήταν τα εντόσθια προβάτων και αρνιών, οι γλώσσες, το συκώτι, οι σπλήνες, οι καρδιές. (Μου' φαγες τα τζιέρια μου, λέμε εμείς σήμερα, εννοώντας μου' φαγες το συκώτι, μ' έπρηξες) (Μπόζη, 2003: 45).

[54] «Σααλέπ, σααλέπ» (Ιορδανίδου: 91), «-Νε γκιουζέλ, νε τσιτσέκ, νε ιπέκ! Κατενχελβάααα…» Δηλαδή: «Τι ωραίος, τι λουλούδι, τι μετάξι! Ο κετέν - χαλβάς.» (Ιορδανίδου: 93), «-Ντόν - ντουρμά καϊμάκ!» (Ιορδανίδου: 92), «-Αυγαλεμόοοονια» (Ευελπίδης: 50), «-Αχλαμπάρες ντούτσιμπαααα…» (Ευελπίδης: 50), «-Κασέρ πενιρίιιι…» (Ευελπίδης: 50), «-Χιώτικην ωραίαν μαστίιιιχα» (Ευελπίδης: 50), «Σηλυβρίγιαούρτ» (Ευελπίδης: 51), «Αθηναίικο σιμιγδαλένιο» (Ευελπίδης: 51), «Σαλμανλίκ μύδιαμ βαρ» (Ευελπίδης: 51), «Τζιεεέρ» (Ευελπίδης: 51), «Τσάι τσάι, τι ωραίο τσάι, κολιοί μαρμαρινοί, σαρδέλες» (Ευελπίδης: 51), «-Παλαμίδες ψάααα-ριιι-α» (Ευελπίδης: 97), «-Βλαστάρια ραδίιιικια, τρυφερά ραδίιιικια» (Ευελπίδης: 98).

πρωί τη γέφυρα του Γαλατά (132), ενώ η δουλειά του ήταν λογιστική (17). Επίσης, στο διήγημα *Στεριές και θάλασσες* μας πληροφορεί για τους ναυτικούς, τις περιπέτειές τους και «το τυχερό τ' ανήκουστο της θάλασσας που μπορεί να σου χαρίσει σε μια φορά όσα κυνήγαγες σε χρόνια» (29), για τους διαχειριστές των ταλανιών[55] που κρατούσαν λογαριασμό «βγάλανε τόσο ψάρι˙ τόσο το μερτικό του καπετάνιου που 'χε τα καΐκια, τόσο του γεμιτζή, τόσα τα έξοδα ψωμιά - κρασιά για τους δεκαεφτά νοματαίους που δούλευαν στο γρίπο[56] και στα κουπιά, τόσα για τα πλεμάτια[57], τόσα για τα ξύλα, όλα ντουλγκένια για να βαστάν στη θάλασσα» (33 - 34). Τα λαϊκά επαγγέλματα που σχετίζονταν με την οικοδομή ήταν αυτά του μαραγκού, του μπογιατζή, του πατωματά και του σκαλά (102). Μαθαίνουμε επίσης για το μάγειρα τον Αποστόλη, που ήταν «ναλέτης και πολυλογάς, γνήσιος Πολίτης» (103), για τον κουντουρά που ήταν τώρα και καλφάς[58] (105), για τον Κοσμά που ήταν σακκάς[59], αλλά έκανε και το χαμάλη[60], και «κουβαλούσε ό,τι ασήκωτα χαράρια κι έπιπλα στα γκιότσια, έκανε κι όλες τις βαριές δουλειές στη γειτονιά» (164).

Ο Ευελπίδης στο διήγημα *Εσπερινός* περιγράφει τον αυστηρό δάσκαλο, που κατείχε δικαιωματικά και τη θέση του δεξιού ψάλτη, τις περιπλανήσεις του «από επαρχία σε επαρχία» και τις περιπέτειές του με τους «επιτρόπους της κοινότητας», που ανακατεύονταν σ' όλα τα ζητήματα του σχολείου «δίχως να νιώθουν τα τρία κακά της μοίρας τους» (158). Το επάγγελμα του δασκάλου το συναντάμε σε όλα τα έργα. Έτσι, η Ιορδανίδου μας πληροφορεί για την κοκόνα Ζωίτσα, τη δασκάλα των παιδιών (56), ενώ και η Παπαδοπούλου μας περιγράφει την πορεία της οικοδιδασκάλισσας Λητούς Αντωνιάδου και το δάσκαλο Πίνδαρο Γραμματικόπουλο. Επίσης, τόσο ο Λεωνής όσο και η Χαλκούση περιγράφουν τους καθηγητές τους.

Στο διήγημα «Το παϊτόνι» του Ευελπίδη αποδίδεται η ψυχολογία του πολίτη γιατρού και του συναδέλφου του στα χωριά της Θράκης. Στη *Λωξάντρα* τους γιατρούς υποκαθιστούν η μεσίτρα, η κόνα - Αννίκα με τα γιατροσόφια της και ο μπαρμπέρης, ο κυρ - Αρτέμης (47). Η Ιορδανίδου αναφέρει τους ξυλοκόπους που ήταν Κούρδοι και τους αποκαλούσαν «Κιούρτηδες» (139) και τους τουλουμπατζήδες που ήταν πυροσβέστες αλλά και αχθοφόροι (43 - 44). Άλλα επαγγέλματα που περιγράφει είναι της πλύστρας, της κόνας - Σμαραγδής, ενώ χαρακτηριστικές είναι και οι υπηρέτριες Ζαμπέττα και Μεταξούλα, που περιγράφει ο Χρήστος Ευελπίδης (107 - 108).

[55] Ψαρότοποι με δίκτυα και σκοπιές (Μπόζη, 2003: 35).
[56] Αλιευτικό μέσο παρόμοιο με την τράτα/ (συνεκδ.) η βάρκα μαζί με την αλιευτική συσκευή του γρίπου (Μπαμπινιώτης, ο.π.: 443).
[57] Πλεμάτι: δίχτυ για ψάρεμα (Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1422).
[58] (λαϊκ.) ο μαθητευόμενος βοηθός τεχνίτη (ιδ. ράφτη ή τσαγγάρη) (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 825).
[59] αυτός που κατασκευάζει ή μεταφέρει σάκους (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1562).
[60] 1. ο αχθοφόρος 2. (μτφ.) πρόσωπο που εκτελεί τις δύσκολες, κουραστικές δουλειές (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1930).

Διαπιστώνουμε ότι η ύπαρξη διαφόρων κοινωνικών τάξεων στην ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης αντικατοπτρίζεται και στα επαγγέλματα που ασκούσαν. Όσον αφορά τους πλανόδιους πωλητές, παρατηρούμε την παρουσία ποικίλων εθνοτήτων, ενώ το κάθε εμπόρευμα είχε αναλάβει μια συγκεκριμένη εθνική ομάδα: «Όπως ο γαλατάς στην Πόλη ήτανε Σλάβος, ο ψαράς Αρμένης, ο φούρναρης Ηπειρώτης, έτσι και ο ξυλοκόπος ήτανε Κούρδος», λέει χαρακτηριστικά η Ιορδανίδου (139).

Εικόνα 18: (Ξεκινώντας από πάνω αριστερά) Πουλητής λαχανικών (ζαρζαβατζής), Πουλητής μπουρεκιού (μπουρεκτσής), Πουλητής του ασουρέ (ασουρετζής)" ... Κι αυτός πάνω στο κεφάλι του κουβαλάει κεσεδάκια ... ", Πουλητής λαχανικών (ζαρζαβατζής), Πουλητής σερμπετιών (σερμπετσής). (Πηγή: Σταύρου Τ., *Οι πουλητάδες της Πόλης*, Έκδοση της Οργάνωσης Μέσων Ερμηνείας Περιβάλλοντος, Αθήνα, 1989: 31.)

7. Λαογραφικά στοιχεία

7.1. Διατροφή - Πολίτικη κουζίνα - Φιλοξενία

7.1.1. Ο χαρακτήρας της πολίτικης κουζίνας - Πορεία μέσα στο χρόνο

Οι ρίζες της πολίτικης κουζίνας βρίσκονται στην αρχαία πόλη Βυζάντιο, όπου βρίσκεται η σημερινή Κωνσταντινούπολη (Μπόζη, 2003: 15). Εμπορικό και πολιτισμικό σταυροδρόμι τριών ηπείρων η Κωνσταντινούπολη, κόμβος των δρόμων του μεταξιού και των μπαχαρικών από την Κίνα και την Αραβική χερσόνησο προς τη Δύση, λόγω των γεωγραφικών αλλά και κλιματολογικών συνθηκών που είχε, συνέθεσε ένα πολυπολιτισμικό χαρακτήρα και τρόπο ζωής που είχε αντανάκλαση στις τέχνες και βεβαίως στην κουζίνα της (Μπόζη, 2003: 19).

Ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία της πολίτικης κουζίνας είναι ότι δεν έχει ένα συγκεκριμένο διατροφικό μοντέλο κι αυτό δικαιολογείται λόγω της «πολυχρωμίας του ψηφιδωτού» της! Έτσι , αν μελετήσουμε την πορεία της μέσα στο χρόνο θα δούμε ότι στην αρχή της, δηλαδή τον 7^{ο} π.Χ. αιώνα, πήρε στοιχεία από την αρχαία ελληνική κουζίνα, στη συνέχεια ως ρωμαϊκή αποικία δέχτηκε γευστικές επιρροές από τους Ρωμαίους (Μπόζη, 2003: 15), για να φτάσει στους βυζαντινούς χρόνους, όπου με την επίδραση του χριστιανισμού, διαμόρφωσε τη γευστική της ταυτότητα πάνω σε δύο μαγειρικές: του Παλατιού[61] από τη μια μεριά και τη Μοναστηριακή[62] από την άλλη (Μπόζη, 2003: 15 - 17). Πολλές επιρροές της πολίτικης κουζίνας προέρχονται από τα βυζαντινά χρόνια, όπως οι βασικές τροφές που ήταν το κρέας και το ψάρι. Οι πρώτες ύλες της είναι κυρίως το σιτάρι, το αλεύρι, το ψωμί, τα ψάρια, τα κρέατα και τα οπωροκηπευτικά (Μπόζη, 2003: 15 και 47).

Η ποικιλομορφία της πολίτικης κουζίνας οφείλεται και στο ότι τα περισσότερα χρόνια της πορείας της προσπάθησε να ικανοποιήσει ανθρώπους υψηλού βιοτικού επιπέδου, οι οποίοι, έχοντας λύσει τα ζωτικά τους προβλήματα, επιθυμούσαν ιδιαίτερες και εκλεπτυσμένες γεύσεις στη διατροφή τους (Σαραντοπούλου & Σαραντόπουλος, 2009: 73). Το φαγητό για τους Πολίτες ήταν ιεροτελεστία. Οι Πολίτες ανέκαθεν αγαπούσαν το καλομαγειρεμένο φαγητό και ήθελαν ποικιλία εδεσμάτων στο καθημερινό τους τραπέζι (Μπόζη, 2003: 17). Από το Χρήστο Ευελπίδη μαθαίνουμε ότι ο Αποστόλης, ο μάγειρας, ενόψει του «μεγάλου σουαρέ», «έκανε τα φαγιά και τους μεζέδες σε ποικιλίες και ποσότητες που μονάχα στην Πόλη ξέρουν να τα φτιάξουνε» (106 - 107). Δικαίως μάλιστα μπορούμε να πούμε ότι η ιδιαιτερότητα της πολίτικης και γενικότερα της

[61] με τα σπάνια, εκλεκτά, πολυτελή εδέσματα

[62] που αποτελούνταν από λιτά και τελείως απλά γεύματα των φτωχών ανθρώπων καθώς και από νηστίσιμα των μοναχών

ανατολίτικης κουζίνας οφείλεται κυρίως στα μπαχαρικά[63]. Και βέβαια, όπως συμβαίνει σε όλες τις παραδοσιακές πατριαρχικές κοινωνίες, έτσι και στην Κωνσταντινούπολη η συντήρηση και η παράδοση στις επόμενες γενεές των γεύσεων και των διατροφικών συνηθειών ήταν καθήκον της νοικοκυράς, η οποία εκπαιδευόταν γι' αυτό από μικρή ηλικία από τις μεγαλύτερες γυναίκες της οικογένειας (Μπόζη, 2003: 17). Έτσι, «η Άννα, η εγγονή της Λωξάντρας ξέρει να τυλίξει γιαλαντζί - ντολμάδες, να κάνει κολοκύθια παραγεμιστά» (216), όπως άλλωστε και η Λωξάντρα έμαθε να μαγειρεύει από τη γιαγιά της, την κυρά - Ζωίτσα (50), ενώ και από το Χρήστο Ευελπίδη μαθαίνουμε ότι «η Δεσποινού, η παραδουλεύτρα, βοήθησε την κυρία και τις ματμαζέλες για τα γλυκίσματα, σύμφωνα πάντα με το χειρόγραφο βιβλιαράκι όπου φυλάγονταν και παραδίνονταν από γενεά σε γενεά τα μυστικά των πολίτικων γλυκών» (107).

Ο χαρακτηρισμός «χωνευτήρι» (melting pot) που αποδίδεται στην Κωνσταντινούπολη ταιριάζει και για την κουζίνα της, η οποία, αν εξαιρέσουμε λίγα φαγητά, όπως το αρμένικο τορίκι που είναι ρεβίθια με ταχίνι (Μπόζη, 2003: 101), το πασχαλινό τσουρέκι και τη μαστίχα (υποβρύχιο) που οφείλονται στη χριστιανική θρησκεία, είναι κοινή για χριστιανούς και μουσουλμάνους και κάποιες διαφορές εστιάζονται στον τρόπο μαγειρέματος μόνο.

Ας γνωρίσουμε λοιπόν την ομορφιά της πολίτικης κουζίνας μέσω μιας αυθεντικής πολίτισσας νοικοκυράς του 19ου αιώνα, της Λωξάντρας και των υπολοίπων νοικοκυρών που περιγράφονται στα υπό έρευνα βιβλία.

7.1.2. Πολίτικη κουζίνα και διατροφικές συνήθειες

7.1.2.1. Τα μαγειρικά «μυστικά» της Λωξάντρας

Η Λωξάντρα αποτελεί αυθεντική εικόνα και πρότυπο της πολίτισσας νοικοκυράς της εποχής της, δοτική, προκομμένη, αλληλέγγυα και ευπροσάρμοστη. Μία γυναίκα με μεγάλη φωνή, μεγάλη καρδιά, μεγάλη κοιλιά, μεγάλη όρεξη, μεγάλα χέρια πλασμένα για να δίνουνε (11) και «άξια μαγείρισσα» (20). «Λάβετε φάγετε» (11) λένε οι ανοιχτές χούφτες της πάνω στο τραπέζι. «Καλέ φάε σε λένε, φάε. Ποσούτσικο πράμα πήρες» (11).

Μουχαλεμπί και γκιούλ σερμπέτ ο αναστεναγμός σου
Και του Χατζή Μπεκίρ λοκούμ ο τρυφερός λαιμός σου.
Ο κάθε λόγος σου γλυκός σαν ραβανί αφράτος
και σαν Αιβάν - Σεράι λοκμάς με μέλι μυρωδάτος (21).

[63] Δεντρολίβανο, δυόσμος, κύμινο, μοσχοκάρυδο, γλυκάνισος, σινάπι, ρίγανη, κάππαρη (Σαραντοπούλου & Σαραντόπουλος, 2009: 98 - 99).

Ωραία και γλυκά σαν μέλι λόγια ενός ανατολίτη ποιητή! Τη μεγάλη σημασία που δίνουν οι ανατολίτες στο θέμα της τροφής φανερώνουν και τα λόγια του Κομφούκιου, ο οποίος λέγεται ότι χώρισε τη γυναίκα του γιατί το ρύζι δεν ήταν ποτέ όσο έπρεπε λευκό ούτε ο κιμάς καλά κοπανισμένος (21)! Όταν ξαναπαντρεύτηκε πήρε γυναίκα που ήταν μερακλού στο φαγητό, γιατί, όπως ο ίδιος πίστευε, «η τύχη μας δεν είναι στα χέρια των θεών, αλλά στα χέρια εκείνου που μαγειρεύει την τροφή μας» (21). Όπως αναφέρει και η Τατιάνα Σταύρου, η φιλοδοξία της Ανατολίτισσας γυναίκας ήταν να είναι σπυρωτό το πιλάφι της. Ο περιορισμός του ενδιαφέροντος έκανε το κέντρο της ζωής να είναι το στομάχι. Η λαιμαργία δεν ήταν εξαίρεση αλλά κανόνας[64]. Σ' αυτό συνέβαλλε κι ο τόπος όπου τα πάντα, η γη, η θάλασσα ήταν πλούσια και γόνιμα (1989: 13).

Ενδιαφέρουσα είναι και η εξήγηση που δίνεται όσον αφορά την άποψη των Ευρωπαίων ότι οι ανατολίτισσες είναι αντροχωρίστρες! (22) Το μυστικό βρίσκεται στο πιάτο! «Καλοτάισε τον άντρα σου, αν θέλεις να έχεις άντρα». Διότι ο άντρας, όταν γυρίζει κουρασμένος στο σπίτι του θέλει να βρίσκει ένα ζεστό, καλομαγειρεμένο φαγάκι από τη γυναίκα του κι όχι κονσέρβες. Φταίει αυτός λοιπόν που, αν δεν το βρει, θα φύγει και θα πάει αλλού; Καταλήγει επομένως η συγγραφέας ότι οι ανατολίτισσες δεν είναι αντροχωρίστρες αλλά είναι καλοφαγούδες κι έτσι ξέρουν να κρατούν τους άντρες τους ή να μαγεύουν άλλους! «Και σπιτικό που ο ακρογωνιαίος λίθος του δεν είναι κάτω από την κουζίνα, δε θεμελιώνεται καλά» (22). Να σημειωθεί πάντως πως όλ' αυτά αποτελούν εν πολλοίς υπερβολές για να δείξουν τη σημασία του φαγητού για τους Πολίτες.

Κάθε πρωί που ξυπνούσε η Λωξάντρα κι αντίκριζε τη θάλασσα από το σπιτικό της στο Μακροχώρι δοξολογούσε το Θεό κι αναρωτιότανε τι απ' όλα τα καλά που είχε η θάλασσα και με ποιον απ' όλους τους τρόπους που ήξερε θα μαγείρευε. «Να πάρει μεγάλα μύδια να τα κάνει τσακιστά, ή να πάρει μικρότερα για να τα κάνει αχνιστά ή πλακί ή τηγανητά με σκορδαλιά ή καλύτερα να τα κάνει με το ρύζι - σαλμαδάκι…» (22 - 23). Η Λωξάντρα αγαπούσε το Μακροχώρι με τα ωραία του θαλασσινά: τα λαυράκια, τα μερτζάνια, τους αστακούς (22), τα στρείδια του, τα χτένια του, τον αστακό του… (92). Άλλωστε, ο Βόσπορος, είναι ένας θαυμάσιος θαλάσσιος διάδρομος, πέρασμα για πάρα πολλά είδη ψαριών που σε τακτά χρονικά διαστήματα μετακινούνται από τη Μεσόγειο προς τον Εύξεινο Πόντο και αντίστροφα (Μπόζη, 2003: 32). «Η Λωξάντρα αγαπούσε το Βόσπορο […] με τα άγρια ρέματα, που κουβαλούσανε μπουλούκι το ψάρι απ' τη Μαύρη Θάλασσα: τον κέφαλο, το καλκάνι, τον ξιφιό…» (92).

[64] Υπάρχουν ωστόσο και οι εξαιρέσεις: «Η Πόλη καίεται. Η Ευρώπη καίεται. Τα έθνη σφάζονται. Χιλιάδες άνθρωποι σκοτώνονται αυτήν την ώρα στο πόλεμο. Κι εμείς άλλο από το φαί μας δε συλλογιζόμαστε!» (40), λέει ο παππούς του Λεωνή.

Μελετώντας το βασίλειο της Λωξάντρας, που ήταν η κουζίνα της, συλλέγουμε πλήθος λαογραφικών στοιχείων της εποχής, όπως τα φουρνέλα και οι φουφούδες που υπήρχαν για το ψήσιμο των φαγητών, οι μπαλτάδες για τον κιμά, το τρίψιμο των τεντζερέδων με λεμονόκουπα και αρένα για να γυαλίσουν (23), τα τσιγκέλια για να κρεμάνε τρόφιμα, το πηγάδι που κατέβαζαν το κρέας για να μη βρωμίσει (24 και 52). «Τη γλεντά τη ζωή της η Λωξάντρα μέσα σ' αυτή την κουζίνα. Μαγειρεύει για να τέρπει και να τέρπεται». Και βέβαια, όπως κάνουν και οι περισσότερες μαγείρισσες στις μέρες μας, όλη την ώρα δοκίμαζε το φαγητό στο αλάτι του.» (24)

Επίσης, δεν έχανε την ευκαιρία να συμβουλεύει τις νεότερες στο μαγείρεμα (Μπόζη, 2003: 109). Το αυγουστιάτικο παπάκι τρώγεται ωραία με τις μπάμιες (139). Οι παραγεμιστές μελιτζάνες λαδερές θέλουν μπόλικα κουκουνάρια και σταφίδες (104). Τα χτένια να τα φας ψημένα μέσα στο καύκαλό τους πάνω σε χόβολη (25). Τη σαρδέλα να την τυλίξεις σε καλά λαδωμένο κληματόφυλλο και μετά να την ψήσεις στη σχάρα (96). Άμα θέλεις να κάνεις γιαλαντζί - ντολμά[65] να βάλεις δυόσμο και πολύ κρεμμύδι, αλλιώς να μην τον κάνεις! (51) Οι σαλιαγκοί γιαχνί θέλουν πολύ ρίγανη (99). «Να φας μύδια τσακιστά απ' της Λωξάντρας το χέρι και να πεθάνεις. «Να φας χουνκιάρ - μπεγιεντί και γιαουρτλού κεμπάπ, […] και να πεθάνεις. Να πεθάνεις και να ξαναζωντανέψεις για να ξαναφάς» (24), λέει χαρακτηριστικά η Ιορδανίδου αναφέροντας κάποιες από τις σπεσιαλιτέ της Λωξάντρας.

Όμως, εκτός από τις γευστικές ιδιότητες, η συγγραφέας, μέσω της ηρωίδας της, περνά στον αναγνώστη και τη λαϊκή σοφία που προέκυψε από καθημερινές εμπειρίες κι έχει να κάνει με τις ιαματικές, τονωτικές και χαλαρωτικές επιδράσεις διαφόρων τροφών (Μπόζη, 2003: 109). Συστήνει λοιπόν κρεατερά ντολμαδάκια τυλιγμένα όχι σε κληματόφυλλα, που το χειμώνα δεν υπάρχουν, αλλά σε φύλλα πουράντζας που λιώνει στο στόμα και που είναι εφιδρωτικά και διουρητικά (24). Το τριαντάφυλλο του Απρίλη έκανε καλό στη δυσκοιλιότητα (92), ενώ το φραγκοστάφυλο ήταν δροσιστικό στον πυρετό (92). Η λεμονόκουπα το χειμώνα (24 και 104) και η ντομάτα το καλοκαίρι διατηρούν ωραία τα χέρια (104). Ο γιαλαντζί - ντολμάς χρειάζεται πολύ κρεμμύδι για να είναι νόστιμος αλλά και δυόσμο για να είναι χωνευτικός, ενώ το κυδωνάτο[66], επειδή είναι στυφτικό, χρειάζεται να βράσει με τα κουκούτσια του κυδωνιού που είναι μαλακτικά, ώστε να υπάρξει ισορροπία (22). Βάλσαμο για το στομάχι του μεθυσμένου το αγγουροζούμι (171). Και βέβαια μη λυπάσαι το λάδι στο λαδερό φαγητό («φάε λάδι κ' έλα βράδυ» λέει η λαϊκή παροιμία) και το κάθε λαχανικό είναι ωραίο στην εποχή του (22). Πόσο δίκιο είχε!

[65] Ντολμαδάκι με ρύζι, η αγαπημένη συνταγή της Λωξάντρας.
[66] Συνταγή με αρνίσια σπάλα κομμένη σε μερίδες και κυδώνια (Μπόζη, 2003: 274).

7.1.2.2. Διατροφικές συνήθειες στις γιορτές

Δύο φορές το χρόνο ερχόντουσαν οι συγγενείς της Λωξάντρας στο σπίτι της για να φάνε το φαγητό της. Στη γιορτή του άντρα της του Δημητρού, 26 Οκτώβρη και στη δική της, της Ορθοδοξίας (25). Η νοικοκυρά ασχολιόταν πάνω από μια εβδομάδα για να παρασκευάσει τα «τραταμέντα», τα κεράσματα που θα πρόσφερε, τα οποία βασίζονταν πάντα στις ίδιες πρώτες ύλες, αλλά κατέληγαν σε διαφορετικούς συνδυασμούς που είχαν ως αποτέλεσμα μια τεράστια ποικιλία και αφθονία εδεσμάτων. Στις ονομαστικές γιορτές οι οικοδεσπότες είχαν το σπίτι «ανοιχτό» για να δέχονται επισκέψεις πάνω από δεκαπέντε μέρες! (Μπόζη, 2003: 83)

Το πολυτελέστερο όμως τραπέζι της χρονιάς ήταν αυτό που στρώνονταν το βράδυ της παραμονής της Πρωτοχρονιάς, της «Καλής βραδιάς», όπως την ονόμαζαν οι Πολίτες. Σημαντική θέση στην πρωτοχρονιάτικη προετοιμασία κατείχε η παρασκευή της βασιλόπιτας που ήταν και η μοναδική εργασία στην οποία συμμετείχαν και οι άντρες του σπιτιού, αφού η επιτυχία της απαιτούσε μυϊκή δύναμη και πολύωρο ζύμωμα. Κάθε οικογένεια είχε μια ειδική ορθογώνια σκάφη την οποία χρησιμοποιούσε την Πρωτοχρονιά και το Πάσχα για να ζυμωθούν οι πίτες και τα τσουρέκια (Μπόζη, 2003: 91 - 92). Από την Ιορδανίδου μαθαίνουμε ότι η πατροπαράδοτη βασιλόπιτα ήταν με μαχλέπι[67] και πασπαλισμένη με σουσάμι και παπαρουνόσπορο (178). Μέσα στην πίτα έβαζαν «φλουρί Κωνσταντινάτο» που πίστευαν ότι έφερνε τύχη και χρήμα σε όποιον το έβρισκε, αφού, σύμφωνα με τη λαϊκή δοξασία, περιείχε ρινίσματα από το Τίμιο Ξύλο (Σαραντοπούλου & Σαραντόπουλος, 2009: 223).

Ας γνωρίσουμε το τραπέζι της Πρωτοχρονιάς από το σπίτι της Λωξάντρας:

> Το τραπέζι ήταν στρωμένο φαρδύ - πλατύ σ' όλο το μήκος της κάμαρας και το κάτασπρο λινό τραπεζομάντηλο δε φαίνουνταν απ' τους πολλούς μεζέδες. Το καρυδένιο μπουφεδάκι, που σαν λεπτοκόκαλη γυναίκα δεν έδειχνε τον όγκο του, ήταν φορτωμένο με τ' αγιοβασιάλιτικα τα φρούτα: μήλα, αχλάδια, ρόδια, πορτοκάλια, καρύδια, φουντούκια, μύγδαλα, κάστανα, φιστίκια, σταφίδες, σύκα, χαρούπια και γλυκοσούτζουκο από χυμό σταφυλιών. Σωστό κέρας της Αμάλθειας (33).

Το σύνολο των μεζέδων (εικόνα 19) στο πρωτοχρονιάτικο τραπέζι ξεπερνά τα 40 πιάτα, περιλαμβάνοντας μια μεγάλη ποικιλία από ζεστούς και κρύους μεζέδες. Μια κατηγορία αποτελούσαν οι μεζέδες που αγοράζονταν έτοιμοι, όπως η λακέρδα, ο λικουρίνος (Ιορδανίδου: 29), ο τσίρος, το αυγοτάραχο, η παστή σαρδέλα, η αντσούγια, το τουρσί, το σουτζούκι, ο

[67] Μουχαλεμπί: σπόρος του φυτού mahaleb cerasus (είδος αγριοκερασιάς). Χρησιμοποιείται σε ψωμιά και τσουρέκια (http://glykokyriakis.gr/glossary/1/letterμ, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012).

παστουρμάς[68] (Ιορδανίδου: 34) κ.ά. Άλλοι κατηγορία ήταν οι ζεστοί μεζέδες, όπως μύδια τηγανητά με σκορδαλιά, τυροπιτάκια, κεφτεδάκια τηγανητά, πατατοκεφτέδες, ψαροκεφτέδες κ.ά. Μια τρίτη κατηγορία ήταν τα ορεκτικά που ετοίμαζε η νοικοκυρά, όπως λαδερά γεμιστά, λαχανοντολμάδες, γεμιστή σπλήνα, γεμιστό σκουμπρί, ταραμοσαλάτα, ρώσικη, ψάρι μαγιονέζα, φασόλια άσπρα πιάζι κ.ά. (Μπόζη, 2003: 93). Και η Χαλκούση αναφέρει κάποια από τα ορεκτικά που υπήρχαν στα πολίτικα τραπέζια: λικουρίνια, σκουμπριά καπνιστά, ελιές, ραπανάκια, τουρσιά (123).

Η Ιορδανίδου μας δίνει παραστατικά την εικόνα από το πρωτοχρονιάτικο τραπέζι στο σπίτι της Λωξάντρας: «Με κατάνυξη κάθισαν όλοι γύρω στο τραπέζι και άρχισαν να δένουν στο λαιμό τους τις πετσέτες τους. Το φαγητό άρχισε αργά, ιεροτελεστικά και βαθυστόχαστα, με τις στερεότυπες ευχές και τα "γειά στα χέρια σου, Λωξάντρα μου"» (33).

Το κυρίως πιάτο που έκανε τελευταίο την εμφάνισή του ήταν η γαλοπούλα, ο λεγόμενος «κούρκος» (25). «Εκείνη τη στιγμή μπήκε ο Ταρνανάς βαστώντας όσο μπορούσε πιο αψηλά τη μεγάλη πιατέλα με τη γαλοπούλα» (35). Η γαλοπούλα ήταν γεμιστή με ρύζι και κάστανα, όμως μπορεί να γέμιζαν και αλανιάρικη κότα με τα ίδια υλικά, μπούτι χοιρινό ή αρνίσιο με κυδώνι ή δαμάσκηνα και οπωσδήποτε με ρύζι και ρεβύθια, διότι οι σπόροι συμβόλιζαν το «μπερεκέτι» (αφθονία, πλούτο) που θα έφερνε η νέα χρονιά στο σπίτι (Μπόζη, 2003: 94). Και η Ελένη Χαλκούση αναφέρει πως η γεμιστή γαλοπούλα ήταν πρωτοχρονιάτικο φαγητό (22). Το γεύμα συνοδευόταν από εκλεκτό κρασί: «Ο Ταρνανάς ξετάπωσε ένα μπουκάλι γαλλικό κρασί και άρχισε να γεμίζει τα ποτήρια» (Ιορδανίδου: 35). Ακολουθούσαν τυριά (Χαλκούση: 123) σιροπιαστά γλυκά με καϊμάκι (Ιορδανίδου, 35) που μύριζαν κανέλλα και βανίλια: μπακλαβάς, κανταΐφι ή γαλακτομπούρεκο και φρούτα (Χαλκούση: 123), διάφορα κρασιά και ηδύποτα (Ιορδανίδου: 35). Σύμφωνα με τη Χαλκούση, «οι μεγάλοι τελείωναν με καφέ και κονιάκ ή σπιτικό κέρασο με τα ολοκόκκινα βύσσινα στο βάθος του ωραίου ποτηριού…» (124 - 125).

«Τρεις ώρες κάθονταν στο τραπέζι. […] Και εξακολούθησε το φαγοπότι ως το τέλος. Και όταν πια τελείωσαν, πήρε η Λωξάντρα μια βούκα ψωμί, το έκοψε με το χέρι της στα τρία, και τίναξε τα κομμάτια πάνω στο τραπέζι. -Αβράμ, Ισάκ και Ιακώβ, είπε, καλά τρία. Και ήρθε ένας - ένας να φιλήσει το χέρι της» (35 - 36). Ήταν καθιερωμένο να φιλούν το χέρι της νοικοκυράς μετά την ολοκλήρωση του γεύματος ως ένδειξη ευχαρίστησης.

Παρατηρούμε ότι δεν έλειπαν και τα ευρωπαϊκά προϊόντα, δίπλα στα παραδοσιακά πολίτικα, όπως τα γαλλικά κρασιά, φερμένα κατευθείαν από τη Γαλλία και το μαύρο χαβιάρι,

[68] Ο παστουρμάς και το σουτζούκι γίνονται από βοδινό κρέας και στην παραγωγή τους ειδικεύονται οι Αρμένιοι (Μπόζη, 2003: 44).

που ερχόταν με το βαπόρι του Θεόδωρου κατευθείαν από την Οδησσό. Επίσης, διαπιστώνουμε ότι το σπίτι δεν ήταν πλούσιο μόνο σε φαγώσιμα αλλά και σε επίπλωση, σε διακόσμηση, σε νοικοκυριό και σε σερβίτσια. Σερβίτσια φαγητού εγγλέζικα αυθεντικά με χοντρή πορσελάνη που τα είχε φέρει ο Θεόδωρος από την Αγγλία «και απάνω ζωγραφισμένα δάση, λιβάδια, σπιτάκια εξοχικά, βουνοπλαγιές και πύργοι παραμυθένιοι» (35).

Όσον αφορά τις παραδόσεις των ετεροδημοτών Ελλήνων που ζούσαν στην Πόλη, η Χαλκούση μας περιγράφει το πρωινό τραπέζι που ακολουθούσε την πρώτη Ανάσταση των Κωνσταντινουπολιτών που κατάγονταν από τη Χίο:

> Το σαμοβάρι έβραζε με το τσάι όπως κάθε πρωί από τα ξημερώματα […] Σήμερα, εκτός από τα εφτάζυμα της μαμάς – που τα παιδιά δεν τα βάζαμε στο στόμα μας – υπήρχαν και τα πολίτικα τσουρέκια που μας έστελναν οι άλλοι, οι κουραμπιέδες, τα φοινίκια[69], το καϊμάκι, το τυρί, που τόσο λαχταρούσαμε όλη τη Σαρακοστή… Κάποτε και φρέσκια μυζήθρα από την Προποντίδα, και τριών ειδών Χιώτικο γλυκό του κουταλιού: Άνθος, νεραντζάκι και φυστίκι… (122).

Μαθαίνουμε επίσης ότι η μητέρα της Χαλκούση διατηρούσε το χιώτικο έθιμο, αφού τη Μεγάλη εβδομάδα το σπίτι μύριζε μάραθρο, δάφνη και μαγιά από ρεβύθια για τα εφτάζυμα που ζύμωνε, τα οποία έστελνε στις υπόλοιπες Χιώτισσες του Μακροχωρίου στολισμένα με κόκκινα αυγά και ροδοκοκκινισμένα (115). Την παραμονή (της Ανάστασης) το δείπνο περιελάμβανε μια νερόβραστη σούπα, ελιές και κάποια κομπόστα (την έλεγαν «χρυσάφι») από ξερά βερίκοκα με κουκούτσι, ξανθές σταφίδες και φέτες πορτοκαλιού (115 - 116). Τα πολίτικα τσουρέκια που μύριζαν μαχλέπι δεν τα ζύμωναν στο σπίτι τους, αλλά τα έστελναν ως δώρο οι Πολίτισσες φίλες της οικογένειας (116).

«Το μεσημεριανό τραπέζι Χριστούγεννα και Πάσχα ήταν πάντα κάτι ελαφρύ ύστερα από νηστείες εβδομάδων» (123) και «τα κόκκινα αυγά ήταν στο πρωινό πασχαλιάτικο τραπέζι μόνο για στολίδι», όπως μας πληροφορεί η Χαλκούση. Θα τα έτρωγαν το μεσημέρι και όχι πρωί-πρωί μετά από τόση νηστεία γιατί θα πονούσε το στομάχι τους (122).

Όσον αφορά το Πάσχα στην Ελλάδα, η Ιορδανίδου αναφέρει τα εξής: «Το τελευταίο τους Πάσχα στην Ελλάδα το γιορτάσανε με μεγάλη ελληνοπρέπεια. Αφήσανε την Κοντύλω να ζυμώσει ντόπιο χριστόψωμο, και η Αν'ξίτσα ζύμωσε θεσσαλικές κοκόνες. Πήρανε ένα αρνάκι του γάλακτος, ψήσανε και μαγειρίτσα. Και η Λωξάντρα για πρώτη φορά φέτος δοκίμασε γαρδούμπα και κοκορέτσι» (217).

[69] Μελομακάρονα (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1893).

Όσον αφορά τις αποκριάτικες διατροφικές συνήθειες, η Ιορδανίδου περιγράφει ως εξής το αποκριάτικο γεύμα: «Ήτανε Φλεβάρης. Της Τυρινής. Η Λωξάντρα είχε ψήσει μπουρέκι […] είχε κάνει και κάτι τούτα - κείνα μεζεδάκια, είχε κάνει και ταούκιοξου. (81)» Από νωρίς είχε βάλει τον Ταρνανά να ξεφλουδίσει αμύγδαλα και να χλιάνει το γάλα, για να ψήσει χαλβά (82). Τώρα ήταν ώρα να βάλει τον τεντζερέ με το βούτυρο στη φωτιά και ν' αρχίσει να καβουρντίζει το σιμιγδάλι (82). Ο χαλβάς ήταν ένα εύκολο και γρήγορο γλυκό με το οποίο γιόρταζαν επετείους, γενέθλια ή μικροχαρές της καθημερινότητας: «-Δόξα σοι ο Θεός που όλα τέλειωσαν καλά. Δε στήνουμε κανένα χαλβαδάκι;» (Ιορδανίδου: 236). Το ίδιο και οι μπουγάτσες: «Έτρεξε η Λωξάντρα αμέσως στην κουζίνα και έψησε κουρού - μπουγάτσα».

Οι μέρες της Αποκριάς ήταν ξεχωριστές για όλους στην Πόλη. Επίκεντρο του καρναβαλιού ήταν τα Ταταύλα, όπου υπήρχε χορός, μουσική και κεράσματα που ετοίμαζαν οι Πολίτισσες νοικοκυρές. Αυτά περιελάμβαναν σιροπιαστά γλυκά, όπως τρίγωνα, ραβανί, μπακλαβά, κανταΐφια, εκμέκ με καϊμάκι και σιμιγδαλένιο χαλβά (Μπόζη, 2003: 97). Το ταούκιοξου (ταουκ γκιόγκσου) (εικόνα 21) που έκανε η Λωξάντρα είναι ένα γλυκό κρεμώδες που για την παρασκευή του χρειάζεται και κοτόπουλο (Μπόζη, 2003: 341)! Οι τρεις εβδομάδες της Αποκριάς χαρακτηρίζονται από το είδος της τροφής που καταναλώνεται περισσότερο. Έτσι, η πρώτη εβδομάδα ονομάζεται «κρεατινή», η δεύτερη «συγκόκαλη» και η τρίτη είναι της «τυρινής».

Από την Καθαρή Δευτέρα ως το Μεγάλο Σάββατο οι πλανόδιοι πωλητές δεν πουλούσαν μπουγάτσες και μπουρέκια στις χριστιανικές γειτονιές αλλά νηστίσιμα τοπίκια που ήταν πουρές από ρεβίθια με κρεμμύδι, κουκουνάρι, σταφίδα και κανέλα. Συνήθεια που διατηρούμε εμείς σήμερα και τη συναντάμε στο πολίτικο τραπέζι εκείνης της εποχής είναι η κατανάλωση ψαριού και κυρίως μπακαλιάρου με σκορδαλιά την ημέρα του Ευαγγελισμού και των Βαΐων. Το νερόβραστο φαγητό κάθε Τετάρτη και Παρασκευή επικρατούσε κατά τη διάρκεια της Σαρακοστής (Μπόζη, 2003: 101), ενώ και η Χαλκούση αναφέρει ότι «όλη η Καθαρή εβδομάδα περνούσε με νερόβραστα, ως ότου έλθει το Σάββατο των Αγίων Θεοδώρων. "Κατάλυσις οίνου και ελαίου"» (198).

7.1.2.3. Διατροφικές συνήθειες

Όσον αφορά τα κρέατα, στη *Λωξάντρα* βλέπουμε να κυριαρχεί ο παστουρμάς (51, 149, 192, 238), ενώ αναφέρονται και παραδοσιακές συνταγές όπως το γιαρτλού κεμπάπ (24), το μπουρέκι μαζί με ζωμό από κρέας βοδινό (82) και το χουνκιάρ μπεγιαντί[70] (24 και 107).

[70] Του ηγεμόνα του άρεσε: πουρέ μελιτζάνας με κρέας κοκκινιστό (Ιορδανίδου: 24).

Μαθαίνουμε επίσης για το κοπάνισμα του κιμά (23). Από τους μεζέδες που ήταν εύκολο να πάρει κάποιος μαζί του ως κολατσιό ξεχωρίζουν τα σουτζούκια και ο παστουρμάς (149).

Όσον αφορά τα πουλερικά, μαθαίνουμε για τη βραστή κότα[71] με μαλεμπί (133) και για τα πουλερικά που μαδάει ο Ταρνανάς (23) και η Λωξάντρα («τσουμαδά ορτύκια», 174) και για τα πουλιά (ορτύκια, 104) που έφεραν στη Λωξάντρα από το κυνήγι (96 - 97), τα οποία τσουρώνει ο Ταρνανάς (102). Όπως μας πληροφορεί η Σούλα Μπόζη, το κυνήγι, όπως το ορτύκι, το παχύτερο κυνήγι του φθινοπώρου και η μπεκάτσα το χειμώνα αποτελούσαν εκλεκτό και περιζήτητο πιάτο για τους καλοφαγάδες της Πόλης (2003: 46).

Όσον αφορά τα ψάρια, στη *Λωξάντρα* αναφέρονται μερικές από τις γευστικές προτιμήσεις των καλοφαγάδων της Πόλης, όπως τα τσακιστά μύδια (21 και 24), τα ψητά ή τηγανητά μπαρμπούνια (52), η τυλιχτή σε αμπελόφυλλα, ψητή σαρδέλα (96), ο τσίρος (149 και 152), η λακέρδα (149), ενώ υπήρχαν και άλλες όπως το τηγανητό καλκάνι, τα τηγανητά καλαμάρια, οι σουπιές μαγειρεμένες με το μελάνι τους, τα καβούρια ή αλλιώς παγούρια (Μπόζη, 2003: 37). Στον ξακουσμένο αρετσιανό τσίρο αναφέρεται και ο Χρήστος Ευελπίδης, στο κυνήγι του οποίου ολόκληρος ο συνεταιρισμός της Αρετσούς αφιέρωνε τρείς μήνες κάθε χρόνο, Μάρτη - Απρίλη - Μάη, (30). Επίσης περιγράφει τη διαδικασία παρασκευής του: «το σκουμπρί […] τ' αλάτιζαν και το ξεραίναν στο τσακίλι της ακρογιαλιάς […]» (34). Χωρίς σκουμπρί τσίρος δε γίνεται, όπως αναφέρει και η Ιορδανίδου (182). Η παλαμίδα είναι ο «εχθρός» του σκουμπριού, όπως μαθαίνουμε από το Χρήστο Ευελπίδη (35) και τη Μαρία Ιορδανίδου (182).

Όσον αφορά τα προϊόντα με πρώτη ύλη το σιτάρι και το αλεύρι, από τη *Λωξάντρα* μαθαίνουμε ότι αγόραζαν κουρού μπουγάτσες από το φούρνο[72] του Καράκιοϊ (118) και αναπολούσαν τα πολίτικα σιμίτια που παρασκευάζονταν την περίοδο του ραμαζανίου καθώς και τα γιαγλίδικα[73] σιμίτια του Καράκιοϊ (190).

Διαπιστώνουμε επίσης ότι το ούζο με μεζέ είναι κυρίως αντρικό ποτό, όπως φαίνεται από τα εξής αποσπάσματα της *Λωξάντρας*: «Γύρισε, λέει, ο Επαμεινώντας από την Αρετσού και έφερε μαζί του μέσα στο χαρτί δύο τσίρους και ένα σκουμπρί γαράτο[74]. Και ζήτησε το καραφάκι με το ντούζικο» (156), «Γιωργάκη, έλα να διείς τι σ' έφερα. Ντούζικο και μεζέ» (166).

[71] Υπήρχαν τα πτηνοπωλεία, με στοιβαγμένα κοτόπουλα στα καφάσια, τα οποία έσφαζαν και καθάριζαν επί τόπου (Μπόζη, 2003: 45).

[72] Στην Πόλη υπήρχαν τριών ειδών φούρνοι. Αυτοί που έφτιαχναν μόνο ψωμί, αυτοί που έφτιαχναν κουλούρια με σουσάμι κι αυτοί που έφτιαχναν τσουρέκια, κουραμπιέδες, παξιμάδια, διάφορες τυρόπιτες, μπουγάτσες, λουκουμάδες (Μπόζη, 2003: 26).

[73] Φτιαγμένα με μαστίχα και μαχλέπι (http://athensmagazine.gr/portal/restaurants/businesses/2564, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012).

[74] Ο γάρος είναι μια σάλτσα από διάφορα μικρά ψάρια που συνόδευε το ψάρι και τα λαχανικά για να τα νοστιμίζει και της οποίας τη γεύση άλλοι λάτρεψαν και άλλοι απέρριψαν. Η μυρωδιά του είναι πάρα πολύ έντονη (Μπόζη, 2003: 33).

Όπως αναφέρει ο Ευελπίδης, οι άντρες έλειπαν από το πρωί έως το βράδυ στη δουλειά και έτσι κουβαλούσανε μαζί το σερφετάσι με το μεσημεριανό φαγητό τους ή, οι πιο πλούσιοι, στέλνανε κατά τις έντεκα να τους φέρει το καλάθι τους ένας άνθρωπος του γραφείου. Τρώγανε πρόχειρα πάνω στα γραφεία και πολύ σπάνια και μόνο τα τελευταία χρόνια τρώγανε στη λοκάντα, στο Γαλατά ή Αντίκρυ στην Πόλη (19).

Όσον αφορά τον κήπο του Ταξιμιού, όπως περιγράφει ο Θεοτοκάς, δεξιά από την είσοδο ήταν μια παράγκα που πουλούσε σοκολάτες, κουφέτα, παστέλι, σιμίτια, φιστίκια, στραγάλια, κολοκυθόσπορους ψημένους και αλατισμένους και κορόμηλα πράσινα (19), ενώ στα Σκαλάκια πουλούσαν μπουρέκια, μπουγάτσες, χαλβάδες και παστέλια (142).

Η Λωξάντρα, όταν πήγαινε στο νεκροταφείο και ήθελε να επικοινωνήσει με τους νεκρούς της, δεν έπαιρνε κόλλυβα μαζί της, αλλά το καλαθάκι με το κολατσιό της, το οποίο αποτελούσαν πράγματα που αγαπούσαν οι νεκροί της. Η γιαγιά της έφτιαχνε ωραίους γιαλαντζί ντολμάδες κι έμαθε και στην εγγονή της να τους φτιάχνει. Η μάνα της αγαπούσε τις τσακιστές ελιές και τον παστουρμά, όπως και ο αδελφός της. Έτσι καθόταν στον τάφο τους, έτρωγε σιγά - σιγά και τους μνημόνευε (47 και 51).

Αλλά και στο λουτρό που πήγαινε η Λωξάντρα, κάθε Σάββατο, γινόταν το μεγάλο γλέντι του λουτρού. Ετοίμαζε το φαγητό που θ' άφηνε στο σπίτι, βραστή κότα με ζωμό και μαλεμπί[75] (59 και 133) κι έπαιρνε μαζί της σουμάδα, πορτοκαλάδα ή βυσσινάδα και κανένα ελαφρύ γλυκό, ενώ από εκεί αγόραζε «λιχουδιές με μέλι και σουσάμι» (58 - 60).

Η μέρα της Λωξάντρας ξεκινούσε με το ψήσιμο του καφέ του άντρα της, του Δημητρού, που τον έψηνε πάντα μόνη της, γιατί πίστευε ότι ο άντρας πρέπει να τρώει και να πίνει από το χέρι της γυναίκας του (23). Το απόγευμα πάλι, μετά από τις δουλειές, απολάμβανε τον καφέ της μέσα στο χαμηλό της ονταδάκι, κρατώντας το εργόχειρό της. Αλλά και πολλές φορές αντάλλασσε τα νέα με το μπεχτσή πίνοντας καφέ, όπως το ίδιο βέβαια έκανε και με την οικογένειά της. Τόσα χρόνια πέρασαν και η χρήση του καφέ είναι ακριβώς η ίδια. Η πολίτικη οικογένεια γνώρισε τον καφέ δια μέσου των αντρών, όμως γρήγορα διαδόθηκε και στις γυναίκες, όπως και ο καπνός. Καφές και καπνός από τότε πήγαιναν μαζί! Στην Ελλάδα ο καφές ήρθε μέσω των Τούρκων κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Σαραντοπούλου & Σαραντόπουλος, 2009: 82).

Αγαπημένη συνήθεια των Κωνσταντινουπολιτών ήταν επίσης να πίνουν τσάι το πρωί όπως προκύπτει από το κείμενο της Παπαδοπούλου (39) και της Χαλκούση (122). Επιπρόσθετα, στους φιλοξενούμενους πρόσφεραν κονιάκ, γλυκό και καφέ (Παπαδοπούλου: 43). Από την Παπαδοπούλου μαθαίνουμε ότι εκτός από το πρωινό (39) και το δείπνο (44 - 45) υπάρχει και το πρόγευμα όπου – εν προκειμένω – το ψωμί δεν είναι άσπρο, όπως το ψωμί της πόλης, αλλά από

[75] Κρέμα σερβιρισμένη με ανθόνερο και ψιλή ζάχαρη (Ιορδανίδου: 59).

αγνό σιτάρι και ζυμωμένο στο σπίτι[76] (47). Είναι γνωστό ότι οι Πολίτες έτρωγαν τρεις φορές τη μέρα (πρόγευμα, γεύμα και δείπνο), ενώ είχαν και απογευματινό, «το κεντιανό» (Μπόζη, 2003: 78).

Ο εξευρωπαϊσμός των Ελλήνων της Πόλης εκφράζεται και μέσα από τα ευρωπαϊκά προϊόντα που καταναλώνουν, αφού η Χαλκούση μας πληροφορεί για τα μπισκότα Χάντλεϊ - Πάλμερς ή Πίκ - Φρίν, τα ελβετικά σοκολατάκια «πραλινέ» από ένα ελληνικό ζαχαροπλαστείο κοντά στο Σιρκετζί Κωττάκη - Αδούλη και το γαλλικό κονιάκ Μαρτέλ (117), ενώ και στον κοινό μπουφέ του τοπικού τραίνου του Μακροχωρίου και του τραίνου Σεμπλόν - Οριάντ - Εξπρές τα γκαρσόνια σέρβιραν μαύρη μπύρα του Μονάχου, ζεστό πόντς, σαλάμι Ουγγαρίας, ζαμπόν, σολομό καπνιστό, γαλλικά τυριά (γραβιέρα) και γερμανικό μαύρο ψωμί ή βιεννέζικα φραντζολάκια (163), τα οποία παρήγγελνε και η μητέρα της Χαλκούση, όταν κατέβαιναν στην Πόλη για ψώνια και περίμεναν στην αίθουσα αναμονής των κυριών «Pour Dames» (165).

Εξέχουσα θέση στις διατροφικές συνήθειες των Κωνσταντινουπολιτών κατείχαν τα πολίτικα γλυκά, «τα πρώτα και καλύτερα γλυκά στον κόσμο», σύμφωνα με το Χρήστο Ευελπίδη (107), τα «τραταμέντα» (Μπόζη, 2003: 85). Η Λωξάντρα, ως πρότυπο πολίτισσας νοικοκυράς που σεβόταν τον εαυτό της, δε θα μπορούσε να μην έχει στα ντουλάπια της βάζα με γλυκά κουταλιού (εικόνα 22) όλων των εποχών, όπως τριαντάφυλλο του Απρίλη (148), φραγκοστάφυλλο[77] (148), συκαλάκι, φράουλα, κυδωνόπαστο (92, 131), πορτοκάλι (131), φράπα (131), ρετσέλι (92). Περιγράφει η Ιορδανίδου:

> Σα μπήκε ο Απρίλης και βγήκε το πρώτο απριλιάτικο τριαντάφυλλο, μαζεύτηκαν μια μέρα όλες μαζί να βοηθήσουν τη Λωξάντρα να καθαρίσει τριαντάφυλλο για γλυκό. Το καθάρισμα του τριαντάφυλλου και του φραγκοστάφυλλου, που θέλει μεγάλη υπομονή, πάντα μετατρέπουνταν σε γλέντι. […] μαζεύονταν φιλενάδες και συγγένισσες, στρώνανε καθαρό τραπεζομάντιλο, κάθουνταν στο γύρο όλες, πες και γέλα, τελείωνε η δουλειά χωρίς να το καταλάβεις (148).

Η Σοφία Σπανούδη αναφέρει ότι τα ειδικά αυτά τριαντάφυλλα του γλυκού τα καλλιεργούσαν σε ειδικούς ροδώνες κοντά στο Επταπύργιο και πίσω από τα υψώματα του Εγιούπ. Το βασικό σιρόπι του μαγιάτικου τριαντάφυλλου γλυκού του κουταλιού, της λεγόμενης ροδοζάχαρης (Ιορδανίδου: 92 και Μπόζη, 2003: 295), ήταν το ρούπι το οποίο, σύμφωνα με τη

[76] Οι Πολίτες αγόραζαν ψωμί από το φούρνο. Βέβαια υπήρχαν και νοικοκυρές που ζύμωναν στο σπίτι, όμως όλες στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές ζύμωναν χριστόψωμα, βασιλόπιτες, τσουρέκια (Μπόζη, 2003: 26).

[77] Σύμφωνα με τη Σοφία Σπανούδη, στη φιλολογία των πολίτικων γλυκών σημαντική θέση κατείχε το γλυκό της φράουλας και το φραγκοστάφυλλο που απαιτούσε αυστηρότατη και εμπεριστατωμένη τέχνη στο δέσιμο και στο χρώμα. Ακολουθούσαν το κεράσι, το βύσσινο, το φραμπουάζ, τα καϊσιά, τα ερικάκια και τα καρυδάκια ενώ θεραπευτικές ιδιότητες είχαν τα μαύρα μούρα, τα ακράνια, τα καρυδάκια και τα μελιτζανάκια. Επίσης, ο πολίτικος πελτές εθεωρείτο γλυκό πολυτελείας.

Σοφία Σπανούδη, παρασκευαζόταν από τις κορυφές των ροδοπετάλων και η όλη διαδικασία ήταν ολόκληρη ιεροτελεστία.

Όσα ροδοπέταλα περίσσευαν χρησίμευαν για να γίνουν τα περίφημα σιρόπια και τα γκιούλ σερμπέτια, δηλαδή τα γυριστά γλυκά (η βανίλια, το «άσπρο γλυκό» ή «γυριστό», εικόνα 22), τα οποία κατείχαν την πρώτη θέση ανάμεσα σε όλα τα γλυκά κουταλιού, αφού σηματοδοτούσαν σημαντικές στιγμές του πολίτικου σπιτιού, όπως λογοδοσίματα[78] και ονομαστικές γιορτές, ενώ το σερβίρισμά τους απαιτούσε ιδιαίτερη τελετουργία. Η βανίλια αποτελούσε επίσης το επίσημο κέρασμα του Πατριαρχείου και ήταν άγνωστη συνήθεια στις άλλες εθνότητες της Κωνσταντινούπολης. Όπως μαθαίνουμε από τον Evliya Celebi, η βανίλια διαδόθηκε στην Πόλη από τους Χιώτες ζαχαροπλάστες το 17ο αιώνα (Μπόζη, 2003: 86). Την παρασκευή ενός τέτοιου γλυκού περιγράφει και ο Χρήστος Ευελπίδης στο διήγημα *Δεσποινού*:

> Μα κι όταν έπρεπε να γίνουν οι δουλειές, ήτανε μερικές πιο διασκεδαστικές κι απ' το παραμύθι ακόμα. Τέτοια δουλειά το γυριστό γλυκό. Σ' αυτή την τελετή, εστιάδα και ιέρεια η ίδια, η Δεσποινού, παραστεκότανε δίπλα στην πυρωμένη φουβού. Σκυμμένη πάνω στη μεγάλη χύτρα μ' ανήσυχα τα μάτια τα υγρά, έσταζε τις σταγόνες, τις μετρημένες από πριν του λεμονιού. Και τέλος πια, την ορισμένη ώρα, άρχιζε και το γύρισμα. Ω, ήτανε μεγάλη η στιγμή που η άμορφη μάζα της ζάχαρης μεταμορφωνόταν σ' αιθέριο περγαμόντο ή σε χιονάτη κάτασπρη μαστίχα κάτω απ' το μαγικό ραβδί της, σαν το γυρνούσε ρυθμικά μέσα στη χύτρα (48 - 49).

Συνηθιζόταν επίσης το κυδωνόπαστο: «Ο Θανασιός έφερε από πάνω το κουτί με το κυδωνόπαστο. -Α, έκανες κυδωνόπαστο; Είπε η Λωξάντρα και τα μάτια της λάμψανε» (131).

Εκτός από τα γλυκά του κουταλιού, τα σπιτικά λικέρ και τις μαρμελάδες, οι πολίτισσες νοικοκυρές το καλοκαίρι συντηρούσαν κάποιες τροφές για το χειμώνα. Έφτιαχναν λοιπόν σάλτσα από ώριμες ντομάτες με διάφορους τρόπους, τουρσί (Ιορδανίδου: 52) ντοματάκι, μελιτζανάκι με σκόρδο, τυλιγμένο σε σέλινο, πιπεριές γλυκές και καυτερές, αγγουράκια, λακέρδα από τορίκι (μεγάλη παλαμίδα), σκουμπριά γαράτα (Ιορδανίδου: 152), όπως και βούτυρο για τα μαγειρευτά φαγητά (Μπόζη, 2003: 108).

7.1.2.4. Χώροι εστίασης

Η ιστορία της οικογένειας της Λωξάντρας, αλλά και ο τρόπος που εκείνη αντιμετώπιζε τις διάφορες δυσκολίες, μας δίνουν την ευκαιρία να γνωρίσουμε κι άλλες όψεις της πολίτικης

[78] Όλοι μαζί στην κουζίνα άρχισαν να ετοιμάζουν τα γλυκά για την αρραβώνα της Κλειώς που πλησίαζε (148), μας λέει η Ιορδανίδου.

κουζίνας. Έτσι λοιπόν μια μέρα ο γαμπρός της, ο Γιωργάκης, είχε μαλώσει με την κόρη της, την Κλειώ. «Η Λωξάντρα έδιωξε την Ευτέρπη και την Ελεγκάκη, […] τράβηξε ίσια στην κουζίνα […] Έβγαλε μελιτζανάκι και καρότο τουρσί. Ύστερα έβγαλε λακέρδα. Έκοψε και λίγο αυγοτάραχο […] Φέρε και λίγες τσακιστές ελιές, […] πάρε και το καραφάκι με το ντούζικο. […] (165) -Φέρε το χοιρομέρι που είναι στο φανό (167)».

Με τους εκλεκτούς μεζέδες και τη καπατσοσύνη της η Λωξάντρα «άνοιξε» την καρδιά του γαμπρού της κι έδωσε τέλος στον καβγά τους! (166) Την επόμενη φορά όμως που ο Γιωργάκης είχε πρόβλημα πήγε σε ταβέρνα (169). Με αφορμή αυτό το γεγονός αξίζει να αναφερθούμε στους δημόσιους χώρους φαγητού που πρόσφεραν φαγητό στους άντρες μεσημέρι και βράδυ, γιατί διαφορετικά δε θα έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με τις διατροφικές συνήθειες των Κωνσταντινουπολιτών. Υπήρχαν λοιπόν οι ταβέρνες και τα καπηλειά, τα μαγειρεία, τα κεμπαπτζίδικα, τα μπουρεκτζίδικα και τα πατσατζίδικα (Μπόζη, 2003: 143). Ο λόγος ύπαρξης τους ήταν η συνάθροιση κι εκτόνωση των λαϊκών κυρίως στρωμάτων, δηλαδή των εργατών από τους οποίους η Κωνσταντινούπολη ήταν γεμάτη (Μπόζη, 2003: 132).

Οι ταβέρνες και τα καπηλειά, όπου σύχναζαν οι άντρες τα βράδια, βρίσκονταν στις χριστιανικές συνοικίες, ενώ οι παραλίες του Βόσπορου και της Προποντίδας ήταν γεμάτες με ψαροταβέρνες. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα πρωτολειτούργησαν σύγχρονα εστιατόρια στην αστική συνοικία του Πέρα (Μπόζη, 2003: 143). Στα παραδοσιακά καπηλειά (μπερατλί) δέσποζαν τα μεγάλα βαρέλια με ούζο, μαστίχα και κρασί και οι μάγειροι με τους βοηθούς τους έφτιαχναν σπεσιαλιτέ με βάση το κρέας και το ψάρι ενώ υπήρχαν και διάφοροι μεζέδες (Μπόζη, 2003: 126 - 127). Η Ιορδανίδου αναφέρει ότι μια μέρα ο Επαμεινώντας και ο Γιωργάκης συναντήθηκαν στο Κελεντζί Κουλούκι και μπήκαν σ' ένα καφενείο να πιούνε ένα ντούζικό (169), ενώ και η Χαλκούση αναφέρεται στις μπυραρίες των Ταταύλων (119). Στα μαγειρεία, όπου έτρωγαν οι έμποροι τα μεσημέρια, σέρβιραν κοκκινιστό κρέας, πρόβειο και βοδινό, κοτόπουλο με λαχανικά εποχής, όσπρια (φασόλια, ρεβίθια) με κρέας, πιλάφι και σιμιγδαλένιο χαλβά. Από το 1908 καθιερώθηκαν και τα ψητά της ώρας (Μπόζη, 2003: 143). Στα κεμπαπτσίδικα σέρβιραν κρέας ψημένο στη φωτιά ή στη γάστρα κι από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα σέρβιραν ντονέρ - κεμπάπ που ήταν σπεσιαλιτέ της εκλεκτής πολίτικης κουζίνας (Μπόζη, 2003: 146). Στα μπουρεκτζίδικα οι πελάτες έτρωγαν κρεατόπιτες, τυρόπιτες, μπουγάτσες κι έπιναν αναψυκτικά και σερμπέτια (γλυκά κι αρωματικά ποτά) (Μπόζη, 2003: 146). Στα πατσατζίδικα, τέλος, σέρβιραν αχνιστό πατσά με πολύ σκορδοστούμπι και πιπέρι, καθώς και αρνίσιο ψητό κεφαλάκι, κοκορέτσι και πιλάφι (Μπόζη, 2003: 146).

Η Ιορδανίδου περιγράφει το Θεόδωρο να κρατάει ένα κουτί με λουκούμια και ένα με ακιντέδες από το *Χατζή - Μπεκίρ* (71), που σύμφωνα με τη Σούλα Μπόζη είναι εδώ και 200 χρόνια το γνωστότερο κατάστημα ζαχαρωτών (Μπόζη, 2003: 153), ενώ και ο Χρήστος

Ευελπίδης αναφέρει ότι ο θείος Σοφός έφερνε ακιντέδες από το *Χατζή - Μπεκίρ*, όταν επέστρεφε από το γραφείο του στην Πόλη (18). Θα ήταν παράλειψη λοιπόν να μην αναφερθούν και τα σεκερτζίδικα, τα παραδοσιακά ζαχαροπλαστεία της Πόλης με τα ωραιότατα λουκούμια, τις παραδοσιακές πολίτικες καραμέλες (ακιντέδες), τα σερμπέτια και τα διάφορα τοπικά ζαχαρωτά (Μπόζη, 2003: 153). Αγαπητό λαϊκό γλύκισμα ήταν κι ο λουκουμάς, ενώ βασιλιάς των γλυκών ήταν ο μπακλαβάς που ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα παρασκευαζόταν στα σπίτια και στα αρχοντικά (Μπόζη, 2003: 172). Το δε καϊμάκι που συνόδευε τα σιροπιαστά γλυκά το έφτιαχναν οι μαλεμπιτζήδες (γαλατάδες) (εικόνα 20) από βουβαλίσιο γάλα, το έτρωγαν οι Πολίτες με μέλι κι ήταν εξαιρετικό (Μπόζη, 2003: 175). Η Λωξάντρα με την Κλειώ, την Ευτέρπη και την Αγαθώ κάνουν μια στάση στου *Ρετζέπη* στο Πέραν για να φάνε ταουκιοξού (εικόνα 21) και εκμέκ - κανταΐφι (εικόνα 21) (118), ενώ γεύονται και τα λουκούμια του καφενείου *Ακρόπολη* στα Ταταύλα (233). Όπως φαίνεται, ήταν σύνηθες να κάνουν στάση σε κάποιο μαλεμπιτζίδικο για να φάνε ένα γλυκό και να χαλαρώσουν (150).

Πολίτικη κουζίνα! Ένας συγκερασμός γνώσεων, εμπειριών, παραδόσεων! Ένα αποτέλεσμα συνύπαρξης πολλών εθνοτήτων! Ένα μείγμα εδεσμάτων μεγάλης γαστρονομικής απόλαυσης που, όσο κι αν διεκδικούμε μερικές φορές την πατρότητά τους, ποτέ δε χάνουμε τη διάθεση «να βουτήξουμε το δάχτυλό μας στο τσουκάλι» και να δοκιμάσουμε!

Εικόνα 19: Αντιπροσωπευτικοί μεζέδες της Πολίτικης Κουζίνας: ακσαμτζιλίκι με ταραμοσαλάτα, σκουμπρί γαράτο, τουρσί, μελιτζανοσαλάτα, σαρδέλες παστές, τσίρος και πεπόνι με τυρί φέτα. (Πηγή: Μπόζη Σ., *Πολίτικη κουζίνα, Παράδοση αιώνων,* Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003: 213.)

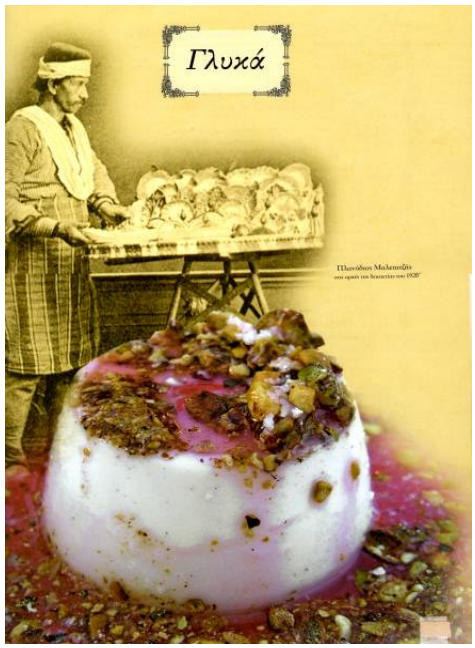

Εικόνα 20: Πλανόδιος μαλεπιτζής. (Πηγή: Σαραντοπούλου Ν. & Σαραντόπουλος Γ., *Εδεσματολόγιον Κωνσταντινουπόλεως (Αυθεντικές συνταγές μαγειρικής και ζαχαροπλαστικής - Έθιμα και παραδόσεις από την Πόλη),* Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2009: 235.)

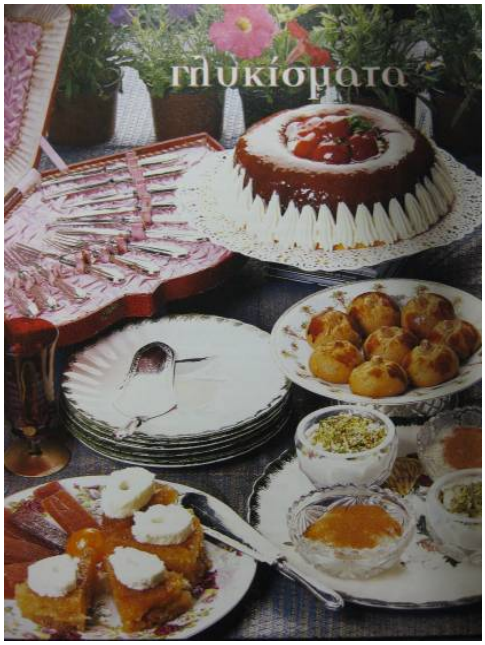

Εικόνα 21: Γλυκίσματα: διακρίνονται το εκμέκ – κανταΐφι, το ταούκ γκιογκσού πασπαλισμένο με κανέλα (κρέμα από στήθος κοτόπουλου), που έφτιαχνε και η Λωξάντρα, το κεσκιούλ γαρνιρισμένο με φυστίκια Αιγίνης και ο μπαμπάς. (Πηγή: Μπόζη Σ., *Πολίτικη κουζίνα, Παράδοση αιώνων*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003: 293.)

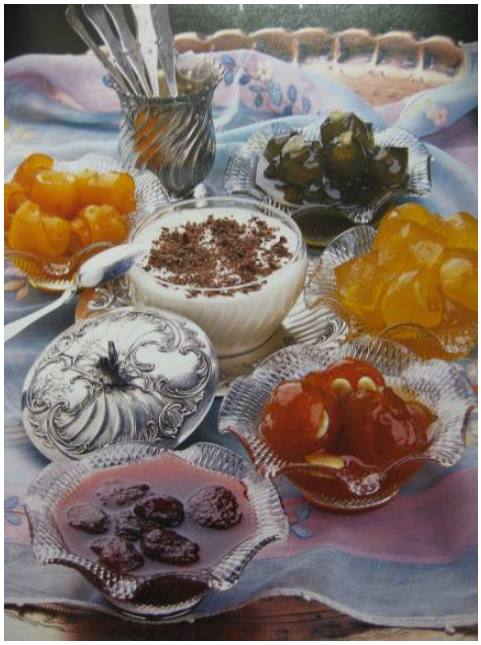

Εικόνα 22: Τα «τραταμέντα» (διάφορα γλυκά του κουταλιού και στη μέση το «γυριστό γλυκό», η βανίλια). (Πηγή: Μπόζη Σ., *Πολίτικη κουζίνα, Παράδοση αιώνων*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003: 85.)

7.2. Εορτές - Λατρευτικές συνήθειες

7.2.1. Χριστιανικές εορτές - Λατρευτικές συνήθειες - Πανηγύρια

Το θρησκευτικό συναίσθημα των Ελλήνων στην Πόλη παραμένει δυνατό – παρά το γεγονός ότι ζουν σ' ένα αλλόθρησκο περιβάλλον – και εκφράζεται μέσα από τις γιορτές και τα πανηγύρια τους, που ήταν πολλά. Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι εορτασμοί των Χριστουγέννων, της Πρωτοχρονιάς, του Πάσχα και της Αποκριάς, που περιγράφονται στα λογοτεχνικά κείμενα που εξετάζουμε. Σημαντικοί ήταν επίσης οι εορτασμοί της Ορθοδοξίας, της Σταυροπροσκυνήσεως, του Ευαγγελισμού, των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, της Κυριακής των Βαΐων, της Ζωοδόχου Πηγής, του Αγίου Γεωργίου, της Παναγίας το Δεκαπενταύγουστο και πολλές άλλες (Ζαγκαβιέρου - Βούρβουλη, 2005: 18). Άλλωστε, ο Σβολόπουλος αναφέρεται στο Στηβ Ράνσιμαν ο οποίος παρατηρεί ότι «η Ορθοδοξία διατήρησε τον Ελληνισμό μέσα από τους σκοτεινούς αιώνες· αλλά χωρίς την ηθική δύναμη του ελληνισμού και αυτή η Ορθοδοξία θα είχε απισχανσθεί» (1994: 18). Όπως μας πληροφορεί η Χαλκούση, «στην Πόλη – και γενικά σε όλον τον υπόδουλο Ελληνισμό – οι Άγιες ημέρες ήταν μέρες περισυλλογής και οικογενειακών εορταστικών συγκεντρώσεων» (1980: 113).

Οι Σαρακοστές πριν από το Πάσχα, το Δεκαπενταύγουστο και τα Χριστούγεννα «ήταν ημέρες εργασίας, αποχής από κάθε κοσμικότητα, περίοδοι λιτότητας, νηστείας και προσευχής» (Χαλκούση: 113). Στη Μεγάλη Σαρακοστή των Χριστουγέννων και του Πάσχα γίνονταν και οι μεγάλες μπουγάδες, που κρατούσαν – με το σιδέρωμα, το νοικοκύρεμα και την τακτοποίηση των πλυμένων – 4 - 5 μέρες, η αλλαγή του σπιτικού ρουχισμού, τα μεγάλα ξεσηκώματα, οι επισκευές και οι αλλαγές των επίπλων (113 - 114). Επίσης, τότε ράβονταν οι προίκες των κοριτσιών (114). Οι σαράντα μέρες νηστείας πριν από τα Χριστούγεννα και το Πάσχα ήταν κανόνας για όλα τα σπίτια (115). Επιπρόσθετα, η Χαλκούση μας πληροφορεί πως τα παιδιά μεταλάβαιναν της Αγίας Βαρβάρας και τη Μεγάλη Πέμπτη, αλλά νήστευαν έως τα Χριστούγεννα και το Πάσχα (122).

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, όπως αναφέρει η Χαλκούση, «όλες οι θρησκευτικές τελετές των Μεγάλων εορτών Χριστούγεννα Πάσχα γίνονταν μέσα στη νύχτα γύρω στις 4 - 5 το πρωί», σε αντίθεση με την Αθήνα. Όταν γύριζαν από την Ανάσταση, είχε πια φωτίσει. Κάποιες φορές στην πρώτη Ανάσταση (δηλαδή στις 4 - 5 το πρωί) όπως και στη Χριστουγεννιάτικη λειτουργία της αυγής πήγαινε μόνο ο πατέρας τους, ενώ τα παιδιά θα πήγαιναν στη Δεύτερη Ανάσταση στις 10 το πρωί και στη λειτουργία των 11 τα Χριστούγεννα, τότε που ο Διάκος διάβαζε το Ευαγγέλιο σε πολλές ξένες γλώσσες (και Τουρκικά, και Γαλλικά) (119 - 122).

Η Χαλκούση μας πληροφορεί ότι πολλές οικογένειες που κατοικούσαν στο Πέραν είχαν υιοθετήσει, λόγω κοινωνικών σχέσεων, τους ευρωπαϊκούς τρόπους ζωής και ως εκ τούτου και το Χριστουγεννιάτικο δέντρο, το οποίο αγόραζαν από τα ευρωπαϊκά καταστήματα και το στόλιζαν ανάλογα (125). Όμως, ο ορθόδοξος ελληνισμός της Πόλης δεν το αποδεχόταν, το θεωρούσε καθολικό και «λεβαντίνικο». Και η Ιορδανίδου εκφράζει την ίδια άποψη: Οι Ρωμιοί δε θέλουν να ξέρουν τα ξενόφερτα έθιμα. «Ούτε έλατα, ούτε γκύ, ούτε χόλυ» (178). Αντίθετα, τα κάλαντα, όπως αναφέρει η Χαλκούση, ήταν μια αγαπημένη συνήθεια. Τα παιδιά, σε αντίθεση με την Αθήνα, δε ρωτούσαν «Να τα πούμε» γιατί ήξεραν ότι όλοι ήταν πρόθυμοι να τ’ ακούσουν. Εκτός από χρήματα, τους έδιναν ξηρούς καρπούς και κουραμπιέδες ή φοινίκια (125 - 126).

Η Ιορδανίδου αποδίδει παραστατικά το ελληνοπρεπές θρησκευτικό συναίσθημα: «Σειούνται τα καμπαναριά της Ορθοδοξίας μέσα στην Κωνσταντινούπολη και ο αέρας μυρίζει ρωμιοσύνη» (178), αναφορικά με την Πρωτοχρονιά του 1901. Όπως προκύπτει από τη *Λωξάντρα*, καθιερωμένο ήταν επίσης την ημέρα της Πρωτοχρονιάς ο νοικοκύρης του σπιτιού να ρίχνει πάντα το ρόδι στην αυλή, για να σκορπίσει το μπερεκέτι μέσα στο σπιτικό του (25).

Όσον αφορά τις απόκριες, σε αντίθεση με την Αθήνα, στην Πόλη η Καθαρά Δευτέρα δεν ήταν ημέρα εξόδου ούτε εορτής, όπως αναφέρει η Χαλκούση (198), με εξαίρεση τα Ταταύλα, όπου πραγματοποιούνταν το Μπακλαχοράνι (199), το οποίο αναφέρει και η Ιορδανίδου (38), μοναδικές ίσως μαρτυρίες που έχουμε γι’ αυτό το ξεχωριστό έθιμο. Περιγράφει η Χαλκούση:

Υπήρχε όμως ένα σημείο – ένα μελανό σημείο – όπου το ύπαιθρο έμπαινε στις θρησκευτικές εορταστικές εκδηλώσεις της Πόλης και που το αυτί μας έπαιρνε κλεφτά, στις χαμηλόφωνες κουβέντες των μεγάλων. Ήταν ο εορτασμός της Καθαρής Δευτέρας στα Ταταύλα στον «Ιστορικό λόφο της Πόλης», […] Μιλούσαν για τους γλεντζέδες της Πόλης, τους «βιβέρ» ή και τα κουτσαβάκια, πού ανηφόριζαν την Καθαρή Δευτέρα στα Ταταύλα, για να συνεχίσουν το γλέντι της τελευταίας Κυριακης στο περιβόητο Μπακλά - Χωράνι. Γινόταν ακόμη λόγος – κι αυτό κέντριζε τη φαντασία μας – για κάποιες γυναίκες – «καλές αρχόντισσες» τις ονόμαζαν κατ' εύφημισμόν – που ανέβαιναν τον ανήφορο των Ταταύλων έφιππες, ντυμένες προκλητικά, με κοντό βελούδινο πανταλονάκι και μαστίγιο στο χέρι για να γιορτάσουν αυτή τη μέρα της θρησκευτικής αργίας και της καθαριότητος των «σπιτιών» τους, στις ξακουσμένες μπυραρίες: Την «Ακρόπολη», το «Πανόραμα» και το «Αραράτ». Ή αν το επέτρεπε ο καιρός στο ύπαιθρο! (198 - 199).

Το κλίμα που επικρατεί στο Μπακλαχοράνι αποδίδει παραστατικά και η Ιορδανίδου:

Σωστό όμως αρχαϊκό μνημόσυνο μπροστά στον Άι - Λευτέρη είναι η Καθαρή Δευτέρα. Είναι το Μπακλαχοράνι, όπου μαζεύονται οι Έλληνες απ' όλα τα μέρη της Πόλης: *Καροτσιέρη τράβα,/ να πάμε στα Ταταύλα./ Πόσα τάλαρα γυρεύεις,/ Να μας πας και να μας φέρεις* . . . Η Ελενίτσα η τρελή, με το κόκκινο πρόσωπο πασαλειμμένο στουμπετσί[79] και με κόκκινο φιόγκο στην κορφή, σουλατσάρει στο Μπακλαχοράνι για να βρει γαμπρό. Κουνιούνται τα παιδιά στις κούνιες, γυρίζουνε τα ξύλινα τ' αλογάκια στολισμένα με κορδέλες και σημαίες (και ανάμεσα, κλεφτά, δυο - τρεις ελληνικές). Τα παλικάρια τα ταταυλιανά χορεύουνε συρτούς πολίτικους, χορεύουνε ντερτιλίδικους χασάπικους: *Στης ακρί . . . , άιντε βρε,/ στης ακρίβειας τον καιρό* . . . Και οι κοπέλες τραγουδούν: Έλα βρε Χαραλάμπη, να σε παντρέψουμε. Και όταν κορώσει για τα καλά το γλέντι, τότες αρχίζει πια η λατέρνα του Μπάρμπα Θοδωρή (38 - 39).

Διαπιστώνουμε ότι οι Έλληνες της Πόλης τηρούν με ευλάβεια τα πατροπαράδοτα έθιμα κατά τις θρησκευτικές εορτές, στοιχείο απαραίτητο για τη διαφύλαξη του ελληνικού πολιτισμού, ενώ πρωτοτυπούν στις εορταστικές εκδηλώσεις με αφορμή την Καθαρά Δευτέρα στα Ταταύλα.

[79] Ανθρακικός μόλυβδος που χρησιμοποιείται για την παρασκευή λευκών χρωμάτων (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1660).

7.2.2. Τάματα

Τα τάματα φανερώνουν το δυνατό θρησκευτικό συναίσθημα των Ελλήνων της Πόλης (Ζαγκαβιέρου - Βούρβουλη, 2005: 24). Η Λωξάντρα είχε τάξει λαμπάδα στην Αγία - Βλαχέρνα και καντήλα ασημένια στον Άγιο - Θεράπη προκειμένου ν' αποκτήσει ένα δικό της παιδί, χωρίς αποτέλεσμα (14). Τελικά, έταξε όλα της τα κοσμήματα στην εικόνα της Παναγίας της Μπαλουκλιώτισσας («-Θα σε κρεμάσω τη μεγάλη καρφίτσα της νενές, το σμαραγδένιο δαχτυλίδι της μητέρας, τα περουζένια σκουλαρίκια, το σταυρουδάκι μου…», 15) και μετά από ένα μήνα έμεινε έγκυος.

Αναμφισβήτητα υπήρχε πολύ ασήμι και χρυσάφι στα σπίτια των Ελλήνων χριστιανών. Και υπήρχαν πολλά κοσμηματοπωλεία και χρυσοχοεία στην Πόλη. Άλλωστε, όλες οι Πολίτισσες συνήθιζαν αυτό το χρυσάφι να το επιδεικνύουν. Στόλιζαν όμως και τις εικόνες τους στο εικονοστάσι με χίλια δυό τιμαλφή κοσμήματα και τάματα (Ζαγκαβιέρου - Βούρβουλη, 2005: 25). Εικόνες θαυματουργές, οικογενειακά κειμήλια, φτιαγμένες από ασήμι και καθαρό μάλαμα και φορτωμένες «δάκρυ και λαχτάρα» (Ιορδανίδου: 16) που περνούσαν από γενιά σε γενιά κι ήξεραν όλα τα μυστικά του σπιτιού: «της μάνας της και της γιαγιάς και της προγιαγιάς» (Ιορδανίδου: 16), όπως πίστευε η Λωξάντρα,. Το εικονοστάσι μέσα στην κάμαρά της έλαμπε, αφού είχε γεμίσει την εικόνα της Παναγίας της Μπαλουκλιώτισσας με ασημένια τάματα, χρυσαφικά, διαμαντικά (15). Όπως διηγείται η Ιορδανίδου, από την εικόνα κρεμόταν ένα ασημένιο μωράκι, τάμα της μάνας της Λωξάντρας τότε που κόντεψε να χάσει το μωρό της, το Νικολό, το αδελφάκι της Λωξάντρας, από μάτι. Αλλά και πάνω στο φωτοστέφανο της Παναγίας η γιαγιά της Λωξάντρας είχε κρεμάσει μαργαριτάρι, τάμα κι αυτό για το κοριτσάκι – άλλο αδελφάκι της αυτό – που είχαν πιάσει και παρ' ολίγο να σκοτώσουν οι Κιζιλμπάσηδες, μια φανατική εθνότητα από τα βάθη της Μικράς Ασίας, επειδή φορούσε πράσινο φουστανάκι, το χρώμα της ιερής σημαίας του Ισλάμ. Τέλος, στη μέση της εικόνας κρεμόταν χρυσό βραχιολάκι, τάμα μάλλον για κάποιο σεισμό (16).

Η Λωξάντρα σε όλο το έργο τάζει στην Μπαλουκλιώτισσα με αφορμή διάφορα γεγονότα, όπως η γέννα της Αγαθώς, όπου της τάζει όλο το θησαυρό (61) και η γέννα της Κλειούς, όπου βάζει την Κλειώ να τάξει (176), με σκοπό και στις δύο περιπτώσεις την καλή έκβαση της γέννας. Υπήρχαν πολλές εκκλησίες και ναοί, εκτός από την Αγία Σοφία που την είχαν κάνει οι Τούρκοι τζαμί, όπου σε μερικές απ' αυτές, όσες δεν είχαν γίνει τζαμιά, οι Έλληνες μπορούσαν να εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα χωρίς φόβο απαγόρευσης. Όμως η Παναγία η Μπαλουκλιώτισσα (εικόνα 23) για τους Έλληνες ξεχώριζε, όπως φαίνεται και μέσα από το έργο τη *Λωξάντρα* (Ζαγκαβιέρου - Βούρβουλη, 2005: 21).

Περιγράφει η Ιορδανίδου:

> Το Μπαλουκλί είναι στο Επταπύργιο, κοντά στην Πύλη της Σηλυβριάς, μέσα σε πυκνό δάσος από κυπαρίσσια. Ο Ιουστινιανός, λέει, που έπασχε από τα νεφρά του, στο Μπαλουκλί είχε βρεί τη γιατρειά του, και τότες επισκεύασε την εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής με το υλικό που είχε περισσέψει σαν χτίστηκε η Αγιά - Σοφιά. Όμως εκείνο το ναό τον καταστρέψανε οι Γενίτσαροι και τούτος που υπάρχει τώρα χτίστηκε πολύ αργότερα. Μέσα στον περίβολο του ναού θάβουνται οι Οικουμενικοί Πατριάρχες. Δίπλα είναι το μεγαλύτερο νεκροταφείο της Ορθοδοξίας. Παρακεί είναι τα Εθνικά Φιλανθρωπικά Ιδρύματα (μεγάλο νοσοκομείο με τους καλύτερους γιατρούς της Πόλης, φρενοκομείο και γηροκομείο). Όλα αυτά τα ήξερε η Λωξάντρα, γιατί γεννήθηκε και μεγάλωσε σε κείνα τα μέρη. […] Το αγίασμα της Ζωοδόχου Πηγής είναι μια κρυστάλλινη πηγή, που τρέχει σε μία δεξαμενή, κάτω βαθιά (47 - 48).

Ο μπαρμπέρης της Λωξάντρας, ο κυρ Αρτέμης, ήταν και γιατρός της. Έτσι πίστευε τουλάχιστον. (47) Όμως ο μεγάλος γιατρός, φίλος και σύμβουλός της ήταν η Παναγία η Μπαλουκλιώτισσα (46 - 47) και η αγαπημένη της εικόνα συνοδοιπόρος και στις ευτυχισμένες και στις δύσκολες στιγμές. Γι' αυτό και στο σπίτι της, στο Μακροχώρι, συνέρεε πολύς κόσμος, Τούρκοι και Ρωμιοί, για να προμηθευτούν το αγίασμά της. «Γαλόνια - γαλόνια, έρχεται τ' αγίασμα απ' το Μπαλουκλί. Πρατήριο λες κι άνοιξε η Μπαλουκλιώτισσα στο Μακροχώρι» (77). Μέχρι και «η πρώτη μεγάλη γυναίκα του Ρεσάτ πασά έστειλε μια μέρα τη σκλάβα της να ζητήσει αγίασμα για τα μάτια της» (77), ενώ και ο Τούρκος αυγουλάς Μουσταφά, όταν έβγαζε στο νύχι του τριγυρίστρα, έσπευδε στη Λωξάντρα για το αγίασμα (46).

Η σχέση της Λωξάντρας με την Παναγία τη Μπαλουκλιώτισσα κυριαρχεί μέσα στο έργο αφού, όπως περιγράφει η Ιορδανίδου, «η Παναγία είναι η συντροφιά της, είναι η μόνη της παρηγόρια» (89). Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι, κατά την αναχώρηση από το Μακροχώρι και τη μετακόμιση στο Πέραν, η Λωξάντρα βγαίνει απ' το σπίτι, «βαστώντας στην αγκαλία της την εικόνα της Μπαλουκλιώτισσας τυλιγμένη μέσα στον πλουμιστό τον μπόγο» (112), ενώ και «στο τέλος του καλοκαιριού, όταν πια έφτασε η στιγμή να φύγουν απ' την Πόλη, έψησε η Λωξάντρα κόλλυβα και πήγε στο Μπαλουκλί. Πήγε ν' αποχαιρετήσει τον τόπο της και να παρακαλέσει τη Μεγαλόχαρη, στον τόπο της να τη ξαναφέρει. Δεν ήταν δυνατόν η Παναγία να μην εισακούσει την προσευχή της, γιατί, που ακούστηκε αυτό, να ταφείς μακριά απ' τον τόπο σου. Η Παναγία ήξερε τι έκανε» (186 - 187).

Μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα που εξετάζουμε φανερώνεται λοιπόν η βαθειά θρησκευτική πίστη των Ελλήνων της Πόλης που συνετέλεσε στη διαφύλαξη του ελληνικού πολιτισμού και του χριστιανισμού μέσα σε ένα αλλόθρησκο περιβάλλον.

7.2.3. Εορτές - Κοσμικές συγκεντρώσεις

Οι γιορτές ήταν πολύ σημαντικές εκείνη την εποχή και δεν περιορίζονταν στους θρησκευτικούς εορτασμούς. Για παράδειγμα, γλέντια γινόντουσαν με αφορμή μια μεγάλη χαρά στην οικογένεια, όπως ο γυρισμός του Επαμεινώντα που μας περιγράφει η Ιορδανίδου (101). Παρευρισκόταν όλο το σόι σε όλες τις γιορτές ή τουλάχιστον ήταν όλοι καλεσμένοι. Μάλιστα, με αφορμή το γυρισμό του Επαμεινώντα, η Λωξάντρα «είχε προσκαλέσει όλο το μαχαλά. Μαζεύτηκαν φίλοι και γνωστοί […]» (105). Εκτός από το φαγητό, σημαντικό ήταν και το τραγούδι, το οποίο συνοδευόταν από κιθάρα («ο μπαρμπέρης με την κιθάρα του», 105). Περιγράφει η Ιορδανίδου: «Τραγουδήσανε, χορέψανε, η Κλειώ τους είπε ξεκαρδιστικά ανέκδοτα» (105).

Σημαντική θέση στη διασκέδαση των Κωνσταντινουπολιτών κατέχουν οι δεξιώσεις και οι κοσμικές συγκεντρώσεις που οργάνωναν με μουσική και χορό. Ο Θεοτοκάς περιγράφει μια τέτοια εκδήλωση στην Πρίγκηπο:

> Είταν μεγάλη δεξίωση, είχε κληθεί όλη η Πρίγκηπος προς τιμήν των αξιωματικών της μοίρας του ελληνικού στόλου που είχε αγκυροβολήσει ανάμεσα στην Πρίγκηπο και τη Χάλκη. Είταν ένας κήπος αγύριστος, με πολλά πατώματα που κατέβαιναν από τον αμαξωτό δρόμο του Νιζαμιού ίσαμε τη θάλασσα, είχε και προκυμαία δική του και λιμανάκι. Είχε νυχτώσει ολότελα και ο κήπος φωτιζότανε με ποικιλόχρωμα χάρτινα λαμπιόνια, κρεμασμένα στα δέντρα. Σε μια μεγάλη βεράντα έπαιζε μουσική, ο ναύαρχος είχε ανοίξει το χορό. Είταν γαλήνη στη θάλασσα. Είταν μια ατμόσφαιρα χλιαρή και ηδονική, φορτωμένη με τα αρώματα των λουλουδιών και των γυναικών (114).

Επίσης, ο Θεοτοκάς μας πληροφορεί για το μεγάλο χορό στο ξενοδοχείο Imperial στην Πρίγκηπο (135).

Ο Ευελπίδης στο διήγημα *Του μαχαλά και του σοκακιού* περιγράφει μια γιορτή σε ένα συνηθισμένο ελληνικό σπίτι στο Πέραν:

> Λίγο - λίγο φούντωσε το γλέντι, κόντευαν τα μεσάνυχτα· το πιάνο έπαιζε αδιάκοπα: Πριγκήπισσα των Δολλαρίων, Εύα, τα εκατομμύρια του Αρλεκίνου, Πόλκα μπεμπέ κι όλα τα προτελευταία κομμάτια της Ευρώπης. Ο δεύτερος διερμηνεύς της Πρεσβείας απάγγειλε Μαβίλη κι ο τρίτος γραμματεύς χόρεψε με τη μεγάλη ματμαζέλ ένα εξωφρενικό μοντέρνο ουάν - στέπ, ίσως λίγο τολμηρό. Στο μεταξύ ο μπουφές άδειαζε και ξαναγέμιζε κι οι σαμπάνιες τρόμαζαν με τις εκρήξεις τους τις ντελικάτες κυρίες. Στην τραπεζαρία παίζανε μάους[80]· […] (108).

[80] Μτφρ.: χαρτιά

Επίσης, ο Θεοτοκάς περιγράφει την εορτή του ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στον κήπο του Ταξιμιού. Μαθαίνουμε για τις προετοιμασίες που είχαν κάνει οι πρόσκοποι για τη διακόσμηση του κήπου (είχανε κρεμάσει στα δέντρα λαμπιόνια και σημαίες), για τις κυρίες της Επιτροπής οι οποίες στις παράγκες που είχαν στηθεί σε όλον τον κήπο πουλούσαν ό, τι είχανε χαρίσει τα καταστήματα και οι βιοτεχνίες και πλήθος χειροτεχνήματα, για τα λαχεία και τα παιχνίδια. Επιπρόσθετα, για τη μεγάλη μπάντα του ελληνικού στόλου και τις μουσικές στο καφενείο και στο μπαρ καθώς και τη τζάζ - μπάντ που διέθετε όλων των ειδών τα όργανα, πιάνα, βιολιά, βιολοντσέλα, τρόμπες, φυσαρμόνικες, νταβούλια, κλαμπατσίμπαλα, κι άλλα όργανα άγνωστα και μαζί ένα νέγρο που χτυπούσε μια γκράν - κάσα και ξεφώνιζε. Παρατηρούμε ότι, κοντά σ' αυτή την καινούργια μόδα που είχε έρθει από την Αμερική και έκανε θραύση στο Παρίσι, διατηρούνταν και οι ελληνικές παραδόσεις, αφού είχε στηθεί μια ξύλινη εξέδρα στη μέση των τραπεζιών όπου χορευτικά συγκροτήματα χόρευαν τους εθνικούς χορούς με τοπικές στολές. Την εποπτεία της γιορτής είχαν οι πρόσκοποι ενώ το όλο σκηνικό συμπλήρωνε η Πυθία, μια ηλικιωμένη γυναίκα που έλεγε το μέλλον στην τελευταία παράγκα (90).

Η διοργάνωση κοσμικών εκδηλώσεων, γιορτών και δεξιώσεων φανερώνει το υψηλό βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων της Πόλης, ενώ εντύπωση προκαλεί και η υιοθέτηση των ευρωπαϊκών χορών.

Εικόνα 23: Προαύλιο της Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής Μπαλουκλή. (Πηγή: *Κωνσταντινούπολη, Η Πόλη των πόλεων*, Εκδόσεις Έφεσος, Αθήνα, 2002: 171.)

Εικόνα 24: Λιθογραφία με θέμα Ρωμιούς της Κωνσταντινούπολης κατά την επιστροφή τους από την εκκλησία (Illustrated London News, Δεκέμβριος 1879). (Πηγή: *Κωνσταντινούπολη, Η Πόλη των πόλεων,* Εκδόσεις Έφεσος, Αθήνα, 2002: 45.)

7.3. Ενδυμασία

Η σημασία που έδιναν οι Κωνσταντινουπολίτες Έλληνες στην εξωτερική τους εμφάνιση φαίνεται από το πλήθος των επαγγελματιών που υπήρχαν γι' αυτό το σκοπό. Χρυσοχόοι, εμποροράφτες, κεντήστρες, κατασκευαστές γυναικείων καπέλων, ράπτριες και υποδηματοποιοί. Στα τέλη του 19ου αιώνα, τα γνωστότερα καταστήματα γυναικείας αμφίεσης στεγάζονταν στις στοές της Μεγάλης οδού (Μπόζη, 2002: 256, 260, 262, 267, 269 και 270).

Η Ιορδανίδου μας περιγράφει πώς ντυνόντουσαν εκείνη την εποχή σε επίσημες περιστάσεις, εν προκειμένω στο τραπέζι της Πρωτοχρονιάς:

> Η Λωξάντρα «είχε φορέσει τα τρία μεσοφόρια της: το άσπρο το μανταπολένιο με το κέντημα, το αλπαγκένιο[81], και το μενεξεδί το ταφταδένιο με τους φραμπαλάδες τους τούλινους. Από πάνω είχε βάλει το μενεξεδί της το μεταξωτό με τις πολλές τις σούρες και με το νταντελένιο γιακά. Καρφίτσωσε τη μεγάλη καμέα της στο στήθος και στο μαντιλάκι της έσταξε κολόνια (29).

[81] Από θερμομονωτικό ύφασμα, στην κατασκευή του οποίου έχει χρησιμοποιηθεί μαλλί αλπάκα, δηλαδή του εξημερωμένου θηλαστικού της Αμερικής (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 128).

Όσον αφορά τους άντρες για την ίδια περίσταση, μαθαίνουμε ότι ο μεγαλοαστός Θεόδωρος φορούσε βαρύ παλτό και «από μέσα φαίνουνταν η άψογη εγγλέζικη ρεδιγκότα του» (30).

Η Ιορδανίδου περιγράφει μια πιο απλή και καθημερινή ενδυμασία που διάλεξε η Λωξάντρα για το καθιερωμένο προσκύνημα στο Μπαλουκλί: «Φορεί το μαύρο φαρδύ φουστάνι της, το λαχουρένιο σάλι της γιαγιάς της και το μικρό καπελάκι με τις πλατιές κορδέλες, που δένουνε φιόγκο πάνω στο γκιερντάνι (=προγούλι) της» (48). Παρατηρούμε ότι η ενδυμασία αλλάζει ανάλογα με την περίσταση και την εποχή. Όσον αφορά την χειμωνιάτικη περιβολή μέσα στο σπίτι, ο Δημητρός εμφανίζεται «με τις παντόφλες και το μακρύ το άσπρο του το νυχτικό, κουκουλωμένος μέσα στη μηλόγουνά του και φορώντας στο κεφάλι του τον άσπρο σκούφο που του είχε πλέξει η Λωξάντρα (με φούντα στην άκρη που έφτανε ως τη μέση του)… Η Λωξάντρα στεκόταν δίπλα του τυλιγμένη μέσα στη μακριά της πελερίνα» (25 - 26). Η Ιορδανίδου αναφέρει επίσης ότι η Κλειώ και ο Γιωργάκης έφεραν δώρο στη Λωξάντρα από το ταξίδι τους στο Λονδίνο «πελερίνα[82] μαύρη, κεντημένη με μαύρες τρέμουσες […] σάλι ανάλαφρο σαν πούπουλο» (168). Επίσης μαθαίνουμε ότι η Κλειώ φορούσε «το ροζ το τσιτάκι της με τη θαλασσιά τη ζώνη» (101). Διαδεδομένη ήταν και η γούνα, σε διάφορες παραλλαγές: ζεντζάπι (σκίουρος), μηλόγουνα (74).

Ο Λεωνής στο μυθιστόρημα του Θεοτοκά περιγράφει την κυριακάτικη ενδυμασία του παππού του, ενός αξιότιμου και καλοστεκούμενου κυρίου της αστικής τάξης: «Την Κυριακή φορούσε μαύρη ρεντικότα[83] και ημίψηλο καπέλο και κρατούσε ένα μεγάλο, βαρύ μπαστούνι, με ασημένιο χέρι, σαν εκείνα που συνήθιζαν οι δεσποτάδες» (10). Επίσης, ο Θεοτοκάς δια στόματος Λεωνή περιγράφει τις τρείς θείες: τη θεία Λοξή, τη θεία Ραλλού και τη θεία Μαρκέλλα καθώς και το θείο Τζαννή:

> Οι τρείς θείες, μεσόκοπες και καθώς-πρέπει σφιγμένες και τεντωμένες μες σε μεγάλους κορσέδες, με γιακαδάκια που τους σκέπαζαν ολότελα το λαιμό, με μακριά μανίκια και λίγη δαντέλα στην άκρη των μανικιών. Ο θείος Τζαννής, νέος τριάντα χρονώ, άνθρωπος του κόσμου και λιγάκι γόης […] με άσπρο λινό παντελόνι της ώρας και σκούρο μαβί σακάκι, μ' ένα πελώριο σκληρό κολλάρο και μ' ένα μικρό κόκκινο λουλούδι στην κουμπότρυπα (17).

[82] Φαρδύ, μονοκόμματο πανωφόρι με κουκούλα, για άνδρες και γυναίκες, χωρίς μανίκια, που ρίχνεται στους ώμους, (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1368).

[83] Είδος επίσημου ανδρικού σακακιού που κουμπώνει σταυρωτά και φτάνει μέχρι το γόνατο· βελάδα, (Μ. Τριανταφυλλίδης, *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Έκδοση Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1998: 1178).

Ο Θεοτοκάς αναφέρει τη Λουΐζα τη Γαλλίδα που ήταν ντυμένη με άσπρα δαντελένια φουστάνια (20) και τους κομψούς νέους που περιδιάβαιναν τις Κυριακές στον κήπο του Ταξιμίου ντυμένοι «με ψαθάκι, σκληρό κολλάρο, σκούρο σακάκι και άσπρο λινό παντελόνι», ενώ οι ωραίες κυρίες ήταν «σφιχτοδεμένες μες στους κορσέδες, με στενόμακρα φουστάνια και πελώρια καπέλα φορτωμένα ψεύτικα λουλούδια και πουλιά» (22). Άλλωστε, από τη Σούλα Μπόζη μαθαίνουμε ότι η καπελού βρισκόταν αμέσως μετά τη ράπτρια στην ιεραρχία της γυναικείας αμφίεσης (2003: 267). Επίσης, περιγράφει τον Παύλο Πρώιο που «φορούσε συνήθως μαβιά ρούχα κι ένα άσπρο πουκάμισο με μεγάλο γιακά ανοιχτό στο λαιμό» (25) και τη μητέρα της Ελένης Φωκά που ήταν «φορτωμένη βραχιόλια, δαντέλες και μουσελίνες, το κεφάλι της σκεπασμένο με βέλα απ' όλες τις μεριές, τόσο πολύ σφιγμένη και τεντωμένη μες στον κορσέ της που δε μπορούσε ν' ακουμπήσει πίσω τη ράχη της στο ψάθινο αμάξι […] Κρατούσε και κάτι αστεία ομπρελίνα, κόκκινα, πράσινα, κίτρινα, κάθε μέρα άλλο χρώμα» (47), ενώ πληροφορούμαστε ότι και η Ιουλία Ασημάκη κρατούσε ομπρελίνο με φούντες και φορούσε μια πελώρια ψάθα στο κεφάλι και ένα κόκκινο τουλπάνι στο λαιμό (62). Όσον αφορά την ενδυμασία για το μπάνιο, από το Θεοτοκά μαθαίνουμε για τις γυναίκες που ήταν ντυμένες με πολύπλοκα και ποικιλόχρωμα μπανιόρουχα (121).

Η Χαλκούση περιγράφει το λόγιο γεροντοπαλίκαρο του Μακροχωρίου «με τα μαλαματένια γυαλιά pince - nez[84] και το τετραώροφο aller - retour κολλάρο» (21). Ο κυρ - Δημήτρης, ο ηλικιωμένος θυρωρός του Ζαππείου φοράει πρασινόμαυρη ρεντικότα, γκριζόμαυρες μουστάκες και μεγάλο φέσι (34). Η Αγλαΐα Σαμερτζίδου, η νοσοκόμος και επί των κοιτώνων και του ιματισμού του Ζαππείου φοράει «σκούρο καφέ ποδήρες φόρεμα με υψηλό άσπρο κολλαρισμένο γιακά, που τον συγκρατεί με μια καμέα (38). Η μητέρα της συγγραφέως τη μέρα που πηγαίνει για πρώτη φορά την κόρη της στο Ζάππειο φοράει «καφέ ψάθινη τόκα στολισμένη με βιολέτες και ασορτί βελάκι και σουα - εκρού ταγιέρ» (40).

Η διευθύντρια του Ζαππείου Παρθεναγωγείου κυρία Ευθαλία Αδάμ «ήταν ντυμένη με μαύρο μεταξωτό ποδήρες φόρεμα, πιστό στη μόδα του 1910, μα πάντα προσαρμοσμένο με κάποια λεπτομέρεια στην εκάστοτε αισθητική» (53). Η υποδιευθύντρια του Ζαππείου Παρθεναγωγείου κυρία Στρούβαλη «φορούσε συχνά μαύρη μακριά κλος φούστα με διαφορετικές μπλούζες "λενζερί" αριστουργήματα λεπτής εργασίας, πολλές φορές κολλαρισμένο κεντητό ψηλό κολλάρο, και από τα σφιχτά ασσορτί μανικέτια, πρόβαλλαν τα χέρια της, μακρόστενα και περιποιημένα με τα γαμψά νύχια και τα βαρύτιμα πολλά δαχτυλίδια, που στόλιζαν τα δύο τελευταία δάχτυλα του δεξιού της χεριού» (55). Το Ζάππειο Παρθεναγωγείο ήταν ένα συντηρητικό – σε γενικές γραμμές – σχολείο και αυτό ήταν λογικό να

[84] Γυαλιά χωρίς βραχίονες που στέκονται στην καμπύλη της μύτης.

εκφράζεται και μέσα από την ενδυμασία των διευθυντριών του. Η Χαλκούση περιγράφει επίσης το μπλε παλτουδάκι της στολής της Ζαππίδος και το ομοιόχρωμο φετρ καπέλλο με τη σκωτσέζικη κορδέλλα (86) που την κάνουν να διαφέρει σε σχέση με τις άλλες κοπέλες της αστικής τάξης που ήταν καλοντυμένες και μεταξοφορεμένες (87). Επιπλέον, αναφέρεται στον Κεχαγιά, τον αρχικλητήρα του Μακροχωρίου, με τη γκριζοπράσινη ρεντιγκότα του, το φέσι και το χοντρό του μπαστούνι (119). Η ενδυμασία, όπως προκύπτει από το υλικό, διαφοροποιείται ανάλογα με την περίσταση. Έτσι,

> οι μπαμπάδες φορούσαν τα καλά τους για να πάνε την Κυριακή και τις μεγάλες εορτές στην Εκκλησία. Καινούριο σκούρο κουστούμι κάτω από το χοντρό του πανωφόρι για τα Χριστούγεννα και το λεπτό «παρντεσού» για το Πάσχα, άσπρο σκληρό πουκάμισο, χαμηλό κολλαρισμένο γιακά και δετή γραβάτα. Σκληρό μελόν[85] μαύρο καπέλλο «μπομπέ[86]» και μαύρο εβένινο μπαστούνι με ασημένια λαβή, εργασμένη με τρόπο που να φαίνεται παλιωμένο ασήμι (121).

Η συγγραφέας συμπληρώνει ότι στο διάστημα του πολέμου 1915 - 1918 όλοι οι μπαμπάδες του Μακροχωρίου πηγαίνανε με φέσι στην εκκλησία (121). Περιγράφει επίσης την ενδυμασία των μικρών κοριτσιών κατά τη Δεύτερη Ανάσταση, στις 10 το πρωί:

> […] φορούσαμε τα καινούργια μας παπούτσια που μας στενεύανε και που κάποτε τρίζανε, τα μπλέ - ρουά βελουδένια φουστανάκια μας με τους γιακάδες από δαντέλλα γκυπούρ σε χρώμα κρέμ και που για να μην τα κρύψουμε κάτω από τα πανωφόρια μας λέγαμε πως ζεσταινόμαστε… Ενώ τα μαλλιά μας ανεμίζανε λυτά ως τη μέση ή δεμένα με φιόγκους σε σοφές μπούκλες που η προετοιμασία τους μας είχε τόσο πονέσει όλη τη νύχτα. Και από πάνω τα «νινίς» βελούδινα καπελλάκια μας στο ίδιο χρώμα με τα φουστανάκια, δεμένα με κορδέλλα στο λαιμό… (123).

Τα γκαρσόνια της υπηρεσίας του Όριαντ - Εξπρές στο Σίρκεζι, που ήταν αφετήρία του Σεμπλόν και του Οριάντ - Εξπρές φορούσαν άψογες άσπρες μπλούζες ή μαύρη ποδιά (163). Η Χαλκούση περιγράφει παραστατικά τους ταξιδιώτες του τραίνου Σεμπλόν με τα βαρειά πανωφορία τα ντλουμπαρισμένα με γούνες, τα παρντεσού ή τα σπόρ τουίντ σακάκια, που μύριζαν πούρο και ακριβό δέρμα και κάποτε κρατούσαν ωραίους χαρτοφύλακες ή κάποιο κυνηγετικό σκύλο. Επίσης, τις κυρίες με τα «ταξιδιωτικά κας - πουσιέρ, γούνινα πανωφόρια με

[85] Πεπονί, αντρικό καπέλο με σφαιρικό τεπέ (=το κυλινρικό μέρος του καπέλου) από την Αγγλία.
[86] Αυτός που είναι στρογγυλεμένος ή ημισφαιρικός (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1144).

ασορτί τόκες και μανσόν[87] ή μικρά καπελλάκια - μπονέ, με μεγάλες βουαλέττες[88] και μυστηριώδεις σάρπες. Μύριζαν βιολέττα, «Ντιβίνια» ή συπρ» (166).

Όσον αφορά την προετοιμασία για τους παραθερισμούς, χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι

> οι «κοκώνες» ράβονταν βδομάδες και μήνες για να ετοιμάσουν τα λούσα που θα επεδείκνυαν στη Χάλκη, στην Πρίγκηπο, στα Θεραπειά, στο Μπουγιούκ - Ντερέ, στην Αντιγόνη ή στην Πρώτη (190 - 191). Μεταξωτά φορέματα πολυεργασμένα που θ' ακουμπούσαν σε βατιστένια[89] ή λινά εσώρουχα κεντημένα στο χέρι, με αληθινές νταντέλλες βαλανσιέν, που κι αυτά ακουμπούσαν σε σφιχτοκορσεδωμένα σώματα. Ακριβά καπέλλα φορτωμένα με λουλούδια, φτερά, φιόγκους και βέλλα, ομπρελλίνα για τον ήλιο και γάντια «αζούρ[90]» ή «μιτάν», νταντελλένιες αραχνοϋφαντες ρομπ-ντε-σαμπρ και πασουμάκια και άσπρες κάλτσες… (191).

Όπως αναφέρει η Σούλα Μπόζη, ξένοι ταξιδιώτες αφηγούνται ότι στην Πόλη οι γυναίκες έδιναν μεγάλη σημασία στα κεντήματα που κοσμούσαν όχι μόνο τα φορέματα αλλά και τα στρωσίδια του σπιτιού (2002: 262).

Οι κύριοι πάλι κατέφθαναν από τις δουλειές τους με τα πλοιάρια της γραμμής στη Γέφυρα του Γαλατά φορώντας «σφικτό κολλάρο και γραβάτα, οι νεώτεροι - τολμηροί με άσπρο παντελόνι και μπλε ναυτικό σακάκι, δίχρωμα παπούτσια ή κουμπωτά μποτίνια και άσπρη γκέτα[91]. Μερικοί κρατούσαν και "παντερσού". Καπέλα παναμά[92] οι φαλακροί και τραγιάσκα - κασκέτο[93] "στυλ - ανγκλαί" οι πολυταξιδεμένοι στα Λονδίνα και στα Μάντσεστερ» (191 - 192). Η Χαλκούση αναφέρεται επίσης στις κυρίες με τα ομπρελίνα και τα φορτωμένα καπέλα του «ντεμπαρκαντέρ» της Πριγκήπου (195). Επιπρόσθετα, μας πληροφορεί ότι ψώνιζαν γερμανικά φορέματα και πανωφόρια στου Κάρλμαν, του Στάιν, του Τίριγκ, του Μάγιερ, δείγμα της υιοθέτησης ευρωπαϊκών προτύπων και στην ενδυμασία (118).

Τέλος, όσον αφορά την ενδυμασία των έφιππων αμαζόνων των Ταταύλων κατά τον εορτασμό του Μπακλαχορανίου, η Χαλκούση παρατηρεί το πόσο πρωτοπόρες ήταν, αφού είχαν υιοθετήσει – ήδη από την εποχή των Σουλτάνων – μια μόδα που εκφράζει την

---

[87] Γούνινο γυναικείο αξεσουάρ, στο οποίο μπαίνουν τα χέρια μέχρι τον καρπό, για να κρατιούνται ζεστά (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1046).
[88] Πέπλο κατασκευασμένο από λεπτό, ημιδιαφανές ύφασμα (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 378).
[89] Από λεπτό λινό ύφασμα με πυκνή ύφανση (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 353).
[90] Το διάτρητο διακοσμητικό κέντημα υφάσματος (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 80).
[91] Περικνημίδα· Δερμάτινο ή υφασμάτινο περίβλημα της κνήμης που φοριέται εσωτερικά ή εξωτερικά προσαρμοσμένο στο ένδυμα ή στο παπούτσι (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 420).
[92] Μαλακό ψάθινο καπέλο από φύλλα θάμνου της Κ. Αμερικής (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1310).
[93] Χαμηλό καπέλο με γείσο, που φοριέται κυρίως από στρατιωτικούς, ναυτικούς και εργάτες (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 847).

αντικομφορμιστική εποχή: «Καυτό πανταλονάκι (χοτ σόρτ), μαύρη ψηλή κάλτσα (κολάν), ναυτικό καπέλο (κούκος). Και επί πλέον έφιππες και με μαστίγιο». (202)

Από την Παπαδοπούλου πληροφορούμαστε ότι το ένδυμα για τον ύπνο ονομάζεται «κοιτωνίτης[94]» (34), το οποίο πιο κάτω αναφέρει ότι είναι κατασκευασμένο από μπλε βαμβακερό ύφασμα (43). Η Παπαδοπούλου μας πληροφορεί και για τη διόρθωση των ενδυμάτων (39), ενώ περιγράφει το διδάσκαλο Πίνδαρο Γραμματικόπουλο (45) με τη χαρακτηριστική αμφίεση: «…έφερεν επιγονατίδα (ρεδιγκότα) όσω φαντάζεσθε μακράν, περισκελίδα[95] κατά τον συρμόν πολύ στενήν […] Περιλαίμιον[96] πολύ υψηλόν από καουτσούκ […] και είχε τα μαλλιά κομμένα à la broche». Ο Ευελπίδης περιγράφει τους καλεσμένους της κοσμικής γιορτής με τα παλτά και τα καπέλα, τα γαλότσια, τις ομπρέλες, τις κυρίες με τα γουναρικά […] (108).

Όσον αφορά την ενδυμασία των γυναικών της Τουρκίας, η Ελένη Χαλκούση μας δίνει τις εξής ενδιαφέρουσες πληροφορίες: «Την εποχή εκείνη […] οι Τουρκάλες φορούσαν ακόμη φερετζέ, είχαν κρυμμένο το πρόσωπό με βέλο και τούλι, τα μέσα συγκοινωνίας είχαν ιδιαίτερα βαγόνια “για τις Κυρίες” και μες σε τέτοια ταξιδεύαμε πηγαίνοντας με το σιδηρόδρομο από το Μακροχώρι στο Σιρκετζί» (106). Επίσης από την Ιορδανίδου μαθαίνουμε ότι οι χανούμισσες φορούσαν φακιόλια[97] και τσαρσάρφια[98] (113). Από το Θεοτοκά πληροφορούμαστε ότι κάποιες κομψές τούρκισσες είχαν καταργήσει το γιασμάκι[99] και φορούσαν τουλπάνι[100] (92). Παρατηρούμε και κοινά στοιχεία στην ενδυμασία των διαφορετικών εθνοτήτων, αφού άσπρα φακιόλια με τρέμουσες και χρυσές χάντρες φορούσαν και η Λωξάντρα και η Αγαθώ μετά το λουτρό (133). Όσον αφορά την ενδυμασία των Αρμενίων, ο Χρήστος Ευελπίδης αναφέρεται στην προτίμηση τους προς τα παρδαλά χρώματα, την οποία θεωρεί κακογουστία (167) καθώς και στα «πεμπέδικα και τα μελιτζανιά φουστάνια» τους (178). Επιπρόσθετα, η Ιορδανίδου μας πληροφορεί ότι οι Κούρδοι ξυλοκόποι φορούσαν βράκες και μαντίλια δεμένα γύρω από το φέσι τους (139).

Τέλος, ο Θεοτοκάς αποδίδει επιτυχώς το πολυεθνικό σκηνικό της Πόλης, αφού στους πανηγυρισμούς για τη νίκη των συμμαχικών δυνάμεων του Ανατολικού Μετώπου,

---

[94] Κοιτώνας = υπνοδωμάτιο, κρεβατοκάμαρα.
[95] Ό,τι περιβάλλει τα σκέλη, κυρίως το παντελόνι (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1385).
[96] Ο γιακάς (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1380).
[97] Μαντήλι από λεπτό συνήθως ύφασμα, το οποίο δένουν οι γυναίκες στο κεφάλι τους, μαντήλα, τσεμπέρι, κεφαλόδεσμος (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1866).
[98] Είδος καλύμματος της κεφαλής και του σώματος (Ιορδανίδου: 113).
[99] «Καλύπτρα που σκεπάζει το κεφάλι και το μεγαλύτερο μέρος του προσώπου των μουσουλμάνιδων, για να μην εκτίθεται αυτό σε δημόσια θέα (πβ. λ. φερετζές, τσαντόρ)» (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 414).
[100] (συνεκδοχικά) ο κεφαλόδεσμος, η μαντήλα (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1780).

το πλήθος […] είταν ανακατωμένο με στολές απ' όλα τα χρώματα, γαλλικές, βρετανικές, ιταλικές, ελληνικές, υπήρχαν μάλιστα κι ένα πλήθος παραλλαγές: Αφρικανοί σπαχήδες με μεγάλα κόκκινα φέσια κι άσπρα μπουρνούζια, Ινδοί στρατιώτες με σαρίκια, Σενεγαλέζοι μαύροι σαν την πίσσα, ξανθοί Σκώτοι με τις βαθύχρωμες φουστανέλλες τους, Ιταλοί βερσαλιέροι με πλατύγυρα καπέλα φορτωμένα φτερά, καραμπινιέροι με βαθυγάλαζο φράκο και μεγάλο ναπολεόντειο πηλήκιο, Έλληνες εύζωνοι, Κρητικοί χωροφύλακες με την πατροπαράδοτη βράκα τους και με τα στιβάλια, Ρώσοι αξιωματικοί αναρίθμητοι, απ' όλα τα όπλα των τσαρικών στρατιών, κουρελήδες και επίσημοι, με το στήθος φορτωμένο παράσημα και με τρύπιο παντελόνι. Χόρταινες χρώματα και ντυσίματα, σύγχρονες στολές εκστρατείας, γαλάζιες, πράσινες, χακί, τοπικές στολές, μεγάλες στολές του 19ου αιώνα, που θύμιζαν παλιές ηρωικές λιθογραφίες, παρδαλά λοφία, χρυσά κορδόνια, μπραντεμπούρια, σπαθιά με φούντες, πελερίνες (76 - 77).

Από τη συγκριτική εξέταση των κειμένων διαπιστώνουμε ότι κλασική περιβολή για τους άνδρες της αστικής κοινωνίας της Κωνσταντινούπολης ήταν η ρεδιγκότα και για τις γυναίκες οι κορσέδες και τα μεγάλα εντυπωσιακά καπέλα στολισμένα με ψεύτικα λουλούδια και πουλιά καθώς και τα ομπρελίνα. Παρατηρούμε επίσης ότι η αμφίεση διαφοροποιείται ανάλογα με την περίσταση, την εποχή, την οικονομική κατάσταση και την επαγγελματική ιδιότητα.

Εικόνα 25: Η Μπέτυ Βαλάση, που ενσάρκωσε το ρόλο της Λωξάντρας, σε σκηνή από την σειρά. (Πηγή: http://el.wikipedia.org/wiki)

Εικόνα 26: Σκηνή από την τηλεοπτική μεταφορά της Λωξάντρας όπου διακρίνεται η χαρακτηριστική ενδυμασία των ανδρών της εποχής (Πηγή: Βασιλειάδου Σ., *Πολιτιστικά στοιχεία Λωξάνδρας*[101]).

[101]URL:http://blog.enseignons.be/journalee3/files/2009/06/cf80cebfcebbceb9cf84ceb9cf83cf84ceb9cebaceaccf83cf84cebfceb9cf87ceb5ceafceb1cf84ceb7cf82cebbcf89cebeceaccebdcf84cf81cf84ceb1cf82.ppt, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

7.4. Γάμος - Προίκα - Προξενιό

Όταν οι κοπέλες έρχονταν σε ηλικία γάμου, το προξενιό ήταν μια συνήθης πρακτική για την αποκατάστασή τους. Σ' αυτό το θεσμό καταφεύγει η Λωξάντρα για να γνωρίσει το σύζυγό της, αλλά και ο Δημητρός που «παντρευόταν για χατίρι των παιδιών του, γι' αυτό μπορούσε δίχως ντροπή να φωνάξει προξενήτρα» (20). Ωστόσο το προξενιό μάλλον αφορούσε τις μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες που δεν είχαν την τύχη να παντρευτούν νωρίς, όπως η Λωξάντρα που «ήτανε τότες τριάντα χρονών» (20). Σε άλλες περιπτώσεις, η γνωριμία μιας γυναίκας με έναν άντρα μπορούσε να καταλήξει σε γάμο χωρίς τη μεσολάβηση τρίτου προσώπου, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Κλειούς με το Γιωργάκη, με τη σύμφωνη φυσικά γνώμη της μητέρας της. Άλλωστε, και στη νουβέλα *Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης*, η οικοδιδασκάλισσα Λητώ Αντωνιάδου σκέφτεται σχετικά με την πρόταση γάμου που της έκανε ο Πίνδαρος Γραμματικόπουλος: «-Όχι, δεν ημπορώ να δεχθώ, έχω γονείς και εκείνοι με εξουσιάζουν» (59). Η Κλειώ άργησε να παντρευτεί – είχε φτάσει τα τριάντα πέντε – γεγονός που στενοχωρούσε τη Λωξάντρα μεγαλωμένη με τις παραδοσιακές αρχές της εποχής της. «Η Ελεγκάκη ήταν ομοιοπαθής. Και κείνης η κόρη δεν παντρευόταν» (126). Ξεκάθαρα φαίνεται λοιπόν η προτεραιότητα στο γάμο που έδινε η κοινωνία για τις γυναίκες. Η προοπτική της ανύπαντρης κοπέλας γεννούσε θλίψη και στενοχώρια στην οικογένεια. Υπάρχει βέβαια και η πιθανότητα το ζευγάρι να κλεφτεί και να παντρευτεί χωρίς τη συγκατάθεση των γονέων, όπως ο Επαμεινώντας με την Ευφημία, προκαλώντας μεγάλη αναστάτωση στην οικογένεια. Όπως κι αν έχει, ο γάμος είναι ένα σπουδαίο γεγονός στη ζωή κάθε γυναίκας, αλλά προκαλεί χαρά και ενθουσιασμό σε όλους τους συγγενείς, ώστε αναλαμβάνουν από κοινού την προετοιμασία του. Έτσι, η θεία Ελεγκάκη και οι κόρες της, Ευφημία και Ευτέρπη, άρχισαν «τα κεντήματα για την προίκα της Κλειώς» (149). Και από τη Χαλκούση μαθαίνουμε ότι για την προετοιμασία της προίκας της κάλεσαν στο σπίτι μοδίστρα, ενώ στην όλη διαδικασία συμμετέχουν η μητέρα της, η αδελφή της, Αργυρώ (29) και ξαδέλφες και φίλες της μητέρας της που κάθε τόσο έρχονται και τις βοηθάνε (30).

Ο θεσμός της προίκας, που είχε καθιερωθεί από τους βυζαντινούς χρόνους, σχεδόν ως τα μέσα της δεκαετίας του 1960 ήταν ένας από τους λόγους που καλλιεργήθηκε έντονα η κεντητική στο πολίτικο σπίτι (Μπόζη, 2002: 262). Όπως φαίνεται μέσα από τις περιγραφές της Χαλκούση, η προίκα αποτελείται συνήθως από λευκά είδη για το νοικοκυριό της κοπέλας, σκεπάσματα, στρωσίδια (σεντόνια με ατέλειωτα αζούρ και κεντήματα (114), μαξιλάρια με περίπλοκα μονογράμματα, ανεβατό[102], τρυπητό ή και ρισελιέ (198) ή από dentelle Anglaise (114),

[102] (κέντημα) που προεξέχει ελαφρώς από την επιφάνεια (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 177).

μαξιλαροθήκες, κουβέρτες), τραπεζομάντηλα (198), μάρκες με το μονόγραμμα της κοπέλας, ζωγραφισμένες νυχτικοθήκες και μαντηλοθήκες σε ροζ ατλαζί, (29 και 114), εσώρουχα (31) ή και μικρή ιδιοκτησία γης, όπως το οικοπεδάκι στην Πρίγκηπο που είχε κληρονομήσει η Λωξάντρα από τους γονείς της (13). Η Χαλκούση αναφέρει ότι «στα φορέματα της προίκας εκτός από το νυφικό υπήρχε το "φόρεμα των οκτώ" και "το φόρεμα των δεκαπέντε" για τη μεθεπόμενη Κυριακή που οι καλεσμένοι ανταπέδιδαν τη "βίζιτα των οκτώ" (119). Για την προετοιμασία των λευκών ειδών απαιτούνταν οι εξής πρώτες ύλες: «"τόπια" εγγλέζικες "μανταπολάνες" και εγγλέζικα κεντήματα, του πήχυ, αληθινά κοπανάκια και ψεύτικες "βαλανσιέν", κουβαρίστρες "Αλυσίδα" και βαμβακένια D.M.C.» (30).

Όσον αφορά τη χρονική περίοδο προετοιμασίας της προίκας, από τη Χαλκούση μαθαίνουμε ότι «οι Μεγάλες Σαρακοστές των Χριστουγέννων και του Πάσχα» ήταν κυρίως η εποχή που ράβονταν οι προίκες των κοριτσιών (113 - 114), ενώ πιο κάτω μας πληροφορεί ότι η καλύτερη εποχή για την προετοιμασία της προίκας ήταν «όλη η Καθαρή εβδομάδα» (198): «Κι ας ήταν να στοιβαχτούν για χρόνια στα μπαούλα, πού μύριζαν λεβάντα και ναφθαλίνη, ως ότου παρουσιασθεί ο αναμενόμενος πρίγκηπας του παραμυθιού. Που ποτέ δεν ήταν πρίγκηπας. Και άλλοτε δεν εμφανιζόταν καθόλου», σχολιάζει η συγγραφέας με σκωπτική διάθεση (198). Η Χαλκούση αναφέρει ότι οι κοπέλες που βρίσκονταν σε ηλικία γάμου είχαν τις περισσότερες πιθανότητες να βρουν τον καλό γαμπρό στους παραθερισμούς στη Χάλκη, στην Πρίγκηπο, στα Θεραπειά, στο Μπουγιούκ - Ντερέ, στην Αντιγόνη ή στην Πρώτη, ειδικά μάλιστα αν σύχναζαν στις βεράντες του «Σπλέντιτ», του «Σάμερ», του «Χάλκη - Παλλάς» του «Κλάμπ της Πριγκήπου» (191).

Η Παπαδοπούλου, δια στόματος της Λητούς Αντωνιάδου, αναφέρεται στο θεσμό της προίκας με αφορμή την πρόταση γάμου που κάνει στην ηρωίδα ο δάσκαλος Πίνδαρος Γραμματικόπουλος, καυτηριάζοντας, όπως συνήθιζε, τα ήθη της πολίτικης κοινωνίας. Η Αντωνιάδου συμπεραίνει χαρακτηριστικά: «Επειδή δεν έχω χρήματα να αγοράσω σύζυγον μετά του οποίου θα ζήσω, πρέπει να πάρω τον τυχόντα μόνο και μόνο διότι δεν απαιτεί χρήματα;» (61). Άλλωστε, πιο πάνω είχε αναφέρει ότι ο «εξάδελφος του Χριστοδούλου, το πρώην μπακαλάκι», «ο βάναυσος και άξεστος εκείνος άνθρωπος» είχε την αξίωση να πάρει τρείς χιλιάδες λίρες ως προίκα, και την ίδια τη θεωρούσε ανάξιά του, παρ' όλην την παιδεία και την ομορφιά της (61). Όπως φαίνεται από το συγκεκριμένο απόσπασμα, «η κατάθλιψη, τα αδιέξοδα, η μοναξιά, η απομόνωση και η σιωπή των γυναικών, είναι τα στοιχεία που συνθέτουν την ατμόσφαιρα των διηγημάτων της Παπαδοπούλου. Ο εγκλωβισμός αυτός των ηρωίδων φανερώνει την παγίδευση τους σ' έναν κώδικα ηθικής, σκληρό και αποπνικτικό, ο οποίος τους στερεί τη δυνατότητα αυτενέργειας και αντίδρασης. Έτσι, αν και η Παπαδοπούλου υπαινίσσεται ως αιτία της κακοδαιμονίας των γυναικών κοινωνικούς όρους, – για παράδειγμα το θεσμό της

προίκας –, άρα όρους ανατρέψιμους, δε φαίνεται να υπάρχει καμία διάθεση ή εκδήλωση ανατροπής από μέρους των ηρωίδων της οι οποίες χαρακτηρίζονται, στην πλειονότητά τους, από παθητικότητα και εγκαρτέρηση» (Λαλαγιάννη, 2009: 308).

Το ανδρικό στερεότυπο που θέλει τη γυναίκα να εκπληρώνει τον προορισμό της μόνο μέσα από το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας, φαίνεται μέσα από τα λόγια του πατέρα της Λητούς Αντωνιάδου, ο οποίος, αναφερόμενος στη «γεροντοκόρη» αδελφή του, παρατηρεί: «Έπρεπε να παντρευθεί! Αδίκησε τον εαυτό της. Ό ένας δεν ήταν κατάλληλος, κι ο άλλος δεν ήτο του γούστου της, έμεινε έρημη» (51), ενώ και η Λητώ τη χαρακτηρίζει «ιδιότροπη γυναίκα» (51) για την επιλογή της να μην παντρευτεί και γεροντοκόρη: «τύπος γεροντοκόρης μάλιστα. Δεν αγαπούσε τα μικρά παιδάκια και αι χαρωπαί φωναί των της έφεραν πάντοτε πονοκέφαλο» (33), συμμεριζόμενη μ' αυτό τον τρόπο την άποψη του πατέρα της. Στη συνέχεια της νουβέλας όμως η συγγραφέας βάζει τη Λητώ να υποσκάπτει μια τέτοια λογική, στηρίζοντας το δικαίωμα κάθε γυναίκας, πλούσιας ή φτωχής, να επιλέγει το σύζυγό της, κι αν δεν ικανοποιείται από τους προσφερόμενους, να μένει ανύπαντρή: «Ναι, η θεία Αθανασούλα θα ευρέθη εις θέσιν όμοιαν της ιδικής μου και αντί να συζευχθή άνθρωπον, τον οποίον δεν ήρεσκε, επροτίμησε να μείνη γεροντοκόρη» (61) (Πατάκη, 2010: 60).

Διαπιστώνουμε την εξαιρετική σημασία που έδινε η κοινωνία της Πόλης στο γάμο, ειδικά για τις γυναίκες. Στο πλαίσιο αυτό είχαν αναπτυχθεί ο θεσμός της προίκας και του προξενιού. Ωστόσο, τα στερεότυπα σε σχέση με το γάμο και την ολοκλήρωση της γυναίκας μέσω αυτού κάποιες φορές υποσκάπονται από τους ίδιους τους συγγραφείς, όπως στην περίπτωση της ηρωίδας Λητούς Αντωνιάδου.

7.5. Κουτσομπολιό

Εκτός από την ενασχόληση με τα οικιακά, τα ψώνια και τη μόδα, οι γυναίκες της μεσοαστικής και μικροαστικής τάξης που στερούντο μόρφωσης ασχολούνταν και με το κουτσομπολιό. Έτσι, η οικονομική επιτυχία του Μπεμπέκα γίνεται αντικείμενο σχολιασμού μεταξύ της Λωξάντρας και της Ελεγκάκης και, επι τη ευκαιρία, εκφράζουν την άποψη ότι η μόρφωση δεν έχει αξία: «-Το χάνω το παιδί μου, Λωξάντρα, το χάνω. Αρχίζει τώρα κι αυτός να μη με καταδέχεται… ας μην τα λέω και συγχύζουμαι!». Η Λωξάντρα συμμερίζεται απόλυτα τη νύφη της: «-Βλέπω εκείνο το Μανωλιό της Αγαθώς και τον λιμπίζουμαι, […] βλέπω το Δημητράκη και το Θανασιό της, και τα χαίρουμαι τα πουλάκια μου. Κάλλιο και τον Αλέκο μου να τον έκανα μαραγκό. Άαχ! Άαχ!» (127), ενώ στο ίδιο μοτίβο η Ελεγκάκη εκφράζει τη στεναχώρια της για τον Αντρίκο: «-Κάλλιο και μένα ο Αντρίκος μου να μη σπούδαζε. Κακιά νάταν η ώρα που έβρισκες και συ τότες το θησαυρό» (127).

Η οικονομική αποτυχία του Μπεμπέκα γίνεται επίσης αντικείμενο συζήτησης μεταξύ της Ελεγκάκης και της Λωξάντρας: «-Ο Μπεμπέκας, λέει. Ο Μπεμπέκας τίναξε κανόνι και τόσκασε διά νυκτός στην Αθήνα γιατί τον κυνηγούνε να τον πιάσουνε. -Τι λες μωρή! -Εκείνο που σε λέω. Κανόνι τίναξε. Χαθήκαμε, Λωξάντρα, χαθήκαμε. […] (163). Σχετικά με το σύζυγο της Κλειούς, το Γιωργάκη, από τη Μαρία Ιορδανίδου μαθαίνουμε ότι «σαν πετρέλαιο ξαπλώθηκε η είδηση ότι ο γαμπρός ήτανε σκάρτος. Το σόι σηκώθηκε στο πόδι. Τους θυμήθηκε η Ασπασία απ' το Καντίκιοϊ και άρχισε τα σούρτα - φέρτα από σπίτι σε σπίτι να κουβαλά τα νέα, σαν τη μύγα που κουβαλάει το μικρόβιο. Λόγια από δω, λόγια από κει…» (169).

Στη νουβέλλα *Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης*, η κυρία Χριστοδούλου έχει μεγάλη αντιζηλία με τη συννυφάδα της, την οποία κουτσομπολεύει διαρκώς, γεγονός που φανερώνει το χαμηλό πνευματικό της επίπεδο. Η οικοδιδασκάλισσα Λητώ Αντωνιάδου γίνεται αποδέκτης των σχολίων, παρ' όλο που δεν την ενδιαφέρουν καθόλου αυτές οι συζητήσεις: «[…] Με ζηλεύει ψυχή μου, όπως οι άγγελοι τους διαβόλους. […] Τώρα κάθεται μακρυά μα πάλι το φαρμάκι της το χύνει. Τώρα να μάθη που πήρα δασκάλισσα θα σκάσει. Είναι η στρίγλα ικανή να τον καταφέρει τον ανδράδελφόν μου να της πάρη κ εκείνης, για να μη πέση παρακάτω […]» (48). Διαπιστώνουμε έτσι την αντίθεση ανάμεσα στη μορφωμένη γυναίκα και τη ρηχή και επιφανειακή εργοδότριά της. Εξάλλου, όπως μας πληροφορεί ο Ζήρας, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου αρέσκεται να αναπτύσσει τη φαντασία της σε ζεύγη (2005: 30). Η κυρία του σπιτιού ενδιαφέρεται μόνο για τη μόδα και τα κουτσομπολιά, όπως άλλωστε και οι περισσότερες γυναίκες της μεσαίας αστικής τάξης. Άλλωστε, η γυναίκα της μεσαίας αστικής τάξης αποτέλεσε κατ' εξοχήν αντικείμενο σχολιασμού της Παπαδοπούλου, που καυτηριάζει τα ήθη και τα στερεότυπα της κοινωνίας της Πόλης στα έργα της (Ζήρας, 2005: 29). Αντικείμενο του κουτσομπολιού αποτελεί επίσης η πεθερά της που είναι φιλάργυρη, η γειτόνισσα που δέρνεται με τον άντρα της, ο έφορος που τα έμπλεξε με τη δασκάλα του σχολείου, όλα τα απόκρυφα της μητροπόλεως και γενικώς οτιδήποτε συμβαίνει στην Αρτάκη. Τίποτα δε μένει ασχολίαστο. Η ηρωίδα Λητώ Αντωνιάδου υποχρεούται να συνοδεύει τα παιδιά στον περίπατο και να ακολουθεί τη διαδρομή που τους υποδεικνύει η μητέρα τους προκειμένου να κάνουν τη συννυφάδα της να ζηλέψει (48). Η όλη εμπλοκή της ηρωίδας Λητούς Αντωνιάδου στο θέμα της έχθρας αυτής κορυφώνεται με την υποχρέωση που αναλαμβάνει να γράψει ένα υβριστικό γράμμα προς τη συννυφάδα της εργοδότριάς της, κατ' εντολή της φυσικά (52).

Από το Γιώργο Θεοτοκά μαθαίνουμε για την κοριτσοπαρέα που αναφερόταν:

> με σαρκασμούς και φαρμακερά σχόλια για τις επιτυχίες της Ελένης Φωκά στην Αθήνα, κυρίως για την πολυθρύλητη συνάντηση με το βασιλέα στη Λεωφόρο Αμαλίας. Ο Λεωνής τρόμαξε, δεν του είχε περάσει ποτέ από το νου πως είτανε δυνατό τα κορίτσια να μιλούνε με τόση κακία για

ένα άλλο κορίτσι. Νόμιζε πως όλες οι γυναίκες είναι ένα κόμμα, ενωμένες στέρεα και αλληλέγγυες απέναντι στους άντρες. Αυτή είτανε ανέκαθεν η ιδέα του, μα κατά τα φαινόμενα έπρεπε να την αλλάξει (116).

Στο διήγημα *Του μαχαλά και του σοκακιού* του Χρήστου Ευελπίδη, η υπηρέτρια Μεταξούλα που

βάσταγε βαριά καρδιά για την ομορφιά της άλλης (της Ζαμπέττας) και τους θαυμαστές τους αμέτρητους, […] για να περνά κι αυτηνής η μπογιά της στο μαχαλά και στο σοκάκι αναγκαζόταν να μη φαίνεται και τόσο ακατάδεχτη· και καυχιόταν, μπροστά στον Αποστόλη, για να τ' ακούει η Ζαμπέττα, καυχιόταν πως κι ο τάδες της μίλησε κι ο τέτοιος τη σταμάτησε κι ο άλλος της έκλεισε το μάτι· τάχα για κείνην σταματούσανε στην πόρτα οι πουλητάδες, κι ο Γιώργης ο αχτάρης κι ο Κόττας κι ο κόσμος όλος. Κι έσκαγε η Ζαμπέττα, έσκαγε γιατί ήξερε πως το δαχτυλάκι της να κούναγε όλοι αυτοί οι θαυμαστές της Μεταξούλας θα πέφτανε στα πόδια της (104).

Χαρακτηριστικοί είναι οι διάλογοι μεταξύ των δύο υπηρετριών και του Αποστόλη του μάγειρα στην κουζίνα:

- Είπες για βαπόρι και θυμήθηκα κείνον το Σταύρο τον ψαρά, λέει η Μεταξούλα. Πέντε φορές μου χτύπησε την πόρτα σήμερα· μια να φέρει τους αστακούς, μια να ρωτήσει για το λαυράκι· δε βαριέσαι, όλο κόλπα για να του ανοίγω και να μου πετάει γλυκοκουβέντες.
Η Ζαμπέττα κάθεται φρόνιμα· ούτε απαντά, ούτε ακούει.
- Αμ, εκείνος ο Θόδωρος ο μπακλαβατζής μ' έφαε με τα μάτια σα βγήκα να τινάξω το χαλί. Πάνε από κει, Χριστιανέ μου, του λέω, θα γεμίσουν σκόνες οι πάστες σου. Ας γεμίσουν, λέει, από σένα κι η σκόνη θα 'ναι ζάχαρη και κάντιο.
- Άιντε μπρε Μεταξούλα, λέει ο Αποστόλης, μην είσαι ζευζέκα και πιστεύεις όλα τα κοροφέξαλα που σε ψέλνουν. Τα ίδια μας έλεγες τις προάλλες για το μουσιού Ζοζέφ τον αντικρινό, παντρεμένον άνθρωπο.
- Ο μουσιού Ζοζέφ; Ξέρεις πως είναι έτοιμος ν' αφήσει και γυναίκα και παιδιά γι' αγάπη μου; Αυτός είναι τρελός μαζί μου, τρελός σαν τον Αντώνη και χειρότερος. Να με δώσει, λέει, ό,τι βάνει το μυαλό του ανθρώπου, να με ντύσει χρυσή απ' την κορφή στα νύχια· δεν είναι, λέει, άλλη γυναίκα στον κόσμο (107 - 108).

Το κουτσομπολιό αποτελεί κατά βάση γυναικεία ενασχόληση και δη των γυναικών που δεν ήταν μορφωμένες.

7.6. Οικοκυρική

Ένα από τα σημαντικότερα προσόντα που πρέπει να διαθέτει μια γυναίκα είναι η νοικοκυροσύνη. Άξια και καλή μαγείρισσα παραγγέλνει ο Δημητρός τη μελλοντική του σύζυγο και πραγματικά η Λωξάντρα διαπρέπει σ' αυτόν τον τομέα. Η γυναίκα είναι υπεύθυνη για τη διαχείριση του οίκου της. Το σπίτι πρέπει να είναι συγυρισμένο και καθαρό, ενώ ως γυναικείες δραστηριότητες αναφέρονται το κέντημα, το πλέξιμο, το ράψιμο, τα ψώνια για το σπίτι και φυσικά το μαγείρεμα. Η κουζίνα ήταν «το καθαυτό βασίλειο της Λωξάντρας» (23) και «τη γλεντά τη ζωή της η Λωξάντρα μέσα σ' αυτή την κουζίνα. Μαγειρεύει για να τέρπει και να τέρπεται» (24). Εκεί μέσα μεγαλουργούσε. Τι γλυκά! Τι φαγητά! Όλα γίνονταν με μεράκι και τέχνη. Ο Δημητρός δεν είχε παράπονο, καθώς οι φροντίδες της γυναίκας του ξεπερνούσαν κάθε προσδοκία. Όπως αναφέρει και ο Χρήστος Ευελπίδης, «για τις κυρίες η ζωή ήτανε λιγότερο κουραστικιά» (σε σχέση με τους άντρες). «Είχανε να κοιτάξουνε το σπιτικό τους, τα ψώνια στον Ίσιο Δρόμο και τα διάφορα σωματεία τους τα φιλανθρωπικά» (20), ενώ και η Ελένη Χαλκούση αναφέρει ότι η μητέρα της και οι γυναίκες γενικώς πήγαιναν για τα ψώνια και τα λούσα τους στην Πόλη και στο Πέραν (14 και 165).

Οι δαντέλες στόλιζαν κάθε γωνία του σπιτιού της Λωξάντρας, τραπέζια, κομοδίνα, πολυθρόνες, καναπέδες. Περίφημα τα εργόχειρα της Λωξάντρας, αφού, όπως κάθε πολίτισσα νοικοκυρά, έτσι κι αυτή είχε το ονταδάκι της, με όλα τα σύνεργα για τα εργόχειρά της (Ζαγκαβιέρου - Βούρβουλη, 2005: 36). Περιγράφει η Ιορδανίδου: Στα μεγάλα γιούκια[103] η Λωξάντρα έκρυβε «το καλαθάκι με τις δαντέλες που έπλεκε και το κουτί με τις καλτσοβελόνες, και το μπόγο με τα λουτρικά[104], και τον κουρελόμπογό της, και το μπόγο με τα κουβάρια τα μαλλιά, και τον πλουμιστό το μπόγο, τον καναρί το μπόγο, και τους άλλους χίλιους και ένα μπόγους της καλής νοικοκυράς» (23). Εκεί λοιπόν καθόταν και κεντούσε: «Το απόγευμα η Λωξάντρα χαλάρωνε […] στην κόχη του μιντεριού, μέσα στο χαμηλό της ονταδάκι με το εργόχειρό της στο χέρι» (62), αλλά και το πρωί μαζί με τη νύφη της, την Ελεγκάκη: «Ψήναν καφέ και κάθουνταν αντίκρυ - αντίκρυ στο μιντέρι, μπαλώνοντας και όλες τους τις κάλτσες» (17).

Νοικοκυρά γεμάτη ενέργεια η Λωξάντρα ζητάει από την Αγαθώ να της δώσει κουρέλια απ' αυτά που έχει μέσα ο κουρελόμπογος για να φτιάξει τερλίκια (πάνινες παντόφλες) στο Μανωλιό. Και με ό,τι περισσέψει από τα κουρέλια, θα φτιάξει και λίγα τεντζεροπιάστια (131). Επίσης, της ζητάει «ένα μακαρά κλωστή για ν' αρχίσει καμιά μπιμπίλα (είδος νταντέλας)» (131) καθώς και την παλιά κουβέρτα της προίκας της για να την ξηλώσει (132).

[103] Γιούκος (ο) ή γιούκι (το): χώρος σε κοίλωμα τοίχου όπου τοποθετείται ο γιούκος (= στοίβα από σεντόνια, κουβέρτες, στρώματα, παπλώματα κ.λπ.), (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 417).
[104] Το σύνολο των αντικειμένων που χρησιμοποιεί κανείς για το λουτρό του, (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 1024).

Η Κλειώ πάλι, ως καινούργια νοικοκυρά, είναι λογικό να διακατέχεται από ανησυχία, όπως φαίνεται στο παρακάτω απόσπασμα:

> Για το γάμο όλα ήτανε έτοιμα. Η Ευτέρπη και η Ευφημία ήτανε στο σπίτι και αποτελείωναν τις παντούφλες του γαμπρού, και η Κλειώ ανεβοκατέβαινε και έξυνε τα νύχια της για καβγά: «Αυτό σήκωσ' το απ' εκεί, εκείνο βάλ' το παραδώ, το άλλο πέταξ' το…», ίστε[105] την καινούργια νοικοκυρά ήθελε να κάνει. Έβγαλε τα χαλιά απ' το μιντέρι της τραπεζαρίας και τόστρωσε με βελούδο. Και για να μη λερώσει το βελούδο, έραψε μακάτια με κλάδα[106]. Και για να μη λερώσουν τα μακάτια, άπλωσε από πάνω σεντόνια. Και για να μη λερώσουν τα σεντόνια, άπλωσε από πάνω κουρελόπανα (152).

Η οικογένεια αναμένει το μωρό της Κλειούς και οι προετοιμασίες είναι πυρετώδεις: Η Ασπασία κεντά τις πάνες και τις κουβέρτες, η Ευτέρπη τα ζιπουνάκια, η Ευφυμία την κουνουπιέρα, η Αγαθώ ράβει σιλτεδάκια[107] (174). Η Ελένη Βαρίκα, αναφερόμενη στις γυναίκες της Αθήνας, μας πληροφορεί ότι οι έγγαμες γυναίκες της αστικής τάξης είχαν πολύ λίγο ελεύθερο χρόνο. Γιατί, παρόλο που μπορούσαν να αναθέσουν ένα μέρος του νοικοκυριού στις υπηρέτριες, ελάχιστες απ' αυτές είχαν την πολυτέλεια ν' αποφύγουν την κατασκευή των ρούχων, το ράψιμο των ασπρορούχων του σπιτιού και ένα πλήθος διακοσμητικά εργόχειρα που έπρεπε να έχουν τη σφραγίδα της οικοδέσποινας και των θυγατέρων της (1987).

Όσον αφορά την καθαριότητα του σπιτιού, η Χαλκούση περιγράφει:

> Όλη η Καθαρή εβδομάδα ήταν εβδομάδα καθάρσεως από την αμαρτωλή περίοδο της Αποκριάς. Από το πρωί - πρωί της Καθαράς Δευτέρας άρχιζαν τα ξεσηκώματα και οι καθαριότητες του σπιτιού. Προ πάντων της κουζίνας που έπρεπε όλα τα σκεύη να πλυθούν με άφθονες σαπουνάδες και ζεματιστά νερά, για να φύγει έστω και το ελάχιστο ίχνος λιπαράς ουσίας. […] Έτσι, με καθαρό το σπίτι, το στομάχι και τον λογισμό, μπαίνανε στις μεγάλες δουλειές της Μεγάλης Σαρακοστής. (198)

Επίσης, η Χαλκούση αναφέρει ότι «κυρίως, στις Μεγάλες Σαρακοστές των Χριστουγέννων και του Πάσχα γίνονταν και οι μεγάλες μπουγάδες, που κρατούσαν – με το σιδέρωμα, το νοικοκύρεμα και την τακτοποίηση των πλυμένων – 4 - 5 μέρες, η αλλαγή του σπιτικού ρουχισμού, τα μεγάλα ξεσηκώματα, οι επισκευές και οι αλλαγές των επίπλων, ώστε οι Μεγάλες γιορτές να βρουν ανανεωμένο και εφτακάθαρο το σπίτι (113 - 114).

---

[105] δηλαδή

[106] Ύφασμα πάνω στο οποίο είναι σχεδιασμένα κλαδιά και άνθη και το οποίο χρησιμοποιείται ως κάλυμμα επίπλων, (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 896).

[107] Το ύφασμα που απλώνεται για την αλλαγή του μωρού.

Οι προετοιμασίες για τη μετακόμιση της οικογένειας της Λωξάντρας στο Πέραν ξεκινούν πρώτα απ' όλα με τη μπουγάδα:

> Στήθηκε πάνω σε δυό σκαμνιά η μεγάλη η μπουγαδόκουφα, κοσκινίστηκε η στάχτη, βγήκαν στη μέση τα σταχτοπάνια[108], ετοιμάστηκαν τα δαφνόφυλλα και τ' αυγότσοφλα που θα στρώνουνταν πάνω απ' τη στάχτη στο περέχυμα, ήρθε αποβραδίς η κόνα - Σμαραγδή, η πλύστρα τους. Η μπουγάδα βάσταξε μια βδομάδα. Κάτι να στεγνώσουνε, κάτι να σιδερωθούν και να μπαλωθούν τα ρούχα, πέρασε η βδομάδα (110).

Επίσης, η Ελένη Χαλκούση θυμάται

> […] όλες τις εξωφρενικές ετοιμασίες των πολίτικων σπιτιών, όταν απεφάσιζαν «να πάνε αλλαή»… «Να κουβανήσουν» – να μετακομίσουν – δηλαδή ένα μέρος των υπαρχόντων τους, στα Πριγκηπόννησα ή στο Βόσπορο. Βδομάδες πριν, έμπαινε η μεγάλη μπουγάδα για να ξεχωριστεί ο ρουχισμός που προοριζόταν για το «νησί», τα Θεραπειά ή τον Βαθυρύακα. Οι λινές θήκες, στις οποίες θα τυλίγονταν τα στρώματα, τα παπλώματα και όλα τα ασπρικά, άστραφταν και μοσχοβολούσαν από πάστρα και νοικοκυριό. Το «γκιότσι» – η μετακόμιση ελληνιστί – των επίπλων, των κουζινικών και του ρουχισμού ήταν πραγματικά κοσμογονία. Και όταν πια έρχονταν οι «αραμπάδες», δηλαδή τα φορτηγά αμάξια στα οποία θα στοιβάζονταν τα σιδερένια κρεβάτια, τα αχυρένια και πουπουλένια διπλά στρώματα, η ξύλινη μικρή σκάφη για την «κουτσόπλυση», οι μπακιρένιοι τεντζερέδες και ο φανός (που είχε θέση ψυγείου), έβγαιναν όλες οι γειτόνισσες στα παράθυρα για να ευχηθούν το «Καλή αλλαή» και να ξομπλιάσουν τη νοικοκυροσύνη της οικοδέσποινας και των θυγατρών της… «Η καλή νοικοκυρά φαίνεται από το γκιότσι της», έλεγε η κυρά - Χρυσή η πλύστρα μας. Και η μητέρα μου τη διόρθωνε: «Η καλή νοικοκυρά φαίνεται απ' την απλωσιά της μπουγάδας της»… Τελευταία φορτώνονταν τα φορτσέρια (μπαούλα), οι τσάντες (βαλίτσες) και οι καπελλιέρες… (189 - 190).

Ο Χρήστος Ευελπίδης στο διήγημα *Του μαχαλά και του σοκακιού* περιγράφει τις προετοιμασίες που κάνουν οι υπηρέτριες και οι νοικοκυρές του σπιτιού για το «μεγάλο σουαρέ» που είχαν ένα βράδυ:

> Από τρείς μέρες πριν όλα τα πάντα έπρεπε να σκουπιστούν, να ξεσκονιστούν, ν' αναποδογυριστούν. Άρχισαν πρώτα απ' τα πατώματα κι από τα τζάμια που σφουγγαρίστηκαν και πλύθηκαν και σαπουνίστηκαν με τις ώρες· […] Τίναξαν τα χαλιά απ' τα μπαλκόνια και τρίψαν τα μπρούντζινα πόμολα και το κουδούνι της ξώπορτας […]. Κατέβασαν απ' το κελάρι το καλό

[108] Σταχτόπανο: το χοντρό πανί που χρησιμοποιείται για το στράγγισμα του σταχτόνερου (=νερό βρασμένο με στάχτη που χρησιμοποιούσαν παλαιότερα στο πλύσιμο των ρούχων) (Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π.: 120 και 1648).

σερβίτσιο των πιατικών και τις κάσες με τα καλά μαχαιροπήρουνα και βγάλαν απ' τους μπουφέδες τ' ασημικά και τα κρυστάλλινα ποτήρια, που συμπληρώθηκαν απ' τα συγγενικά τα σπίτια. Με τη σειρά τους παστρέψανε τις σόμπες και γέμισαν καλοκομμένα ξύλα τα κουτιά τους κι ύστερα γυάλισαν, να λάμπουν σα διαμάντια, τα γυαλιά απ' τις λάμπες και κόψανε με προσοχή τα φυτίλια τους, δοκιμάζοντας να μην κάνει πούπετα μύτη η φλόγα· άπιαστα χρωματιστά κεριά μπήκανε σ' όλα τα καντελάμπρια και τα καντηλέρια, ακόμα και στου πιάνου, όπου μάλιστα προσαρμόστηκαν ειδικά χάρτινα αμπαζουράκια (106).

Διαπιστώνουμε ότι ο οικιακός πολιτισμός κυριαρχεί στα έργα δεδομένου ότι η γυναίκα, ως επί το πλείστον περιορισμένη στο χώρο του οίκου, ανέπτυσσε ένα πλήθος δραστηριοτήτων.

7.7. Παιχνίδια

Ο *Λεωνής*, ως bildungsroman, ασχολείται με την παιδική και την εφηβική ηλικία και τα παιχνίδια εκείνης της εποχής. Πληροφορούμαστε λοιπόν για τα μολυβένια στρατιωτάκια του κεντρικού ήρωα (13) και το τηλέφωνο που έπαιζε ο Λεωνής με τα παιδιά του καρβουνιάρη (ένας σπάγγος μ' ένα κουτί από χαρτόνι δεμένο στην άκρη) (13). Ο συγγραφέας αναφέρεται επίσης στις «συμμορίες» από νεαρά αγόρια που δρούσαν ανάμεσα στους δύο περιπάτους, καθώς και στα πλάγια του Κήπου του Ταξιμίου, δηλαδή στα μέρη που υπήρχε «πυκνή πρασινάδα, μεγάλα δέντρα και στενά μονοπάτια». «Η κάθε συμμορία διάλεγε μια περιοχή που ήταν η έδρα της και δεν άφηνε κανένα αγόρι, έξω από τα μέλη της, να πλησιάσει εκεί» (20).

Τα κυριότερα παιχνίδια τους ήταν τα βαρελάκια, τα σκλαβάκια, ο μπίκος και το κλέφτικο (20). Τα βαρελάκια, (44 και 48) παίζονταν με πολύ περίπλοκους κανονισμούς τους οποίους όμως όλοι γνώριζαν καθώς ήταν παραδομένοι από αμνημόνευτους χρόνους (20). Επίσης, τα σκλαβάκια (49) ήταν ένα παιχνίδι περίπλοκο που απαιτούσε ευστροφία και τέχνη. Όταν λάμβαναν μέρος και κορίτσια, παιζόταν με μεγάλη ευγένεια και αξιοπρέπεια. Ο μπίκος ήταν ένα παιχνίδι σκοποβολής κι είχε κι αυτός κανονισμό. Τέλος, το κλέφτικο ήταν ένα παιχνίδι ηρωικό (21). Τα παιδιά μοιράζονταν σε δύο ομάδες, τους κλέφτες και τους αστυνόμους. Η καθεμία είχε τον αρχηγό της και η κατανομή στις ομάδες γινόταν με τρόπο ώστε να υπάρχει ισορροπία στις δυνάμεις. Το κλέφτικο είχε κι αυτό τους δικούς του νόμους (21).

Από τον Ευελπίδη μαθαίνουμε ότι ο μικρός Γιωργής προτιμούσε τα αυτοσχέδια παιχνίδια (κουτιά, μπουκαλάκια, χαλασμένα ρολόγια) που έβρισκε στα συρτάρια της θείας του από τα αληθινά παιχνίδια που έβλεπε στις βιτρίνες του «Bon Marche», καθώς τα έβρισκε διπλά διασκεδαστικά (18). Ο Θεοτοκάς μας πληροφορεί ότι στον κήπο του Ταξιμιού υπήρχαν κούνιες, ξύλινα αλογάκια, ταχυδαχτυλουργοί, θαυματοποιοί και πεχλιβανίδες (14).

Τα ιστορικά γεγονότα επηρεάζουν τα παιχνίδια των παιδιών όπως φαίνεται μέσα από την περιγραφή της «πολιορκίας» στο *Λεωνή*, όπου οι συμμορίες των Φράγκων αγοριών ταμπουρώθηκαν στην εξέδρα της ορχήστρας και

> όλες οι ελληνορθόδοξες συμμορίες ενώθηκαν και τους περικύκλωσαν για να πληρώσουν επιτέλους την προδοσία της Τέταρτης Σταυροφορίας. Έγινε μια πολιορκία φοβερή, με σανίδια, με κοτρόνια, με τεχνητή λάσπη που την έφτιαχναν ειδικά συνεργεία μες σε κουβάδες. Οι πολιορκητές είχαν επιτάξει τους κουβάδες και τα φτυάρια των πιο μικρών, πετούσαν την λάσπη από μακριά. Γινόντανε και μάχες σώμα με σώμα (24 - 25).

Αξιοσημείωτο είναι λοιπόν το γεγονός ότι οι ιστορικές εξελίξεις επηρεάζουν τα παιχνίδια των αγοριών, όπως φαίνεται και μέσα από την απόφασή τους να παίξουν τον Μεγάλο Πόλεμο στο *Λεωνή*, ενώ η είδηση του Α' Παγκοσμίου Πολέμου έχει ήδη αρχίσει να γίνεται αντικείμενο συζήτησης. Περιγράφει ο Θεοτοκάς: «Το παιχνίδι ήταν σαν το κλέφτικο, μόνο που αντί να λέγονται κλέφτες και αστυνόμοι είχαν όλοι ονόματα Κρατών, αλλά πάλι οι μισοί κυνηγούσανε τους άλλους μισούς κι αν έπιαναν κάποιον και τον χτυπούσανε στη ράχη τον έβγαζαν από το παιχνίδι. Πεδίο της μάχης είταν όλος ο Κήπος» (29). Όπως παρατηρεί ο Τζιόβας, «ο πόλεμος φιλτράρεται μέσα από τη φαντασία ενός παιδιού, ενώ με το πολεμικό παιχνίδι που παίζουν τα νεαρά αγόρια στον Κήπο ο κόσμος των εφήβων συνδέεται και παραλληλίζεται με τον κόσμο των ενηλίκων. […] Ο κόσμος των εφήβων με τις φιλίες τους και τους ανταγωνισμούς τους, τα παιχνίδια τους και τα πρώτα τους ερωτικά σκιρτήματα, συνυφαίνεται με την αγωνία του πολέμου, τις μετακινήσεις των στρατευμάτων και τις αντιδράσεις των απλών ανθρώπων» (2007: 241 - 242).

«Ο Λεωνής ζει σε περίοδο πολέμου και αναβρασμού και, καθώς ωριμάζει, συνειδητοποιεί το γεγονός αυτό όλο και πιο έντονα. Η συνειδητοποίηση αυτή ανάγεται στα παιχνίδια που παίζει, όντας μικρό παιδί, στον Κήπο, ο οποίος περιγράφεται σαν "μια απέραντη σκηνή θεάτρου". […] Ο Λεωνής μεγάλωσε σε μια ιστορική αίσθηση των γεγονότων που διαδραματίζονταν γύρω του, η οποία απορρέει ακόμα και από τα παιχνίδια των παιδικών του χρόνων» (Τζιόβας, 2007: 241).

7.8. Γιατροσόφια - Χαμάμ

Η λαϊκή σοφία εκφράζεται και μέσα από τα γιατροσόφια για πάσης φύσεως παθήσεις. Έτσι, από τη Λωξάντρα μαθαίνουμε για τα γιατροσόφια της κόνα - Αννίκας, τα οποία η ηρωίδα σιχαινόταν:

> Από κατρουλιό αρσενικού έκανε γιατρικό για τις χιονίστρες και για τα σκασίματα των παιδιών. Από σκυλοκούραδο έκανε σκονάκια για το βήχα, και τα φυσούσε μέσα στο λάρυγγα με καλαμάκι. Από ψόφια ποντίκια και λάδι έκανε ποντικαλοιφή. Μέσα στο καύκαλο του μυδιού έκανε τρεμπεντινοαλοιφή, καλλυντικό για το πρόσωπο. Έκοβε το σιριλίκι, γήτευε την ιλαρά, σήκωνε τον αφαλό… (47).

Επίσης, «ο μπαρμπέρης ο κυρ - Αρτέμης έβαζε βδέλλες στη Λωξάντρα, όταν ένιωθε βάρος στο κεφάλι της. Επίσης, έβαζε βιζικάντια, κοφτές βεντούζες, άνοιγε φουντανέλες. Έβγαζε και δόντια» (47). Όμως, το βασικό γιατρικό της Λωξάντρας ήταν το αγίασμα της Μπαλουκλιώτισσας, το οποίο, κατά τη γνώμη της, γιάτρευε τα πάντα (46 και 77).

Ο Επαμεινώντας γνωρίζει τη συνταγή για το κουβέτ μαντζούνι, που είναι γιατρικό για την ανικανότητα, στην παρασκευή του οποίου χρησιμοποιείται και λιβάνι (90), ενώ για τους πόνους στη μέση της Σουλτάνας, η Λωξάντρα «χτύπησε κάμποσα ασπράδια αυγού μαζί με τριμμένο σαπούνι και έφτιαξε έμπλαστρο» (98). Για το μωρό της χανούμισσας που είναι συγκαμένο, η Λωξάντρα προτείνει: «Όταν τ’ αλλάζεις πρέπει να το πλένεις με χαμόμηλο, να το στεγνώνεις καλά και να το πασαλείβεις με λαδάκι» (115), ενώ για τον αφαλό του που έχει σπάσει (116) ράβει ζώνη (117) και προτείνει στη μητέρα του να δίνει στο μωρό λίγο ασβεστόνερο απ’ το φαρμακείο πριν βυζάξει και το μωρό θα γίνει καλά» (117). Χρήσιμες φαίνεται να είναι επίσης οι πρακτικές συμβουλές της Λωξάντρας για την καλή έκβαση της γέννας της κόρης της Κλειούς: «έδεσε δύο φασκές του μωρού στα κάτω κάγκελα του κρεβατιού, έδωσε τις άκρες τους στα χέρια της Κλειώς, και της λέει “Τράβα». –Ακούς τι σε λέω; Να, τώρα που θα ξανάρτει ο πόνος – γιατί θα ξανάρτει, δε γένεται, – τράβα και σφίξου. Τώρα θάρτει ο μεγάλος πόνος. Περίμενέ τονα, γιατί χωρίς το μεγάλο πόνο δεν ελευτερώνεσαι. Μην τον αποφεύγεις. Παρακάλα νάρτει για να ελευθερωθείς» (176).

Αμφίβολη η αποτελεσματικότητα όλων των παραπάνω μεθόδων, αλλά, όπως φαίνεται, οι απλοί άνθρωποι της Πόλης κατέφευγαν συχνά σ’ αυτές. Με το ίδιο σκεπτικό, διακατέχονταν και από κάποιες δεισιδαιμονίες. Έτσι, στη *Λωξάντρα* βλέπουμε την επίδραση που είχε στους ανθρώπους της εποχής η πίστη στα όνειρα (40). Επίσης, μαθαίνουμε ότι η Λωξάντρα πιστεύει στην ύπαρξη του Γκουί - γκουιτζή που είναι το στοιχειό του σπιτιού και ζει μέσα στη στέρνα, γι’ αυτό και φοβάται να περάσει από την αυλή (45, 53 και 91). Φοβόταν επίσης τους αραπάδες (64). Επίσης, ο Χρήστος Ευελπίδης στο διήγημα *Θλιμμένα παιδιά* αναφέρει «το ψηλό κίτρινο σπίτι με τα πυκνά τα σιδερένια κάγκελα» στη Χάλκη, που ήταν πάντα «κλειστό, βουβό και απειλητικό» και οι δούλες έλεγαν πως ήταν τάχα βρικολακιασμένο και πως τη νύχτα ακούγονταν θόρυβοι (83).

Εκτός από τα πάσης φύσεως γιατροσόφια που εφήρμοζαν οι Πολίτες φρόντιζαν και για την προσωπική τους υγιεινή. Η ιεροτελεστία της καθαριότητας λάμβανε χώρα στο χαμάμ. Όπως μας πληροφορεί η Χαλκούση, τα χαμάμ λειτουργούσαν από το πρωί έως τις δύο - τρείς το μεσημέρι για τις γυναίκες και αργά το απόγευμα ως το βράδυ για τους άντρες (2000: 42). Κάθε Σάββατο πρωί η οικογένεια της Λωξάντρας πήγαινε στο χαμάμ και η όλη διαδικασία του λουτρού κρατούσε αρκετή ώρα (58). Περιελάμβανε τρίψιμο, σαπούνισμα, λουτροκοπάνισμα, ένα σαπούνι, δεύτερο σαπούνι, τρίτο σαπούνι και ύστερα το περέχυμα: «βουτούσε η Λωξάντρα το ασημένιο τάσι της μέσα στη μαρμάρινη γούρνα και περεχούσε την Ευτέρπη και δροσίζονταν. […] -Άντε κι άλλο ένα τάσι πιο δροσερό για να μην κρυώσεις σαν θα βγείς. Άντε κι άλλο ένα […] Άντε κι άλλο ένα […]!» έλεγε η Λωξάντρα. Εν συνεχεία, η λουόμενη έβγαινε από το ζεστό θάλαμο του λουτρού «κουκουλωμένη μέσα σε παχύ μπρουσιανό μπουρνούζι», «περνούσε στον πιο δροσερό, και από κει στη μεγάλη σάλα όπου είχαν ξεντυθεί […]» (59 - 60). Η Χαλκούση αναφέρει ότι ο προθάλαμος του χαμάμ είχε γύρω - γύρω μαντέρια με ψάθες και στη μέση ένα στρογγυλό αναπαυτήριο, όπου ξεκουράζονταν οι γυναίκες πριν μπουν στο καθαυτό λουτρό ή όταν έβγαιναν λουόμενες με τα μπουρνούζια τους, προτού ντυθούν. Χρησίμευε και σαν τραπεζαρία, ενώ γύρω - γύρω υπήρχαν μικρά καμαράκια, τα αποδυτήρια. Από εκεί έβγαιναν με τα πεστεμάλια[109], ενώ μια σκάλα οδηγούσε σ' ένα ημιώροφο με αποδυτήρια που εθεωρούντο «πολυτελείας». Ο κύριος χώρος του χαμάμ ήταν μια ευρύχωρη αίθουσα επενδεδυμένη όλη με λευκό μάρμαρο: δάπεδο, τοίχοι, όπως και τα γύρω - γύρω πεζούλια για να ξαπλώνουν οι γυναίκες (2000: 42). Το χαμάμ απαιτούσε και τον κατάλληλο ρουχισμό και εξοπλισμό, όπως μας πληροφορεί η Ιορδανίδου: «Άνοιξε η Αγαθώ τα γιούκια της και έβγαλε τους μπόγους με τα ριγωτά πεστεμάλια, τους τρίφτες τους σκληρούς, τους τρίφτες τους απαλούς, τα παχιά μπουρνούζια, τα τάσια και τις ψηλοτάκουνες γαλέντζες (τσόκαρα) της προίκας της, δουλεμένες με σιντέφι» (133), καθώς επίσης και τουλπάνια, μεγάλα τετράγωνα διαφανή μαντήλια στολισμένα στα τέσσερις άκρες με μπιμπίλα και χάντρες (Χαλκούση, 2000: 42), παρόμοια με τα άσπρα φακιόλια με τις τρέμουσες και τις χρυσές χάντρες, που φορούν η Λωξάντρα με την Αγαθώ, αφού σκουπίσουν και στεγνώσουν τα μαλλιά τους, τα οποία αναφέρει η Ιορδανίδου (133).

Η οικονομική ευμάρεια οδηγούσε και στην υιοθέτηση ευρωπαϊκών προτύπων στην υγιεινή, αφού, όπως μαθαίνουμε, «ο Μπεμπέκας […] πρόκοψε […]. Και τώρα δε θέλει πια να πάει στο χαμάμ. Πήγε και κουβάλησε στο σπίτι τσίγκινο μπάνιο και τις βάζει να κουβαλούνε με τον κουβά μέσα στις κάμαρες τα ζεστά νερά. […] Και μπαίνει μέσα στο μπάνιο ο Μπεμπέκας ανακούρκουδα, και κάθεται σαν το βάτραχο και δε μπορεί να σαλέψει. -Και πασαλείβεται […]»

[109] Πετσέτες, που έμοιαζαν με σεντόνια, με τις οποίες τύλιγαν το σώμα τους κάτω από τις μασχάλες, αφήνωντας γυμνούς τους ώμους (Χαλκούση, 2000: 42).

(126 - 127). Η καινούργια αυτή συνήθεια προκαλεί την αποδοκιμασία της μητέρας του Ελεγκάκης και της θείας του Λωξάντρας (127). Από τη Μαρία Ιορδανίδου μαθαίνουμε επίσης ότι η Λωξάντρα τη μέρα της Πρωτοχρονιάς «είχε πλυθεί με άσπρο κρητικό σαπούνι και είχε στάξει έναν κόμπο βενζόη στο νερό για να ξεπλύνει το πρόσωπό της και να φρεσκαριστεί» (29). Επίσης, ο Θεόδωρος μύριζε «κολόνια Άτκισον, πούρο χαβανέζικο και εγγλέζικο σαπούνι» (31).

Το χαμάμ εκφράζει τον ανατολίτικο τρόπο ζωής ενώ η πίστη σε πάσης φύσεως γιατροσόφια και δεισιδαιμονίες είναι χαρακτηριστικό των απλοϊκών ανθρώπων.

Εικόνα 27: Πανοραμική άποψη της γέφυρας του Γαλατά, αριστερά διακρίνεται η Αγία Σοφία και δεξιότερα το Μπλέ Τζαμί. (Πηγή: *Κωνσταντινούπολη, Η Πόλη των πόλεων*, Εκδόσεις Έφεσος, Αθήνα, 2002: 66.)

Εικόνα 28: Σύγχρονη φωτογραφία του Φαναρίου. Διακρίνονται, μετά τη Μεγάλη του Γένους Σχολή, στη σειρά, η Μουχλιώτισσα, το Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον και η οικία Ιωσηφάκη. (Πηγή: Σταματόπουλος Κ. & Μήλλας Ακ., *Κωνσταντινούπολη, Αναζητώντας τη Βασιλεύουσα*, Φωτογραφίες: Λ. Έβερτ, Ντ. Μηναΐδη & Μ.Φακίδη, Εκδόσεις Λούση Μπρατζιώτη, Αθήνα, 1990.)

Ε. Ερμηνεία δεδομένων - Γενικές διαπιστώσεις - Συμπεράσματα

Όπως ειπώθηκε εξαρχής, η παρούσα έρευνα δε φιλοδοξεί να παρουσιάσει το σύνολο των πολιτισμικών στοιχείων της ζωής των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης από τα μέσα του 19ου έως τις αρχές του 20ου αιώνα και να επιτύχει μια αντικειμενική απόλυτα διαγεγραμμένη εικόνα τους· (κάτι τέτοιο δε θα ήταν εφικτό άλλωστε στα πλαίσια μιας διπλωματικής μεταπτυχιακής μελέτης) και αυτό αφενός γιατί το δείγμα των κειμένων είναι περιορισμένο και αφετέρου επειδή η όλη έρευνα βασίζεται σε αφηγήσεις προσωπικών βιωμάτων που μπορούν, ως ένα βαθμό μόνο, να γενικευτούν. Συγκεκριμένα, τα έργα που μελετήθηκαν είναι η «Λωξάντρα» της Μαρίας Ιορδανίδου, οι «Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης» της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, ο «Λεωνής» του Γιώργου Θεοτοκά, τα «Πολίτικα» του Χρήστου Ευελπίδη και το «Πόλη Αγάπη μου» της Ελένης Χαλκούση. Εξάλλου, στόχο της εργασίας από την αρχή δεν αποτελούσε η εύρεση αντικειμενικών δεδομένων, αλλά η αποκάλυψη του υποκειμενικού τρόπου βίωσης των πολιτισμικών στοιχείων από τους συγγραφείς που έζησαν στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο που εξετάζουμε. Ωστόσο, θεωρούμε ότι η επισταμένη και συστηματική μελέτη των πέντε κειμένων μας επιτρέπει να καταθέσουμε σχόλια, παρατηρήσεις και διαπιστώσεις στην κατεύθυνση των ερωτημάτων που τέθηκαν εξαρχής στην έρευνα.

Όπως προκύπτει λοιπόν από τη μελέτη και κατάταξη του υλικού, τα λογοτεχνικά κείμενα εμπλουτίζουν το πεδίο έρευνας πολιτισμικών στοιχείων, δεδομένου ότι συλλέξαμε πλήθος υλικού, το οποίο μάλιστα «φωτίζει» πτυχές της ζωής των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης που δε μας μαρτυρούν τόσο παραστατικά άλλες πηγές, ιδιαίτερα όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ των εθνοτήτων, τα ήθη, τις αντιλήψεις για τη μόρφωση και το γάμο, το κουτσομπολιό και τη διατροφή. Άλλωστε, οι λογοτεχνικές πηγές είναι ενδιαφέρουσες από την άποψη ότι η λογοτεχνία προσφέρει την οπτική του υποκειμένου σ' αντίθεση με την ιστορία που προσφέρει την οπτική του κράτους και των θεσμών.

Ειδικότερα, διαπιστώνουμε ότι τα λογοτεχνικά κείμενα με αυτοβιογραφικό περιεχόμενο της παρούσης μελέτης μπορούν να αξιοποιηθούν στην έρευνα για άντληση πολιτισμικών στοιχείων. Πιο συγκεκριμένα, τα κείμενα που επιλέχθηκαν δεν είναι απλώς προσωπικές ιστορίες αλλά αποτυπώνουν μια ολόκληρη εποχή μέσα από την πλοκή, τα πρόσωπα, τα ήθη, τα έθιμα, την καθημερινή ζωή. Πρόκειται για μια εποχή σημαντική για τον Ελληνισμό, που εξακολουθεί να συγκινεί ακόμη και σήμερα. Ακριβώς επειδή γράφτηκαν σε μια περίοδο που πρωταγωνιστούσε η ιστορία αποτελούν – θα μπορούσαμε να πούμε – χρονικά της Πόλης, που αποκτούν ευρύτερη σημασία. Εξάλλου, όπως υποστηρίζουν οι Vitaly Bezgorov & Olga Koshekeva, ενώ η αυτοβιογραφία είναι η ιστορία του ίδιου του ανθρώπου, της ίδιας του της ζωής, αποτελεί ταυτόχρονα και μαρτυρία εκείνων των δειγμάτων του πολιτισμού που μας

θυμίζουν τη μια ή την άλλη εποχή. Η κάθε αυτοβιογραφία είναι μνημείο της εποχής της και ο ήρωάς της συμμετέχει στη θεμελίωση και πραγμάτωσή της εποχής αυτής (2002: 121 - 130).

Σε μια γενικότερη βάση, ενδιαφέρουν τον ερευνητή, σε πολύ μεγάλο βαθμό μάλιστα, αρχικά οι εμπειρίες του κάθε συγγραφέα, η οπτική του γωνία, η εσωτερίκευση και η εξωτερίκευση των αξιών, η πρόσληψη των δομών/ θεσμών της κοινωνίας και κυρίως η σκιαγράφηση των πολιτισμικών και κοινωνικών συνθηκών, ηθών, θεσμών και η ανασύσταση του παρελθόντος. Εξάλλου, η αξία της ανάλυσης λογοτεχνικών κειμένων με αυτοβιογραφικό περιεχόμενο έγκειται και στη μελέτη της οπτικής γωνίας μιας και συγκεκριμένης προσωπικότητας καθώς και στην παρουσίαση έστω και μιας περίπτωσης που είχε διαφορετική άποψη των θεσμών. Κι ο Coleridge υποστηρίζει ότι οποιαδήποτε ζωή, άσχετα του πόσο άσημη είναι, αν δοθεί με ειλικρίνεια, είναι ενδιαφέρουσα (Coleridge, 1895 στο Wellek & Warren, 1992). Άλλωστε, οι Bezgorov & Koshekeva τονίζουν ότι τα αυτοβιογραφικά κείμενα μας οδηγούν στην κατανόηση του ίδιου μας του εαυτού, μας τοποθετούν απέναντι στην ιστορία της ζωής μας και των εμπειριών μας (2000: 121 - 130). Διαπιστώνουμε επομένως την αξία της μελέτης των αυτοβιογραφικών λογοτεχνικών κειμένων σε σχέση με την έρευνα για άντληση πολιτισμικών στοιχείων.

Η μελέτη και η κατάταξη του υλικού των πέντε λογοτεχνικών κειμένων μας οδήγησε και σε ειδικότερες διαπιστώσεις. Έτσι, μέσα από τις αφηγήσεις των συγγραφέων, επιβεβαιώνεται η ύπαρξη κοινοτήτων με έντονη την παρουσία του ελληνικού στοιχείου, όπως το Πέρα και τα Ταταύλα. Όσον αφορά τις σχέσεις που διαφαίνονται μεταξύ των εθνοτήτων της πολυπολιτισμικής κοινωνίας και το ρόλο που παίζει το κοινωνικό περιβάλλον, προκύπτει ότι οι Έλληνες της Πόλης είχαν καταφέρει να βρουν το σημείο ισορροπίας και συνύπαρξης με τον τουρκικό λαό και τις υπόλοιπες εθνότητες και αφιέρωσαν όλες τους τις δυνάμεις για την υπεράσπιση του πολιτισμού και της θρησκείας και την επιβίωση του ελληνισμού. Η Ιορδανίδου χαρακτηριστικά αναφέρει ότι όλες εκείνες οι εθνικότητες ζούσανε αρμονικά, αν δεν τους φανάτιζαν. Χάρη στην πολιτισμική και οικονομική τους άνθηση, οι Έλληνες της Πόλης απολάμβαναν το σεβασμό των άλλων εθνοτήτων και είχαν αποκτήσει αρκετά προνόμια, όπως μας λέει η Ιορδανίδου, ενώ τόσο ο Θεοτοκάς όσο και η Χαλκούση μας δίνουν μια εικόνα αρμονικής συμβίωσης. Παρατηρούμε ότι η μαρτυρία του Ευελπίδη αποκλίνει από τους άλλους συγγραφείς, αφού αναφέρει ότι οι λαοί είχαν ένα μόνο στοιχείο που τους συνέδεε, την ελληνική γλώσσα, που μιλιόταν ευρέως. Σύμφωνα με το συγγραφέα, τις μεταξύ τους σχέσεις χαρακτήριζε η καχυποψία και η έλλειψη κάθε αδελφοσύνης. Επίσης, διαπιστώνουμε ότι τα γαλλικά πρότυπα που αντιπροσωπεύει η Καμμιλή δεν ανταποκρίνονται στο πρότυπο της γυναίκας της Ανατολής που αντιπροσωπεύει η Λωξάντρα.

Όσον αφορά τα ήθη της κοινωνίας της Πόλης, διαπιστώνουμε τις συντηρητικές τις καταβολές, οι οποίες συχνά ανατρέπονται, δεδομένου ότι, οι Πολίτες έρχονται σε επαφή με πλήθος εθνοτήτων οι οποίες κομίζουν νέα ήθη. Έτσι, ενώ οι μεγαλύτεροι, όπως ο παππούς του Λεωνή, επιμένουν στις πατροπαράδοτες αρχές, η νέα γενιά, όπως η Ελένη Φωκά και οι φίλοι του Λεωνή, υποκύπτουν στους πειρασμούς της πολυεθνικής και πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Επιπρόσθετα, η οικογένεια δομείται κατά βάση πάνω στο πατριαρχικό μοντέλο. Παρατηρούμε επίσης ότι τα στερεότυπα σε σχέση με το γάμο και την ολοκλήρωση της γυναίκας μέσω αυτού κάποιες φορές υποσκάπτονται από τους ίδιους τους συγγραφείς, όπως στην περίπτωση της ηρωίδας Λητούς Αντωνιάδου στο έργο *Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης*, ενώ το κουτσομπολιό αποτελεί, κατά βάση, γυναικεία ενασχόληση και δη των γυναικών που δεν ήταν μορφωμένες. Η φιλοσοφία των Κωνσταντινουπολιτών αποτυπώνεται κυρίως μέσω της γνήσιας πολίτισσας Λωξάντρας και μέσω των φράσεων: «Τις εστί πλούσιος; Ο εν τω ολίγω αναπαυόμενος», «... τό γάρ πολύ της θλίψεως φέρει παραφροσύνην. Ά! όλα κι όλα», «Γιατί εκείνο, έτσι είναι», «Δόξα σοι ο Θεός» που για τη Λωξάντρα σήμαινε: «Αχ! Αυτό δεν είναι στον κόσμο η χαρά;». Πότε παίρνοντας δυναμικές πρωτοβουλίες και πότε κάνοντας κινήσεις ελιγμού και τακτικής στην καθημερινότητά της, η δυναμική αυτή γυναίκα γίνεται ένα εμβληματικό πρόσωπο. Κέντρο της ψυχής της είναι η αλληλεγγύη και η αγάπη. Η γνήσια Πολίτισσα Λωξάντρα είναι ολιγαρκής, αισιόδοξη και με πίστη στη ζωή, αφού «και με τα τόσα βάσανα πάλε η ζωή γλυκιά 'ναι!»

Όπως προκύπτει από τη μελέτη των κειμένων, η εκπαίδευση, η διατροφή και οι θρησκευτικές και μη εορτές αποτελούν τομείς που σφράγισαν τη ζωή της ελληνικής κοινότητας την περίοδο της ακμής της. Η έφεση των Ελλήνων της Πόλης για την εκπαίδευση είναι γνωστή. Η αξιοζήλευτη εκπαιδευτική παράδοση της Πόλης οφείλεται κυρίως στα περιώνυμα σχολεία της, που προκαλούσαν συγκίνηση σ' εκείνους που διατέλεσαν μαθητές και δάσκαλοι. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα είχαν σε γενικές γραμμές υψηλό επίπεδο. Υπάρχουν βέβαια και οι εξαιρέσεις, αφού ο Γιώργος Θεοτοκάς και ο Χρήστος Ευελπίδης δίνουν μια εικόνα παρακμής του Ελληνογαλλικού Λυκείου στο Πέραν, όπου φοίτησαν, τόσο σε σχέση με τις κτηριακές υποδομές όσο και σε σχέση με την παρεχόμενη εκπαίδευση. Κοινά στοιχεία μεταξύ των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων αποτελούσαν η διδασκαλία των Γαλλικών, η αυστηρότητα και η καθιέρωση της διδασκαλίας των Τουρκικών μετά την έναρξη του πολέμου. Το Ζάππειο Παρθεναγωγείο είχε καταφέρει να συγκεράσει συντηρητικές και προοδευτικές αρχές, κλασικά και ευρωπαϊκά πρότυπα, όπως φαίνεται από τις περιγραφές της Χαλκούση, ενώ η οικοδιδασκαλία ήταν ένα μάλλον υποτιμημένο επάγγελμα, όπως φαίνεται από το έργο της Παπαδοπούλου. Διαπιστώνουμε επίσης ότι η αντίληψη των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης για τη μόρφωση διαφοροποιείται ανάλογα με το βιοτικό και το μορφωτικό επίπεδο. Η απλοϊκή και ολιγαρκής Λωξάντρα απαξιώνει τη μόρφωση όχι μόνο για τις γυναίκες αλλά και τους άντρες

(Αλεκάκης). Οι γυναίκες της γενιάς της Λωξάντρας έχουν γαλουχηθεί με τις ιδέες που προορίζουν τη γυναίκα για νοικοκυρά και τροφό και την περιορίζουν στο χώρου του οίκου. Όμως, όσο κι αν η Λωξάντρα αρνείται να το δεχτεί, οι ιδέες αυτές είναι πια ξεπερασμένες. Έτσι, η εγγονή της γράφεται στο Αμερικάνικο Κολλέγιο για να γίνει μοντέρνα γυναίκα. Ο μεγαλοαστός Θεόδωρος θεωρεί τη μόρφωση απαραίτητο εφόδιο για την επαγγελματική επιτυχία και την οικονομική ευμάρεια. Ο πατέρας του Λεωνή και η μητέρα της Ελένης Χαλκούση φροντίζουν για την παροχή της καλύτερης δυνατής μόρφωσης στα παιδιά τους. Η επιφανειακή κυρία Χριστοδούλου αντιμετωπίζει τη μόρφωση ως ένα μέσο ενίσχυσης του κοινωνικού γοήτρου της οικογένειάς της, στα πλαίσια του ανταγωνισμού με τη συννυφάδα της.

Η διατροφή για τους Κωνσταντινουπολίτες ήταν ολόκληρη ιεροτελεστία. Ο χαρακτηρισμός «χωνευτήρι» (melting pot) που αποδίδεται στην Κωνσταντινούπολη ταιριάζει και για την κουζίνα της, αφού πρόκειται για ένα συγκερασμό γνώσεων, εμπειριών και παραδόσεων καθώς και αποτέλεσμα συνύπαρξης πολλών εθνοτήτων. Οι Πολίτες είχαν ένα πλήθος διατροφικών συνηθειών τόσο κατά τις εορτές των Χριστουγέννων, της Πρωτοχρονιάς, του Πάσχα και των Αποκριών όσο και στην καθημερινή τους ζωή, πολλές από τις οποίες συμπίπτουν με τις σημερινές διατροφικές συνήθειες των Ελλήνων. Δεδομένου ότι η γυναίκα ήταν κατά βάση περιορισμένη στο χώρο του οίκου, αναπτύχθηκε ένας ολόκληρος «οικιακός πολιτισμός» που επικεντρωνόταν γύρω από την κουζίνα και τις οικιακές ασχολίες και κυριαρχεί κυρίως στη *Λωξάντρα*. Ως εκ τούτου, μέσα από τα κείμενα συλλέγεται και πλήθος πολιτισμικών στοιχείων που αφορά τις καθημερινές ασχολίες, όπως τη μαγειρική, την οικοκυρική και την καθαριότητα του σπιτιού.

Μέσα από τις θρησκευτικές γιορτές οι Έλληνες της Πόλης κρατούσαν ζωντανό το θρησκευτικό συναίσθημα και ταυτόχρονα είχαν την ευκαιρία να συναθροίζονται διατηρώντας ζωντανή την ενότητα τους και τις μεταξύ τους σχέσεις. Διαπιστώνουμε επίσης ότι οι Έλληνες χριστιανοί μπορούσαν να εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα χωρίς φόβο απαγόρευσης. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι όλες οι θρησκευτικές τελετές των μεγάλων εορτών, δηλαδή των Χριστουγέννων και του Πάσχα, γίνονταν μέσα στη νύχτα, γύρω στις 4 - 5 το πρωί, σε αντίθεση με την Αθήνα. Αξιοσημείωτος είναι και ο πρωτότυπος εορτασμός της Καθαράς Δευτέρας στα Ταταύλα, το Μπακλαχοράνι. Εκτός από τις θρησκευτικές εορτές, σημαντικό ρόλο έπαιζαν και οι κοσμικές συγκεντρώσεις και οι δεξιώσεις με μουσική και χορό που φανερώνουν το υψηλό βιοτικό επίπεδο και τον κοσμοπολιτισμό των Ελλήνων της Πόλης.

Οι Έλληνες της Πόλης ζούσαν σε μια πολυεθνική και πολυπολιτισμική κοινωνία και, ως εκ τούτου, δέχονταν πολλές επιρροές. Πολλές απ' αυτές τις αφομοίωναν δημιουργικά, φροντίζοντας πάντα να μη χάνουν την ελληνικότητά τους. Διαπιστώνουμε ότι, όσον αφορά την εκπαίδευση, παρέμεναν πιστοί στα κλασικά πρότυπα, χωρίς να λείπουν και στοιχεία που

φανερώνουν υιοθέτηση ευρωπαϊκών και νεωτερικών ιδεών, όπως για παράδειγμα η διδασκαλία ευρωπαϊκών χορών στο Ζάππειο Παρθεναγωγείο. Στη διατροφή κυριαρχούσε το ανατολίτικο στοιχείο, αφού το φαγητό αποτελούσε ιεροτελεστία, με εξαίρεση κάποια ευρωπαϊκά προϊόντα. Στην ενδυμασία ήταν εμφανείς οι δυτικοευρωπαϊκές επιρροές. Η κλασική περιβολή για τους άνδρες της αστικής κοινωνίας της Κωνσταντινούπολης ήταν η ρεδιγκότα και για τις γυναίκες οι κορσέδες και τα μεγάλα εντυπωσιακά καπέλα στολισμένα με ψεύτικα λουλούδια και πουλιά καθώς και τα ομπρελίνα. Παρατηρούμε επίσης ότι η αμφίεση διαφοροποιείτο ανάλογα με την περίσταση, την εποχή, την οικονομική κατάσταση και την επαγγελματική ιδιότητα. Στην εσωτερική διακόσμηση του σπιτιού επικρατούσε η δυτικού τύπου επίπλωση, που πρώτοι υιοθέτησαν οι Έλληνες. Στις θρησκευτικές εορτές τηρούνταν ευλαβικά όλες οι παραδόσεις, ενώ στις εορτές στα σπίτια του Πέρα κυριαρχούσαν οι ευρωπαϊκοί χοροί, φανερώνοντας τον κοσμοπολιτισμό των Ελλήνων της Πόλης. Αξιοσημείωτο είναι ότι ακόμα και στην εορτή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού δίπλα στους παραδοσιακούς χορούς έκανε την εμφάνισή της και η τζαζ μουσική. Το χαμάμ, που περιγράφεται στη *Λωξάντρα,* φανερώνει την υιοθέτηση ανατολίτικων συνηθειών. Διαπιστώνουμε επίσης ότι η ύπαρξη διαφόρων κοινωνικών τάξεων στην ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης αντικατοπτρίζεται και στα επαγγέλματα που ασκούσαν. Όσον αφορά τους πλανόδιους πωλητές, παρατηρούμε την παρουσία ποικίλων εθνοτήτων, ενώ το κάθε εμπόρευμα είχε αναλάβει μια συγκεκριμένη εθνική ομάδα. Σε κάθε περίπτωση διαπιστώνουμε ότι ο ρόλος του καθημερινού πολιτισμού στη ζωή των Ελλήνων της Πόλης διαφοροποιείται ανάλογα με το μορφωτικό και βιοτικό επίπεδο των ηρώων με αποτέλεσμα οι απόψεις των συγγραφέων άλλοτε να συγκλίνουν και άλλοτε να αποκλίνουν.

Όσον αφορά τη γλώσσα, από τη Χαλκούση μαθαίνουμε ότι η Πόλη, αν και πρωτεύουσα της τουρκικής αυτοκρατορίας, ήταν μια πόλη Διεθνής, οπότε μπορούσες να συνεννοηθείς σε οποιαδήποτε γλώσσα, κυρίως στα Ελληνικά, αφού σχεδόν όλοι ήξεραν Ελληνικά. Η συγγραφέας αναφέρει επίσης ότι η γνώση της Τουρκικής δεν ήταν απαραίτητη ούτε για να μπεις στην τουρκική Βουλή. Στο ίδιο μοτίβο, ο Χρήστος Ευελπίδης μας πληροφορεί ότι οι λαοί των διαφόρων εθνοτήτων είχαν ένα κοινό μεταξύ τους: «τη γλώσσα τη δικιά μας τη ρωμαίικια, σπασμένη, ξεσκισμένη, μια γλώσσα ζωντανή για όλους».

Από τη συστηματική μελέτη των κειμένων διαπιστώνουμε ότι τα πολιτισμικά δρώμενα κατείχαν σημαντική θέση στη ζωή των Ελλήνων της Πόλης. Το κοινό της Πόλης «διψούσε» για θέατρο και κινηματογράφο. Ήταν άλλωστε ένα κοινό εγγράμματο που, έχοντας καλύψει τις βιοτικές του ανάγκες, στρεφόταν προς τις τέχνες, είτε επρόκειτο για ζωγραφική (Λεωνής), είτε επρόκειτο για θέατρο (Χαλκούση). Μάλιστα, αναλάμβανε και πρωτοβουλίες, όπως η σύσταση θεατρικής ομάδας με τους νέους που σύχναζαν στο φιλολογικό σαλόνι του «Λόγου».

Οι υποθέσεις στα υπό μελέτη έργα πλαισιώνονται από ένα πλήθος ιστορικών γεγονότων. Οι ιστορικές εξελίξεις επηρεάζουν τη ζωή των Ελλήνων της Πόλης και κατ' επέκταση τη διαμόρφωση του πολιτισμού τους. Έτσι, με την κήρυξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, έγινε υποχρεωτική η εκμάθηση των Τουρκικών, ενώ μέχρι τότε δεν είχαν διδαχθεί ποτέ στα ελληνικά σχολεία της Πόλης. Παράλληλα, τα σχολεία τους μετά από λίγο καιρό επιστρατεύτηκαν για να γίνουν στρατιωτικά νοσοκομεία., ενώ μαθαίνουμε και για κάποια κορίτσια της αστικής τάξης που πλέον γράφονται σε γερμανικό σχολείο, στο Birger Schule. Η επιρροή που είχε ο πόλεμος αντικατοπτρίζεται ακόμα και στα παιχνίδια των έφηβων αγοριών στον Κήπο του Ταξιμιού, στο *Λεωνή*. Όπως είναι αναμενόμενο, η δυνατότητα έκφρασης των Ελλήνων της Πόλης μέσω του Τύπου επηρεάζεται από τις ιστορικές συνθήκες. Έτσι, κατά τη χαμιτική περίοδο, οι Έλληνες υπόκεινταν σε περιορισμούς ενώ, μετά τη νίκη των συμμάχων, εκφράζονταν πλέον πιο ελεύθερα. Ακόμα και η ενδυμασία επηρεαζόταν από τις ιστορικές συνθήκες, αφού, όπως αναφέρει η Χαλκούση, στο διάστημα του πολέμου 1915 - 1918, όλοι οι μπαμπάδες του Μακροχωρίου πηγαίνανε με φέσι στην εκκλησία.

Τέλος, διαπιστώνουμε την επιβίωση πολλών πολιτισμικών στοιχείων στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, κυρίως σε σχέση με τη διατροφή (πολίτικες συνταγές, βασιλόπιτα, γαλοπούλα, νερόβραστο φαγητό, μπακαλιάρος, κουλούρι, μπουγάτσες κτλ.) αλλά και τη γλώσσα, με το πλήθος των πολίτικων λέξεων και εκφράσεων που έχουν ενσωματωθεί στο λεξιλόγιό μας. Το πλήθος των προσφύγων έφερε μαζί του αυτό τον πλούσιο πολιτισμό ο οποίος ενσωματώθηκε στον ελλαδικό πολιτισμό.

Οι συγγραφείς που μελετήθηκαν (με εξαίρεση την Παπαδοπούλου, που έφυγε πρόωρα από τη ζωή, το 1906) μπορεί να είδαν τον τόπο καταγωγής τους να χάνεται, δεν έχασαν όμως τις αναμνήσεις των παιδικών τους χρόνων και μέσω αυτών εκφράζουν μια ολόκληρη εποχή και μεγάλο αριθμό Ελλήνων που είχαν παρόμοια βιώματα. Η Κωνσταντινούπολη με την ακμαία ελληνική κοινότητα δεν έσβησε ποτέ από τη μνήμη τους. Άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Θεόδωρος Καρζής, «απέραντη υπήρξε η περηφάνια όλων των Ελλήνων, οπουδήποτε κι αν ζούσαν, για την Πόλη "τους", από τότε που συνειδητοποίησαν την ελληνικότητά της. Πολύ περισσότερο, βέβαια, εκείνων που ζούσαν σ' αυτήν την ίδια. Μοναδική έβλεπαν την τοποθεσία της, μοναδικό το κλίμα της, μοναδικές τις ομορφιές της, μοναδικούς τους ανθρώπους της, μοναδικά τα θαύματα της τέχνης της, μοναδική την Αγία Σοφία της» (2002: 129). Εξάλλου, «ο "χαμένος παράδεισος" του όχι απώτερου παρελθόντος πάντα θα σαγηνεύει» (Σαρρής, 1996: 61)

Σε γενικές γραμμές διαφαίνεται η προσπάθεια των Ελλήνων της Πόλης για τη διατήρηση της ταυτότητάς τους και τη διάσωση του ελληνικού πολιτισμού, η οποία σαφώς ενισχυόταν από το γεγονός ότι είχαν καταφέρει να αποτελούν μια από τις πλέον εύρωστες πνευματικές,

κοινωνικές και οικονομικές εθνικές ομάδες της Κωνσταντινούπολης, καθώς και από τις εθνικές και πολιτιστικές τους καταβολές και το ειδικό καθεστώς του Τανζιμάτ που τους επιφυλάχθηκε.

Ελπίζουμε ότι η παρούσα έρευνα θα συνεισφέρει στη μελέτη πτυχών της ζωής του ελληνισμού της Πόλης την περίοδο της ακμής του και θα φανεί χρήσιμη στους μελλοντικούς ερευνητές.

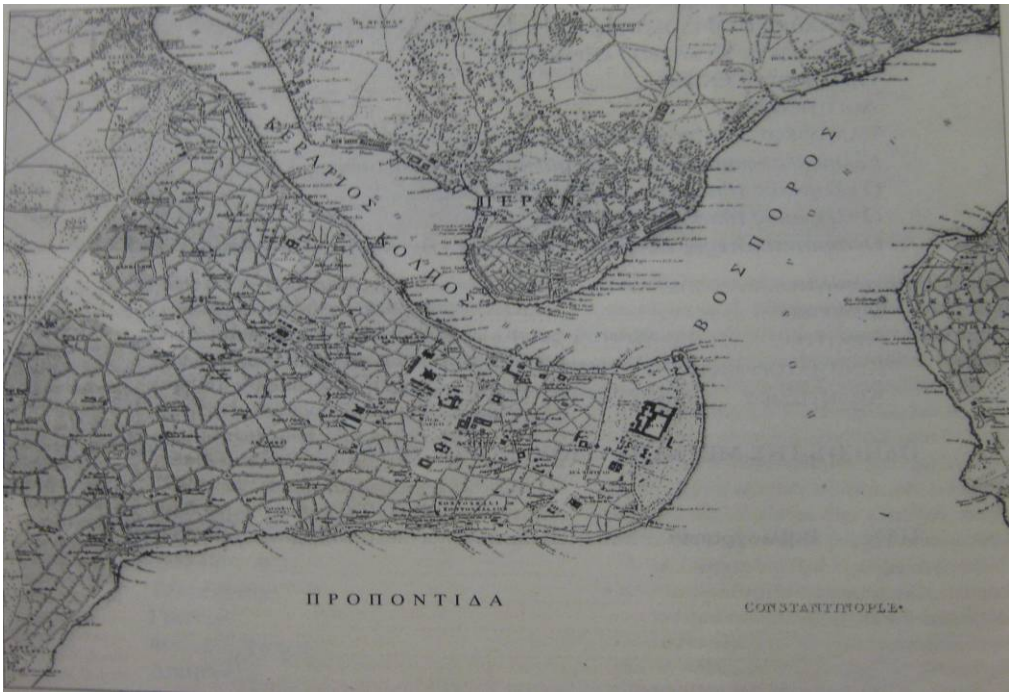

Εικόνα 29: Χάρτης της Κωνσταντινούπολης (19ος αι.). (Πηγή: Μπόζη Σ., *Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης. Κοινότητα Σταυροδρομίου - Πέραν*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.)

Εικόνα 30: Ηλιοβασίλεμα στην Κωνσταντινούπολη. (Πηγή: http://www.orthodoxia-ellhnismos.gr/2010/01/blog-post_2147.html)

ΣΤ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πηγές

• Ευελπίδης Χ., *Πολίτικα, Ιστορίες αστών,* Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα, 2003.

• Θεοτοκάς Γ., *Λεωνής*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1998[17].

• Ιορδανίδου Μ., *Λωξάντρα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 2007[56].

• *Κανονισμός του εν τω Πέραν Κωνσταντινουπόλεως Πρότυπου Ελληνογαλλικού Λυκείου,* Εκ του τυπογραφείου Αδερφών Γεράρδων, Κωνσταντινούπολη, 1910.

• Παπαδοπούλου Αλ., *Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης. Στο μοναστήρι.*, επιμ. Γ. Παπακώστας, εισαγ. Αλ. Ζήρας, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2005.

• Παρρέν Κ., «Αι ελληνίδες υπάλληλοι πεινούν», *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. Β', τχ. 89, Αθήνα, 1888: 1 - 2.

• Χαλκούση Ελ., *Πόλη αγάπη μου*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1980.

2. Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

• Αθανασόπουλος Β., *Οι μάσκες του ρεαλισμού, Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, τ. Β', Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2003.

• Αλεξανδρής Αλ., «Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου», στο Αλεξανδρής Αλ. κ.ά., *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Ελληνική Ιστορία,* τ. 25, επιστημονικοί υπεύθυνοι, Σακελλαρίου Μ. κ.ά., Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1992: 454.

• Αναγνωστοπούλου Σ., *Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919: Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες: από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997.

• Αποστολίδης Ν., *Αναμνήσεις από την Κωνσταντινούπολη*, εισαγ. Ν. Σαρρής, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα, 1996.

• Αράγης, Γ., «Γιώργος Θεοτοκάς» στο Τ. Καρβέλης (επιμ.), *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914 - 1939)*, τ. 4, Εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα, 1992: 8 - 81.

• Αφρουδάκης Αγ., «Μαρία Ιορδανίδου» στο Τ. Καρβέλης (επιμ.), *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914 - 1939)*, τ. 4, Εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα, 1992: 82 - 103.

• Βαρίκα Ε., *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 - 1907*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1987.

• Berl Al., *Ο ελληνισμός στη Θράκη και στην Κωνσταντινούπολη*, μετ. Ηλ. Ξανθούλη, Εκδόσεις Ιστορήτης, Αθήνα, 1994.

• Bezgorov V. & Koshekeva Ol., «Η αυτοβιογραφική αφήγηση και ο ρόλος της στη μελέτη της ιστορίας της εκπαίδευσης», *Θαλλώ*, τχ. 11, Κρήτη, 2000: 121 - 130.

• Γαϊτάνου - Γιαννιού Α., «Τα φιλολογικά σαλόνια της Πόλης», *Νέα Εστία*, έτ. ΚΒ΄, τ. 44, τχ. 505, Αθήνα, 1948: 917 - 920.

• Γιάκος Δ., «Τα γεγονότα και τα ζητήματα, Χρήστος Ευελπίδης», *Νέα Εστία*, έτ. ΝΔ΄, τ. 108, τχ. 1275, Αθήνα, 1980: 1168.

• *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica*, «Ελένη Χαλκούση», τ. 60, Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα, 2007: 363.

• Ενεπεκίδης Π.Κ., *Τραπεζούντα, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Τρία κέντρα του Μικρασιατικού Ελληνισμού 1800 - 1923, Γερμανοί, Αυστριακοί και Ελβετοί πολιτικοί, διπλωμάτες, λόγιοι και συγγραφείς γράφουν για την άνθηση και την καταστροφή πόλεων του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, Εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα, 1989.

• Εξέρτζογλου Χ., «Οικονομία, κοινωνική διαστρωμάτωση και πολιτισμική παρέμβαση: Η παρουσία των επιχειρηματικών και επαγγελματικών ομάδων στα εκπαιδευτικά και πολιτιστικά πράγματα της Πόλης, 1850 – 1912», στο Μ. Αποστολοπούλου (επιμ.), *Πόλη και Παιδεία: η ελληνική παιδεία στην Κωνσταντινούπολη τα τελευταία 200 χρόνια* / [Σύλλογος

Κωνσταντινουπολιτών, Διήμερο Συμπόσιο, Αθήνα, 1990], Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997: 155 - 176.

• Εξερτζόγλου Χ., «Συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Κωνσταντινούπολη του 19ου αιώνα», στο *Ο έξω-ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη 1800 - 1922, Πνευματικός και κοινωνικός βίος: 30 και 31 Οκτωβρίου 1998,* Έκδοση Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα, 2000: 15 - 36.

• Ζαγκαβιέρου - Βούρβουλη Β., *Η ζωή των Ελλήνων στην Πόλη μέσα από λογοτεχνικά κείμενα,* Έκδοση 6ου Γυμνασίου Αμαρουσίου, Μαρούσι, 2005.

• Καλαμαράς Β., *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου (1867 - 1906): Μια πρωτοπόρα δασκάλα,* 22/10/2005, Ελευθεροτυπία, Αθήνα, 2005.

• Καραβία Μ., «Η Λωξάντρα σαράντα χρόνια μετά», *Νέα Εστία*, έτ. 78, τ. 155, τχ. 1764, Αθήνα, 2004: 172 - 175.

• Καρζής Θ., Οι πατρίδες των Ελλήνων, τ. Β', Κωνσταντινούπολη, Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη, Αθήνα, 2002.

• Kuruyazici Η., «Πρόλογος» στο: *Οι Ρωμιοί Αρχιτέκτονες της Πόλης στην περίοδο του εκδυτικισμού*, Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωγραφείου, Κωνσταντινούπολη, 2010.

• Λαλαγιάννη Β., «Εμφυλες ταυτότητες και αναπαραστάσεις της σωματικότητας στα Διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», στο Ελ. Πολίτου - Μαρμαρινού & Σ. Ντενίση (επιμ. - εισαγ.), *Το Διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες, Θεωρία - Γραφή - Πρόσληψη*, Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2009: 304 - 325.

• Μαμώνη Κ. - Ιστικοπούλου Λ., *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861 - 1922),* Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 2002.

• Μάρκαρης Π., «Η Πόλη και ο οικιακός πολιτισμός της. Από τη Λωξάντρα στην Πολίτικη κουζίνα», *Νέα Εστία,* έτ. 78ο, τ. 155, τχ. 1764, Αθήνα, 2004: 180 - 184.

• Martin - Chauffier G., *Το μυθιστόρημα της Κωνσταντινούπολης*, Εκδόσεις Κασταλία, Αθήνα, 2008.

• Μήλλας Ακ., *Πέρα. Το Σταυροδρόμι της Ρωμιοσύνης*, Εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα, [2002].

• Μήλλας Ακ., «Το πρώτιστον της Κωνσταντινουπόλεως προάστειον», στο *Πέραν, Το Σταυροδρόμι της πολίτικης Ρωμιοσύνης*, Εφημερίδα Καθημερινή, Ένθετο Επτά Ημέρες, Αθήνα, 2002: 2 - 5.

• Μολφέση Λ., «Μαρία Λωξάντρα», *Νέα Εστία*, έτ. 78, τ. 155, τχ. 1764, Αθήνα, 2004: 176 - 179.

• Μουλά Ευ., «Αρχαίοι τραγικοί και γυναικεία εκπαίδευση, μια έντεχνα συγκαλυμμένη και εξωραϊσμένη μορφή της έμφυλης ανισότητας», *Φιλολογική*, έτ. 27, τχ. 107, Αθήνα, 2009: 58 - 64.

• Morgenthau H., *Τα μυστικά του Βοσπόρου*, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα, 1994.

• Μόσχος(;) Ε.Ν., «Τα γεγονότα και τα ζητήματα, Ελένη Χαλκούση», *Νέα Εστία*, έτ. ΞΖ΄, τ. 133, τχ. 1579, Αθήνα, 1993: 547.

• Μούτσογλου Β., *Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης 1821 - 1922*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1998.

• Μπόζη Σ., *Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης. Κοινότητα Σταυροδρομίου - Πέραν*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.

• Μπόζη Σ., *Πολίτικη κουζίνα παράδοση αιώνων*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.

• Μπονίδης Κ., *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004.

• Οικονομίδης Δ., «Ο "Λόγος", ο "Διόνυσος" και ο Θράσος Καστανάκης», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΖ', τ. 94, τχ. 1106, Αθήνα, 1973: 1017 - 1025.

• Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Γιώργος Θεοτοκάς», *Πνευματική Ζωή*, Αθήνα, 1940: 31.

• Παπακώστας Γ., *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Εκδόσεις Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα, 1980.

• Παπαρρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. 22 και 24, National Geographic, Αθήνα, 2009.

• Πατάκη Μ., *Η γυναίκα εκπαιδευτικός στα τέλη του 19ου αι, στο μεσοπόλεμο και στο μετεμφύλιο. Προσεγγίσεις μέσα από αυτοβιογραφικά λογοτεχνικά κείμενα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2010.

• Ριζάκη Ειρ., *Οι γράφουσες Ελληνίδες, Σημειώσεις για τη γυναικεία λογιοσύνη του 19ου αιώνα*, Εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα, 2007.

• Σαραντοπούλου Ν. & Σαραντόπουλος Γ., *Εδεσματολόγιον Κωνσταντινουπόλεως (Αυθεντικές συνταγές μαγειρικής και ζαχαροπλαστικής - Έθιμα και παραδόσεις από την Πόλη)*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2009.

• Σαρρής Ν., «Η πορεία του Ελληνισμού της Κωνσταντινουπόλεως τον 19ο και 20ο αιώνα» στο Ν. Ουζούνογλου (επιμ.), *Η μετά την Άλωση του 1453 συμβολή των Κωνσταντινουπολιτών σε κάθε ζωτική εκδήλωση της Ανατολής και της Δύσης*, [Πρακτικά Πρώτου Παγκοσμίου Συνεδρίου Κωνσταντινουπολιτών, 27 - 29 Μαΐου 2005], Έκδοση Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα, 2006: 95 - 106.

• Σαχίνης Απ., *Η σύγχρονη πεζογραφία μας: το μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας, οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις, το πολεμικό μυθιστόρημα*, Εκδόσεις Γαλαξίας , Αθήνα, 1971[2].

• Σβολόπουλος Κ., *Κωνσταντινούπολη, 1856 - 1908, Η ακμή του Ελληνισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1994.

• Σκουλάτου Β., Δημακοπούλου Ν. και Κόνδη Σ., *Ιστορία, Νεότερη και σύγχρονη*, τχ. Γ', Γ' Ενιαίου Λυκείου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα, 2000.

• Σπανούδη Σ., *Στα παλάτια του Χαμίτ*, μέρ. - επιμ. - εισαγ. Αλ. Σαββάκης, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2009.

• Σταματόπουλος Κ. & Μήλλας Ακ., *Κωνσταντινούπολη, Αναζητώντας τη Βασιλεύουσα*, Φωτογραφίες: Λ. Έβερτ, Ντ. Μηναΐδη & Μ. Φακίδη, Εκδόσεις Λούση Μπρατζιώτη, Αθήνα, 1990.

• Σταματοπούλου - Βασιλάκου Χρ., «Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19ο αιώνα», στο Γ. Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντινούπολη, Η Πόλη των πόλεων*, Εκδόσεις Έφεσος, Αθήνα, 2002: 115 - 134.

• Σταύρου Τ., *Οι πουλητάδες της Πόλης*, Έκδοση της Οργάνωσης Μέσων Ερμηνείας Περιβάλλοντος, Αθήνα, 1989.

• Τζιόβας Δ., *Ο άλλος εαυτός: ταυτότητα και κοινωνία στη νεοελληνική πεζογραφία*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2007.

• Τσιλένης Σ., «Ο αιώνας του εξευρωπαϊσμού στην πολεοδομική εξέλιξη της Κωνσταντινούπολης 1840 - 1950», στο Γ. Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντινούπολη, Η Πόλη των Πόλεων*, Εκδόσεις Έφεσος, Αθήνα, 2002: 89 - 114.

• Χαλκούση Ελ., «Στα χαμάμ της Πόλης», *Οδός Πανός*, τχ. 110, Αθήνα, 2000: 41 - 44.

• Χασιώτης Ι., *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής διασποράς*, Εκδόσεις Βάνιας, Αθήνα, 1993.

• Vitti M., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 2008[3].

• Wellek R. & Warren A., *Θεωρία της Λογοτεχνίας*, μετ. Στ. Δεληγιώργης, Εκδόσεις Δίφρος, Αθήνα, 1992[6].

3. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

• Fairclough N., *Critical Discourse Analysis. The critical study of language*, Pearson Education, Longman, England, 1995.

• Kanner Ef., “Poverty and philanthropy in the orthodox community of Constantinople”, in G. Yiannakopoulos (ed.), *Constantinople, City of cities*, Ephesus Publishing, Athens, 2002: 159 - 182.

• Mackridge P., “The Two - Fold Nostalgia: Lost Homeland and Lost Time in the Work of G. Theotokas, E. Venezis, and K. Politis”, *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 4, no 2, Johns Hopkins University Press , United States, 1986: 75 - 83.

• Monroe W.S., *Turkey and the Turks. An account of the Lands, the People and the Institutions of the Ottoman Empire*, London, 1908.

• Moustakatou K., «Ο “χώρος” στα μυθιστορήματα του Γ. Θεοτοκά», In E. Close, M. Tsianikas and G. Frazis (eds.) *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University April 2003*, Flinders University Department of Languages - Modern Greek, Adelaide, 2005: 641 - 660.

• Pears Sir Ed., *Turkey and its people*, London, 1911.

• Stathi P., “The dynamic Greek orthodox christians in Istanbul”, in G.Yiannakopoulos (ed.), *Constantinople, City of cities*, Ephesus Publishing, Athens, 2002: 251 - 276.

• Stathi P., “The greek schools of Constantinople”, in G.Yiannakopoulos (ed.), *Constantinople, City of cities*, Ephesus Publishing, Athens, 2002: 183 - 210.

• Strauss J., “Linguistic diversity and everyday life in the Ottoman cities of the Eastern Mediterranean and the Balkans (late 19th - early 20th century)”, *The History of the Family, vol. 16*, iss. 2, published By Routledge, London, 2011: 126 - 141.

• Stubbs M., *Discourse Analysis. The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*, Blackwell Publishers Ltd, Oxford, 1983.

• Synvet, *Les grecs de l’empire ottoman: Etude statistique et ethnographique*, Constantinople, 1878.

• Tamboukou M., "Tracing heterotopias: writing woman educators in Greece", *Gender and Education*, vol. 16, no 2, University of East London, U.K., 2004: 187 - 207.

• Tanyeli Uğ., "Housing and Settlement Patterns in the Byzantine, Pre-Ottoman and Ottoman Periods in Anatolia" in *Housing and Settlement in Anatolia - A Historical Perspective*, Ed. Yıldız Sey, Trans. Joyce Matthews, The Economic and Social History Foundation of Turkey Publications, İstanbul, 1996a: 405 - 471.

• Todorov N., *The Balkan City*, 1400 - 1900, University of Washington Press, Washington, 1983.

• Weiler K. & Middleton S., *Telling Women's Lives: Narrative Inquiries in the History of Women's Education*, Open University Press, Buckingham, 1999.

• Yiannakopoulos G., "From prosperity to decline: The political history of the Greek community in Constantinople", in G. Yiannakopoulos (ed.), *Constantinople, City of cities*, Ephesus Publishing, Athens, 2002: 41 - 88.

• Yiannakopoulos G., "Hellenic Literary Society of Constantinople" (1861 - 1922), in G.Yiannakopoulos (ed.), *Constantinople, City of cities*, Ephesus Publishing, Athens, 2002: 135 - 158.

4. Ηλεκτρονικές πηγές

• Ανδριανοπούλου Κ., «Σταυροδρόμι (Πέρα)», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα, 2008, URL: http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11067, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• Εξερτζόγλου Χ., «Συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Κωνσταντινούπολη του 19ου αιώνα», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα, 2008, URL: http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11027, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• Θεοδοσοπούλου Μ., *Οικογενειακή και κοινωνική ζωή στην Πόλη, τα Πριγκιπόννησα και τα θρακιώτικα χωριά του 1900 από έναν τυπικό λόγιο της Διασποράς*, *Η βασιλεία των Ρωμιών*,

02/05/2004, Εφημερίδα «Το Βήμα», Βιβλία και ιδέες, Αθήνα, 2005, URL: http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=158714, τελευταία πρόσβαση 15-01-2012.

• Μπενλίσοϊ Φ., «Θεραπειά», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα, 2008, URL: http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11084, τελευταία πρόσβαση 15-01-2012.

• Μπενλίσοϊ Φ., «Πρίγκηπος», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα, 2008, URL: http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11088, τελευταία πρόσβαση 15-01-2012.

• Μπενλίσοϊ Φ., «Χάλκη», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα, 2008, URL: http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemma.aspx?lemmaid=11089&contlang=57, τελευταία πρόσβαση 15-01-2012.

• Παγκουρέλια Ε. & Παπαδοπούλου Μ., «Κριτική Ανάλυση Λόγου - Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου: μια πρόταση συνδυαστικής αξιοποίησης για την ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων», *Επιστήμες της Αγωγής*, (4), 2009. Διαθέσιμο on - line: http://mariapapadopoulou.gr/ar8ra_periodika/40.%20Tracing%20ideology%20by%20means%20of%20CDA%20and%20QCA%20in%20textbooks%20for%20literacy.pdf

• Σπανούδη Σ., «Φιλολογία γλυκών»: [άρθρο], [χ.χ.]., Διαθέσιμο on - line: URL: http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/9/3/metadatafb22a5a65fb090a3bbaf554604e24af9_1251441615.tkl,University of Crete, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• Σπηλιωτοπούλου Π., *Τις εστί πλούσιος; Ο εν τω ολίγω αναπαυόμενος* http://www.filodimos.gr/id/index.php?option=com_content&view=article&id=169&Itemid=165, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• Συμεωνίδης Β., *708 λέξεις για τη Λωξάντρα της Μαρίας Ιορδανίδου*, URL: http://anagnosi.blogspot.com/2008/10/708.html, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• Fairclough N., *Language and Power*, Longman, New York, 2000[2]. Διαθέσιμο on-line: http://www.kon.org/archives/forum/15-1/mcgregorcda.html, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• Mayring Ph., “Qualitative Content Analysis”, *FQS*, vol. 1, no. 2, art. 20, Germany, June 2000, Διαθέσιμο on line: http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1089/2385, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• Tannen D., *Discourse Analysis*, Διαθέσιμο on-line: www.lsadc.org/info/ling-fields-discourse.cfm, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• Wilbraham L., “Thematic Content Analysis: panacea for the ills of ‘intentioned opacity’ of discourse analysis?”, presented at the *1st Annual Qualitative Methods Conference* : *A spanner in the works of the factory of truth*, 20 October 1995, University of the Witwatersrand, South Africa, 1995, Διαθέσιμο on- line: http://www.criticalmethods.org/wil.htm, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• http://www.ert-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=7672&tsz=0, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• http://www.ert-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=62196&tsz=0, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=190, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=461&t=185, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

•http://www.ertarchives.gr/V3/public/main/pageassetview.aspx?tid=0000047107&tsz=0&autostart=0, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_civ_1_23/04/2008_267566, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012.

• http://www.elia.org.gr/pages.fds?pagecode=02.03&langid=1, τελευταία πρόσβαση: 15-01-2012

• www.schools.ac.cy/eyliko/.../14_09_2009_loxandra_gymnasio.ppt